Om

Jagannath Prasad Misra
Vaidya Raj,
5/2, Tiwari Street,
Farrukhabad.

अथर्व-वेद-भाष्यम्

पञ्चम काण्ड

॥ ओ३म् ॥

प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।
प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ॥ १ ॥

अथर्व० का० १९ सू० ६२ म० १ ॥

प्रिय मोहि करौ देव, तथा राज समाज में ।
प्रिय सब दृष्टि वाले, औ शूद्र और अर्य में ॥

अथर्ववेदभाष्यम् ।

पञ्चमं काण्डम् ।

आर्यभाषायामनुवाद-भावार्थादि सहितं
संस्कृते व्याकरण निरुक्तादि प्रमाणसमन्वितं च ।

श्रीमद्राजाधिराजप्रथितमहागुणमहिमधीरवीरचिरप्रतापि श्री
सयाजीरावगायकवाडाधिष्ठित वडोदेपुरीगतश्रावणमास-
दक्षिणापरीक्षायाम् ऋक्सामाथर्ववेदभाष्येषु
लब्धदक्षिणेन

श्री पण्डित क्षेमकरणदास त्रिवेदिना
निर्मितं प्रकाशितं च ।

Make me beloved among the Gods,
beloved among the Princes, make
Me dear to every one who sees,
to Sudra and to Aryanman.
Griffith's Trans. Atharva 19 : 62 : 1

अयं ग्रन्थः पण्डित ओङ्कारनाथ वाजपेयिप्रबन्धेन
प्रयागनगरे ओंकार यन्त्रालये मुद्रितः ।

प्रथमावृत्तौ } संवत् १९७२ वि० { मूल्यम् १।।।=)
१००० पुस्तकानि } सन् १९१५ ई०

ता— पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी, ५२ लूकरगंज, प्रयाग (Allahabad.)

१—सूक्त विवरण, अथर्ववेद, कांण्ड ५॥

सूक्त	सूक्त के प्रथम पाद	देवता	उपदेश	छन्द
१	ऋधङ्मन्त्रो योनिं	त्रित इन्द्रो वा	ब्रह्म विद्या	त्रिष्टुप्
२	तदिदास भुवनेषु	इन्द्रः	परमेश्वर का गुण	त्रिष्टुप्
३	ममाग्ने वर्चो	विश्वे देवाः	रक्षा के उपाय	त्रिष्टुप् आदि
४	यो गिरिष्वजायथा	कुष्ठः	राजा का धर्म	गायत्री आदि
५	रात्री माता नभः पिता	लाक्षा	ब्रह्म विद्या	अनुष्टुप
६	ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं	ब्रह्मादयः	सब सुख प्राप्ति	त्रिष्टुप् आदि
७	आ नो भर मा परिष्ठा	प्रजापतिः	पुरुषार्थ करना	अनुष्टुप् आदि
८	वैकङ्कतेनेध्मेन	इन्द्रः	राजा का धर्म	अनुष्टुप् आदि
९	दिवे स्वाहा	प्रजापतिः	आत्मा की उन्नति	दैवी बृहती आदि
१०	अश्मवर्म मेऽसि	ब्रह्म	ब्रह्म की उत्तमता	पदपङ्क्ति, अनुष्टुप्
११	कथं महे असुराया	ब्रह्म	ब्रह्म विद्या	त्रिष्टुप् आदि
१२	समिद्धो अद्य मनुषो	विद्वान् आदि	मनुष्य की उन्नति	त्रिष्टुप्
१३	ददिर्हि मह्यं	प्रजापतिः	दोष निवारण	जगती आदि
१४	सुपर्णस्त्वान्वविन्दत्	प्रजापतिः	शत्रु का विनाश	अनुष्टुप् आदि
१५	एका च मे दश च मे	ओषधिः	विघ्नों का हटाना	अनुष्टुप्
१६	यद्येकवृषोऽसि	आत्मा	पुरुषार्थ	त्रिष्टुप्
१७	तेऽवदन् प्रथमा	विश्वेदेवाः	ब्रह्म विद्या	त्रिष्टुप् आदि
१८	नैतां ते देवा अददु	गौर्ब्राह्मणो वा	वेद विद्या की रक्षा	अनुष्टुप् आदि
१९	अतिमात्रमवर्धन्त	ब्राह्मणः	नास्तिक तिरस्कार	अनुष्टुप् आदि
२०	उच्चैर्घोषो दुन्दुभिः	दुन्दुभिः	संग्राम में जय	त्रिष्टुप्
२१	विहृदयं वैमनस्यं	दुन्दुभिरादिः	शत्रुओं का जीतना	पथ्या पङ्क्ति आदि
२२	अग्निस्तक्मानम्	वैद्यः	रोग का नाश	त्रिष्टुप् आदि
२३	ओते मे द्यावापृथिवी	वैद्यः	छोटे २ दोषों का नाश	अनुष्टुप्
२४	सविता प्रसवानामधि	मन्त्रोक्ताः	रक्षा के लिये प्रयत्न	शक्वरी आदि
२५	पर्वताद् दिवो योनेर	प्रजापतिः	गर्भाधान	अनुष्टुप्
२६	यजूंषि यज्ञे समिधः	विद्वान्	समाज की वृद्धि	विराट् आदि
२७	ऊर्ध्वा अस्य समि	अग्निः प्रजापतिर्वा	पुरुषार्थ	पंक्ति आदि
२८	नव प्राणान्नवभिः	प्रजापतिः	रक्षा और ऐश्वर्य	त्रिष्टुप् आदि
२९	पुरस्ताद् युक्तो वह	अग्निः	शत्रु और रोगोंकानाश	त्रिष्टुप् आदि
३०	आवतस्त आवतः	आत्मा	आत्मा की उन्नति	अनुष्टुप् आदि
३१	यां ते चक्रुरामे पात्रे	पुरुषः	राजा का धर्म	अनुष्टुप्

२-अथर्ववेद, काण्ड ५ के मन्त्र अन्य वेदों में सम्पूर्ण वा कुछ भेद से ।

मन्त्र संख्या	मन्त्र	अथर्ववेद (काण्ड ५) सूक्त, मन्त्र	ऋग्वेद मंडल, सूक्त, मन्त्र	यजुर्वेद अध्याय, मंत्र	सामवेद, पूर्वार्चिक, उत्तरार्चिक इत्यादि
१	सप्त मर्यादाः कवय	१।६	१०।५।६		
२	तदिदास भुवनेषु	२।१	१०।१२०	३३।८०	
३-१०	वावृधानः शवसा	२।२-९			
११-२०	ममाग्ने वर्चो	३।१-१०	१०।१२८		
२१	ब्रह्म जज्ञानं	६।१		१३।३	पू० ४।३।९
२२	सहस्रधार एव	६।३	९।७३।४		
२३	पर्यूषु प्र धन्वा	६।४	९।११०।१		
२४	तिग्मायुधौ ति	६।५	६।७४।४		
२५-३५	समिद्धो अद्य	१२।१-११	१०।११०	२९।२५,२६, २८-३६	
३६-४२	तेऽवदन् प्रथमा ब्रह्मचारी चरति पुनर्वै देवा अददुः	१७।१-३ १७।५,६ १७।१०,११	१०।१०९		
४३	गर्भं धेहि सिनीवालि	२५।३	१०।१८४।२		
४४	विष्णुर्योनिं कल्पयतु	२५।५	१०।१८४।१		
४५	गर्भो अस्योषधीनां	२५।७	—	१२।३७	
४६-५७	ऊर्ध्वा अस्य समिधो	२७।१-१२	—	२७।११-२२	
५८	त्र्यायुषं जमदग्नेः	२८।७	—	३।६२	
५९	सनादग्ने मृणसि	२९।११	१०।८७।१९		पू० १।८।८

॥ ओ३म् ॥

अथर्ववेदः ॥

पञ्चमं काण्डम् ॥

प्रथमोऽनुवाकः ।

सूक्तम् १ ॥

मन्त्रः १—९ ॥ त्रित इन्द्रो वा देवता ॥ त्रिष्टुप् छन्दः ॥

ब्रह्मविद्योपदेशः—ब्रह्म विद्या का उपदेश ॥

ऋधङ्मन्त्रो योनिं य आबभूवामृतासुर्वर्धमानः सुजन्मा ।
अदब्धासुर्भ्राजमानोऽहेव त्रितो धर्ता दाधार त्रीणि ॥१॥

ऋधक्-मन्त्रः । योनिम् । यः । आ-बभूव । अमृत-असुः । वर्ध-मानः । सु-जन्मा । अदब्ध-असुः । भ्राजमानः । अहा-इव । त्रितः । धर्ता । दाधार । त्रीणि ॥ १ ॥

भाषार्थ—(यः) जो (ऋधङ्मन्त्रः) सत्य मन्त्र वा मनन वाला, (अमृतासुः) अमर प्राण वाला, (वर्धमानः) बढ़ता हुआ, (सुजन्मा) अद्भुत जन्म वाला (योनिम्) प्रत्येक घर वा कारण में (आबभूव) व्यापक हुआ है । उस

१—शब्दार्थव्याकरणादिप्रक्रिया—(ऋधङ्मन्त्रः) प्रथेः कित्सम्प्रसारणं च । उ० १ । १३७ । इति ऋधु वृद्धौ—अजि । ऋधक् इत्यव्ययं सत्यार्थे । सर्व-

(अदब्धासुः) अचूक बुद्धि वाले, (अहा इव=अहानि इव) दिनों के समान (भ्राजमानः) प्रकाशमान, (धर्ता) सब के धारण करने वाले, (त्रितः) पालन करने वाले वा सब से बड़े वा तीनों कालों वा लोकों में फैले हुये त्रित परमात्मा ने (त्रीणि) तीनों [धामों, अर्थात् स्थान, नाम और जन्म वा जाति] को (दाधार) धारण किया था ॥ १ ॥

भावार्थ—सब मनुष्य परमात्मा की अनन्त शक्तियों का विचार करके अपना सामर्थ्य बढ़ावें ॥ १ ॥

इस काण्ड पर सायण भाष्य नहीं है ॥

आ यो धर्माणि प्रथमः ससाद ततो वपूंषि कृणुषे पुरूणि । धास्युर्योनिं प्रथम आ विवेश यो वाचमनुदितां चिकेत ॥ २ ॥

आ । यः । धर्माणि । प्रथमः । ससाद । ततः । वपूंषि । कृणुषे । पुरूणि । धास्युः । योनिम् । प्रथमः । आ । विवेश । आ । यः । वाचम् । अनुदिताम् । चिकेत ॥ २ ॥

धातुभ्यः ष्ट्रन् । उ० ४ । १५८ । इति मन ज्ञाने-ष्ट्रन् । मन्त्रा मननाद्—निरु० । ७ । १२ । ऋधुवन् वर्धमानः सत्यो वा मन्त्रो मननं यस्य सः (योनिम्) अ० १ । ११ । ३ । गृहम्—निघ० । ३ । ४ । कारणम् (यः) त्रितः (आ बभूव) भू सत्तायां प्राप्तौ च लिट् । सम्यक् प्राप्तवान् (अमृतासुः) शॄस्वृ स्निहि० । उ० । १ । १० । इति असु क्षेपणे—उ । असुः प्रज्ञानाम—निघ० ३ । ६ । असुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति-निरु० ३ । ८ । अनष्टबुद्धिः । अनश्वरप्राणः (वर्धमानः) वृद्धिशीलः (सुजन्मा) अद्भुतोत्पत्तिः (अदब्धासुः) दन्भु दम्भे—क्त । अहिंसितबुद्धिः (भ्राजमानः) दीप्यमानः (अहा इव) अहानि यथा (त्रितः) पिशेः किच्च । उ० ३ । ६५ । इति त्रैङ् पालने यद्वा तॄ प्लवनतरणयोः, इतन् यद्वा । त्रि+तनु विस्तारे—ड । त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूव—निरु० ४ । ६ । त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रः —निरु० ६ । २५ । त्राता पालयिता । तीर्णः विस्तीर्णः । त्रिषु कालेषु लोकेषु वा विस्तीर्णः (धर्ता) धारयिता (दाधार) धृतवान् (त्रीणी) त्रिसंख्याकानि धामानि । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति—निरु० ६ । २८ ॥

भाषार्थ—(यः) जिस (प्रथमः) प्रख्यात परमेश्वर ने (धर्माणि) धारण योग्य धर्मों वा व्यवस्थाओं को (आ) यथावत् (ससाद) प्राप्त किया, (ततः) उसी [धर्म] से वह [संसार के] (पुरूणि) अनेक (वपूंषि) रूपों को (कृणुषे=कृणुते) बनाता है । (प्रथमः) उस पहिले (धास्युः) धारण की इच्छा करने वाले परमेश्वर ने (योनिम्) प्रत्येक कारण में (आ) यथावत् (विवेश) प्रवेश किया, (यः) जिसने (अनुदिताम्) बिना कही हुई (वाचम्) वाणी को (आ) ठीक ठीक (चिकेत) जाना था ॥ २ ॥

भावार्थ—परमात्मा ने नियम स्थापन करके सृष्टि रची है, और वह सब का अन्तर्यामी हो कर सब के हृदयों को जानता है ॥ २ ॥

यस्ते॒ शोका॑य त॒न्वं॑ रि॒रेच॒ क्षर॒द्धिर॑ण्यं॒ शुच॒योऽनु॒ स्वाः ।
अत्रा॑ दधेते अ॒मृता॑नि॒ नामा॒स्मे वस्त्रा॑णि॒ विश॒ एर॑-
यन्ताम् ॥ ३ ॥

यः । ते॒ । शोका॑य । त॒न्व॑म् । रि॒रेच॑ । क्षर॑त् । हिर॑ण्यम् ।
शुच॑यः । अनु॑ । स्वाः । अत्र॑ । द॒धे॒ते॒ इति॑ । अ॒मृता॑नि॒ ।
नाम॑ । अ॒स्मे इति॑ । वस्त्रा॑णि । विशः॑ । आ । ई॒र॒य॒न्ता॒म् ॥३॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन् !] (यः) जिस पुरुष ने (ते) तेरा (शोकाय) प्रकाश पाने के लिये (तन्वम्) अपना शरीर (रिरेच) जोड़ दिया है, [क्योंकि]

२—(आ) समन्तात् (यः) परमेश्वरः (धर्माणि) अ० । १ । २५ । १ । धार्यान् नियमान् । व्यवस्थाः (प्रथमः) आदिमः । प्रधानः (ससाद) प्राप (ततः) तस्मात्, धर्मात् (वपूंषि) अर्त्तिपृवपि० । उ० २ । ११७ । इति डुवप बीजतन्तुसन्ताने—उसि । रूपाणि—निघ० ३ । ७ । रूपाणि (कृणुषे) तकारस्य षकारः । कृणुते । कुरुते (पुरूणि) बहूनि (धास्युः) अ० २ । १ । ४ । (योनिम्) कारणम् (प्रथमः) (आ) (विवेश) प्रविष्टवान् (आ) (यः) (वाचम्) वाणीम् (अनुदिताम्) वद वाचि—क्त । यद्वा । उत्+इण्—क्त । अनुक्ताम् । अप्राप्तोदयाम् (चिकेत) कित ज्ञाने लिट्, वैदिकः । ज्ञातवान् ॥

३—(यः) पुरुषः (ते) तव (शोकाय) अ० ४ । १४ । १ । प्रकाशप्राप्तये (तन्वम्) अ० १ । १ । १ । स्वशरीरम् (रिरेच) रिच वियोजनसम्पर्चनयोः—लिट्, चुरा० ।

(शुचयः) शुद्धस्वभाव (स्वाः) बन्धुलोग (त्सरत्) चलते हुये (हिरण्यम्) कमनीय ज्योतिः स्वरूप परमात्मा के (अनु) पीछे पीछे वर्तमान रहते हैं। (अत्र) इस पुरुष में ही (अमृतानि) अमर (नाम=नामानि) नामों को (दधेते) वे दोनों [सूर्य पृथ्वी लोक] धरते हैं। (विशः) सब प्रजायें (अस्मे) हमारे लिये (वस्त्राणि) ओढ़ने वा निवासस्थान आदि (आ ईरयन्ताम्) लावें ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो पुरुष प्रकाशमय परमात्मा के स्वरूप जानने में अपना सामर्थ्य लगाते हैं वे संसार के सब पदार्थों से उपकार लेकर यश पाते और सुख भोगते हैं ॥ ३ ॥

प्र यदे॒ते प्र॑त॒रं पू॒र्व्यं गुः सदः॑सद आ॒तिष्ठ॑न्तो अजु॒र्यम्। क॒विः शु॒षस्य॑ मा॒तरा॑ रिहा॒णे जा॒म्यै धु॒र्यं॒ पति॒मेर॑येथाम् ॥ ४ ॥

प्र। यत्। ए॒ते। प्र॒-त॒रम्। पू॒र्व्यम्। गुः। सदः॑-सदः॥ आ॒-तिष्ठ॑न्तः। अ॒जु॒र्यम्। क॒विः। शु॒षस्य॑। मा॒तरा॑। रि॒हा॒णे इति॑। जा॒म्यै। धु॒र्य॑म्। पति॑म्। आ। ई॒र॒ये॒था॒म् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(यत्) जिस कारण से कि (एते) इन [शुद्ध स्वभाव बन्धुओं] ने (अजुर्यम्) जरा रहित (सदःसदः) पाने योग्य पदार्थों में पाने

संपृक्तवान्। संयोजितवान् (त्सरत्) संचलत् (हिरण्यम्) अ० १। ६। २। कमनीयं तेजः स्वरूपं परमात्मानम् (शुचयः) अ० १। ३३। १। शुद्धस्वभावाः (अनु) अनुसृत्य वर्तन्ते (स्वाः) अ० १। १६। ३। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। पा० १। १। ३५। ज्ञातयः। बन्धवः (अत्र) अस्मिन् पुरुषे (दधेते) धरतः—उभे द्यावापृथिव्यौ (अमृतानि) अमराणि। अनश्वराणि (नाम) अ० १। २४। ३। नामानि यशांसि (अस्मे) अस्मभ्यम् (वस्त्राणि) सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्। उ० ४। १५६। इति वस आच्छादने वा वस निवासे-ष्ट्रन्। वस्त्रं वस्तेः—निरु० ४। २४। वसनानि। निवासस्थानादीनि वा (विशः) मनुष्याः—निघ० २। ३। प्रजाः (आ ईरयन्ताम्) आगमयन्तु ॥

४—(प्र) प्रकर्षेण (यत्) यस्मात्कारणात् (एते) शुचयः स्वाः-म०

योग्य मोक्ष पद पर (आतिष्ठन्तः) चढ़ कर (प्रतरम्) अति उत्तम (पूर्व्यम्) सब के हित कारक परमात्मा को (प्र गुः) प्राप्त किया है । (कविः = कवेः) बुद्धिमान् (शुषस्य) बलवान् पुरुष के (मातरा = ०-रौ) माताओ, (धुर्यम्) धुरन्धर (पतिम्) जगत्पति परमात्मा को (रिहाणे) स्तुति करती हुयी तुम दोनों [सूर्य और पृथिवी लोक] (जाम्यै) भगिनी के समान हितकारक प्रजा के लिये (आ॥ईरयेथाम्) प्राप्त कराओ ॥ ४ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार से पूर्वज महाशय अक्षय मोक्ष पद पाकर परमात्मा को प्राप्त हुये हैं, उसी प्रकार हम भी सूर्य पृथिवी आदि सब लोकों का ज्ञान प्राप्त करके परमात्मा से मिलें ॥४॥

तदू षु ते महत् पृथुज्मन् नमः कविः काव्येना कृणोमि । यत् सम्यञ्चावभियन्तावभि क्षामत्रा मही रोधचक्रे वावृधेते ॥ ५ ॥

तत् । ऊं इति । सु । ते । महत् । पृथु-ज्मन् । नमः । कविः । काव्येन । कृणोमि । यत् । सम्यञ्चौ । अभि-यन्तौ । अभि ।

३ (प्रतरम्) प्रकृष्टतरम् (पूर्व्यम्) अ० ४ । १ । ६ । पूर्व-यत् । पूर्वाय समस्ताय जगते हितं परमात्मानम् (गुः) अगुः । प्रापुः (सदःसदः) सर्वासां सदनीयानां सदः सदनीयम् । प्राप्तव्यानां मध्ये प्राप्तव्यं मोक्षपदम् (आतिष्ठन्तः) आरुहन्तः (अजुर्यम्) अघ्न्यादयश्च । उ० ४ । ११२ । इति जूरी हिंसावयोहान्योः-यक् । नञ्सुभ्याम् । पा० ६ । २ । १७२ । इति उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं बहुव्रीहौ । अजरं दृढं सर्वकार्यशक्तम् (कविः) सुपां सुलुक्० पा० ७ । १ । ३९ । इति षष्ठ्याः सुः । कवेः मेधाविनः (शुषस्य) शुष शोषणे-क । शुष्णम्, शुष्मम्-बलनाम-निघ० २ । ९ । बलवतः पुरुषस्य (मातरा) मातरौ मातृवदुपकारिके द्यावापृथिव्यौ (रिहाणे) रिह कत्थने-शानच् । रेहति, अर्चतिकर्मा-निघ० ३ । १४ । अर्चन्त्यौ । स्तुवाने (जाम्यै) अ० १ । ४ । १ । भगिनीवत्सहायभूतायै प्रजायै (धुर्यम्) धुरं वहतीति । धुरो यड्ढकौ । पा० ४ । ४ । ७७ । इति धुर्-यत् । धुरन्धरम् । श्रेष्ठम् (पतिम्) पालकं परमात्मानम् । मोक्षपदं वा (आ ईरयेथाम्) अव गमयतं युवाम् ॥

क्षाम् । अत्र॑ । म॒ही इति॑ । रोध॑चक्रे॒ इति॒ रोध॑-चक्रे । व॒वृ॒धेते॒ इति॑ ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(तत्) उस कारण से (पृथुज्मन्) हे विस्तृत गतिवाले परमात्मन्! (ते) तेरे लिये (उ) । ही (कविः) मैं बुद्धिमान् पुरुष (काव्येन) बुद्धिमत्ता के साथ (सु) सुन्दर रीति से (महत्) बहुत बहुत (नमः) नमस्कार (कृणोमि) करता हूं । (यत्) जिससे (सम्यञ्चौ) आपस में मिले हुये (अभियन्तौ) सब ओर गति वाले [दोनों लोक अर्थात्] (मही) विशाल (रोधचक्रे) [प्राणियों को] रोकने के कर्म वाले [सूर्य पृथिवी अर्थात् ऊंचे नीचे लोक] (क्षाम अभि) हमारे निवास, उद्योग, वा ऐश्वर्य के लिये (अत्र) यहां पर (वावृधेते) बढ़ते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य विज्ञान पूर्वक परम पिता जगदीश्वर का धन्यवाद करें उसने हमारे ऐश्वर्य के लिये संसार में अनेक पदार्थ रचे हैं ॥ ५ ॥

स॒प्त म॒र्यादाः॑ क॒वय॑स्ततक्षु॒स्तासा॒मिदेका॑म॒भ्यं॑हु॒रो गा॑त् ।
आ॒योर्ह॑ स्क॒म्भ उ॑प॒मस्य॑ नी॒डे प॒थां वि॑स॒र्गे ध॒रुणे॑षु तस्थौ ॥ ६ ॥

५—(तत्) तस्मात्कारणात् (उ) निश्चयेन (सु) सुन्दररीत्या (ते) तुभ्यम् (महत्) बृहत् (पृथुज्मन्) सर्वधातुभ्यो मनिन् । उ० ४ । १४५ । इति पृथु+अज गतिक्षेपणयोः—मनिन्, अकारलोपः । हे परिज्मन् विस्तीर्णगते परमात्मन् (नमः) नमस्कारम् (कविः) अहं मेधावी (काव्येन) अ० ४ । १ । ६ स्तुत्यकर्मणा । यद्वा । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ४ । १ । १२४ । इति कवि—ष्यञ् । कविकर्मणा । बुद्धिमत्तया (कृणोमि) करोमि (यत्) यस्मात्कारणात् सम्यञ्चौ संगच्छमानौ (अभियन्तौ) सर्वतो गच्छन्तौ द्यौलोकौ (अभि) प्रति (क्षाम्) अन्येष्वपि दृश्यते पा० ३ । २ । १०१ । इति क्षि निवासगत्योः, ऐश्वर्ये च—ड, टाप् । क्षा पृथिवीनाम्—निघ० १ । १ । निवासं गतिम् ऐश्वर्यं वा (अत्र) अस्मिन् लोके (मही) महत्यौ (रोधचक्रे) भावे । पा० ३।३।१८। रुधिर् आवरणे—घञ् । घञर्थे कविधानम् । वा० पा० ३ । ३ । ५८ । इति डुकृञ् करणे-क, । द्वित्वम् । चक्रं करणम् । रोधचक्राः, नदीनाम—निघ० १,१३ । रोधस्य प्राणिनिरोधस्य चक्रं करणं कृतिर्ययोस्ते द्यावापृथिव्यौ (ववृधेते) वृधु वृद्धौ लटि छान्दसं रूपम् । वर्धेते ॥

सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततक्षुः । तासाम् । इत् । एकाम् । अभि । अंहुरः । गात् । आयोः । ह । स्कम्भः । उपमस्य । नीडे । पथाम् । वि-सर्गे । धरुणेषु । तस्थौ ॥ ६ ॥

भावार्थ—(कवयः) ऋषि लोगों ने (सप्त) सात (मर्यादाः) मर्यादायें [कुमर्यादायें] (ततक्षुः) ठहरायी हैं, (तासाम्) उनमें से (एकाम्) एक पर (इत्) भी (अभि गात्) चलता हुआ पुरुष (अंहुरः) पापवान् [होता है] [क्योंकि] (आयोः) मार्ग [सुमार्ग] का (स्कम्भः) थांभने वाला पुरुष (ह) ही (पथाम्) उन मार्गों (कुमार्गों के (विसर्गे) त्यागपर (उपमस्य) समीपवर्ती वा सब के निर्माता परमेश्वर के (नीडे) धाम के भीतर (धरुणेषु) धारण सामर्थ्यों में (तस्थौ) स्थितहुआ है ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य निषिद्ध कर्मों से पापी होकर दुःख, और विहित कर्मों के करने से सुकर्मी होकर परमेश्वर की व्यवस्था से सुख पाते हैं ॥ ६ ॥

इस मन्त्र के पूर्वार्ध की व्याख्या भगवान् यास्क ने—निरु० ६ । २७ में इस प्रकार की है—[सप्तैव] सात ही [मर्यादाः] मर्यादायें [कवयः] ऋषियों ने [चक्रुः] बनायी हैं, [तासाम्] उनमें से [एकामपि] एकपर भी [अभि गच्छन्] चलता हुआ [अंहस्वान् भवति] पापी होता है । [स्तेयम्] चोरी

६—(सप्त) सप्त संख्याकाः (मर्यादाः) मर्य+आ—दा ग्रहणे—अच् यद्वा । परि+आ—दा—अङ् परस्य मः, टाप् । मर्यादा मर्यैरादीयते, मर्यादा=मर्यादिनोर्विभागः—निरु० ४ । २ । कुमर्यादाः—इत्यर्थः (कवयः) ऋषयः (ततक्षुः) तक्षतिः करोति कर्मा—निरु० ४ । १६ । कृतवन्तः (तासाम्) मर्यादानां मध्ये (इत्) अपि (एकाम्) मर्यादाम् (अंहुरः) भृमृशीङ० । उ० १ । ७ । इति अम रोगे पीडने—उ, हुक् च, रोमत्वर्थीयः । अंहस्वान्—निरु० ६ । २७ । पापवान् भवति (अभि गात्) अभि गच्छन्—निरु० । ६ । ७ । (आयोः) छन्दसीणः । उ० १ । २ । इति इण् गतौ—उण् । आयुः, अन्ननाम—निघ० २ । ७ । आयोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा—निरु० १० । ४१ । अयनस्य सुमार्गस्य (ह) एव (स्कम्भः) स्कन्भु स्तम्भे रोधन इत्यर्थः—पचाद्यच् । स्कम्भयिता आलम्बकः । धारकः (उपमस्य) अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३ । २ । १०१ । इति उप+माङ् माने—ड । उपमे, अन्तिकनाम—निघ० २ । १६ । समीपभूतस्य

(तल्पारोहणम्) व्यभिचार, [ब्रह्महत्याम्] ब्रह्महत्या, [भ्रूणहत्याम्] गर्भहत्या [सुरापानम्] सुरापान, [दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्] दुष्ट कर्म का बार बार सेवन, और [पातकेऽनृतोद्यम्] पातक लगाने में झूंठ बोलना [इति] यह सात मर्यादा बताई हैं ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है—म० १० सू० ५ । म० ६ ॥

उतामृतासुर्व्रत एमि कृण्वन्नसुरात्मा तन्वं१ स्तत् सुमद्गुः । उत वा शुक्रो रत्नं दधात्यूर्जया वा यत् सचते हविर्दाः ॥ ७ ॥

उत । अमृत-असुः । व्रतः । एमि । कृण्वन् । असुः । आत्मा । तन्वः । तत् । सुमत्-गुः । उत । वा । शुक्रः । रत्नम् । दधाति । ऊर्जया । वा । यत् । सचते । हविः-दाः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(अमृतासुः) अमर बुद्धि वा प्राण वाला, (व्रतः) उत्तम कर्म वाला मैं (कृण्वन्) कर्म करता हुआ (उत) ही (एमि) चलता हूं, (तत्) तब (असुः) मेरी बुद्धि (आत्मा) आत्मा और (तन्वः=तनूः) देह (सुमद्गुः), उत्तम मनन शील वा तृप्ति कारक विद्या युक्त [होता है] (उत) और (वा) अवश्य (शक्रः) शक्तिमान् परमेश्वर (रत्नम्) रत्न (दधाति) देता है, (यत्)

सर्वनिर्मातुर्वा परमेश्वरस्य (नीडे) नितरामीड्यते स्तूयते स नीडः । नि+ईड स्तुतौ—घञ् । गृहे—निघ० ३ । ४ । धाम्नि (पथाम्) कुमार्गाणामित्यर्थः (विसर्गे) त्यागे (धरुणेषु) अ० ३ । १२ । धारयितृषु सामर्थ्येषु (तस्थौ) स्थितवान् ॥

७—(उत) अपि (अमृतासुः) म० १ । अनष्टबुद्धिः । अनश्वरप्राणः (व्रतः) व्रतं कर्मनाम—निघ०—२ । १ । अर्श आद्यच् । प्रशस्तकर्मवान् (एमि) प्राप्नोमि (कृण्वन्) कर्माणि कुर्वन् (असुः) म० १ । प्राणः । प्रज्ञा (आत्मा) अ० १ । १८ । ३ । जीवः (तन्वः) एकवचनस्य बहुवचनम् । तनूः, देहः (तत्) तदा (सुमद्गुः) सु+मन ज्ञाने—क्विप्, यद्वा मद तर्पणे—क्विप् । गौः, वाङ् नाम—निघ० १ । ११ । सुमत् प्रशस्तमनना तर्पिका वा गौर्वाग् यस्य सः (वा) अवधारणे (शक्रः) अ० २ । ५ । ४ । इन्द्रः परमात्मा (रत्नम्)

जब (हविर्दाः) भक्ति का देने वाला पुरुष (ऊर्जया) बल के साथ (वा) निश्चय करके [उसको] (सचते) सेवता है ॥ ७ ॥

भावार्थ—पुरुषार्थी मनुष्य सब प्रकार सावधान होकर परमेश्वर की भक्ति से संसार में अनेक सुख प्राप्त करते हैं ॥ ७ ॥

उत पुत्रः पितरं क्षत्रमीडे ज्येष्ठं मर्यादमह्वयन्त्स्वस्तये। दर्शन् नु ता वरुण यास्ते विष्ठा आवर्व्रततः कृणवो वपूंषि ॥ ८ ॥

उत। पुत्रः। पितरम्। क्षत्रम्। ईडे। ज्येष्ठम्। मर्यादम्। अह्वयन्। स्वस्तये। दर्शन्। नु। ताः। वरुण। याः। ते। वि-स्थाः। आ-वर्व्रततः। कृणवः। वपूंषि ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(पुत्रः) मैं पुत्र (पितरम्) पालन कर्ता पिता परमेश्वर से (उत) ही (क्षत्रम्) धन (ईडे) मांगता हूं। (ज्येष्ठम्) अत्यन्त वृद्ध (मर्यादम्) मर्यादा वाले परमात्मा को (स्वस्तये) आनन्द के लिये (अह्वयन्) [ऋषियों ने] आवाहन किया है। (वरुण) हे वरणीय परमेश्वर! (याः) जो (ते) तेरी (विष्ठाः) व्यवस्थायें हैं (ताः) उन्हें (नु) शीघ्र (दर्शन्)

रमणीयं धनम् (दधाति) ददाति (ऊर्जया) अ० ४। २५। ४। पराक्रमेण (यत्) यदा (सचते) सेवते (हविर्दाः) हविषो भक्तेर्दाता ॥

८—(उत) निश्चयेन (पुत्रः) अ० १। ११। ५। कुलशोधकः सुतः (पितरम्) पातारम्। जनकम् (क्षत्रम्) अ० २। १५। ४। धनम्—निघ० २। १०। (ईडे) याचामि—निरु० ७। १५। याचे (ज्येष्ठम्) प्रवृद्धतमम् (मर्यादम्) मर्यादा-अर्श आद्यच्। मर्यादावन्तम्। परमेश्वरम् (अह्वयन्) ह्वेञ्-लङ्। आहूतवन्तः कवयः (स्वस्तये) अ० १। ३०। २। आनन्दाय (दर्शन्) पश्यन्तु (नु) क्षिप्रम् [ताः] (वरुण) हे वरणीय परमात्मन् (याः) (ते) तव (विष्ठाः) अ० ४। १। १। व्यवस्थाः (आवर्व्रततः) आङ्+वृतु वर्तने। यङ्लुगन्तात्-शतृ, छान्दसं रूपम्। आवर्वृततः। समन्ताद् बहुवर्तनशीलस्य संसारस्य (कृणवः) कृवि हिंसाकरणयोः गतौ च—लेटि मध्यमपुरुषः लेटोऽडाटौ। पा० ३।

वे लोग देखें, (आवर्त्ततः) यथावत् अनेक प्रकार घूमनेवाले [संसार] के (वपूंषि) रूपों को (कृणवः) तू प्रकट कर ॥ ८ ॥

भावार्थ—जैसे मनुष्य पिता से मर्यादा पूर्वक पैतृक धन प्राप्त करके प्रसन्न होते हैं वैसे ही सब लोग परमात्मा के रचे पदार्थों से उपकार लेकर आनन्द पावें ॥ ८ ॥

अर्धमर्धेन पयसा पृणक्ष्यर्धेन शुष्म वर्धसे असुर । अविं वृधाम शग्मियं सखायं वरुणं पुत्रमदित्या इषिरम् । कविशस्तान्यस्मै वपूंष्यवोचाम रोदसी सत्यवाचा ॥९॥

अर्धम् । अर्धेन । पयसा । पृणक्षि । अर्धेन । शुष्म । वर्धसे । असुर । अविम् । वृधाम । शग्मियम् । सखायम् । वरुणम् । पुत्रम् । अदित्याः । इषिरम् । कवि-शस्तानि । अस्मै । वपूंषि । अवोचाम । रोदसी इति । सत्य-वाचा ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(शुष्म) हे बलवान् ! (असुर) हे किसी से न घेरे गये परमेश्वर ! (अर्धम्) बढ़े हुये संसार को (अर्धेन) बढ़े हुये (पयसा) अपने व्यापकपन से (पृणक्षि) तू संयुक्त करता है और उस (अर्धेन) बढ़े हुये [व्यापकपन] से (वर्धसे) तू बढ़ता है। (अविम्) रक्षक, (शग्मियम्)

---

४ । ९४ । इति अट् । इतश्च लोपः परस्मै पदेषु । पा० ३ । ४ । ९७ । इति इकार लोपः । त्वम् आविष्कुर्याः (वपूंषि) म० २ । रूपाणि ॥

९—(अर्धम्) ऋधु वृद्धौ—घञ् । अर्धो हरतेर्विपरीताद्धारयतेर्वा स्यादुद्धृतं भवत्यृध्नोतेर्वा स्यादृद्धतमो विभागः—निरु० । ३ । २० । प्रवृद्धं संसारम् (अर्धेन) प्रवृद्धेन (पयसा) पय गतौ—असुन् । स्वगमनेन स्वव्याप्त्या (पृणक्षि) पृची सम्पर्चने । संयोजयसि (अर्धेन) प्रवृद्धेन व्यापकत्वेन (शुष्म) अ० १ । १२ । ३ । शुष्मम्=बलम्—निघ० २ । ३ । ततोऽर्च् । हे बलवन् (वर्धसे) प्रवृद्धो भवसि (असुर) सुर संवेष्टने—क । हे अवेष्टित । हे अहिंसित (अविम्) ३ । १७ । ३ । रक्षकम् (वृधाम) वर्धयाम प्रशंसाम (शग्मियम) युजिरुचितिजां कुश्च । उ० । १ । १४६ । इति शकेर्मक्, कस्य गः । शग्मंसुखम्—निरु० ३ । ६ । ततो घः । सुखवन्तम् (सखायम्) मित्रम् (वरुणम्) वरणीयम् (पुत्रम्) अ०

सुखवान्, (सखायम्) सब के मित्र, (वरुणम्) सब में श्रेष्ठ, (पुत्रम्) सब के शुद्ध करने हारे, और (अदित्याः) अखण्ड प्रकृति के (इषिरम्) चलाने वा देखने वाले परमेश्वर को (बृधाम) हम बड़ा मानें। (कविशस्तानि) बुद्धिमानों से बड़े माने गये (वपूंषि) रूपों को (अस्मै) इस [परमेश्वर] के लिये (अवोचाम) हम ने कथन किया है, (रोदसी) सूर्य और पृथिवी दोनों (सत्यवाचा) सत्य बोलने वाले हैं ॥ ६ ॥

भावार्थ—परमेश्वर सब संसार में सर्वथा भर पूर है, वही महाबली प्रत्येक परमाणु में संयोग वियोग शक्ति देकर संसार को रचता है। उसकी महिमा सब बुद्धिमान् लोग गाते हैं जो सूर्य और पृथिवी अर्थात् ऊंचे नीचे और प्रकाशमान अप्रकाशमान लोकों से प्रकट है ॥६॥

सूक्तम् २ ॥

१-८ ॥ इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

परमेश्वर गुणोपदेशः—परमेश्वर के गुणों का उपदेश।

तदिदा॑स॒ भुव॑नेषु॒ ज्येष्ठं॒ यतो॑ ज॒ज्ञ उ॒ग्रस्त्वे॒षनृ॑म्णाः ।
स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो नि रि॑णाति॒ शत्रू॒ननु॒ यदे॑नं॒ मद॑न्ति॒ विश्व॒ ऊमाः॑ ॥ १ ॥

तत् । इत् । आस॒ । भुव॑नेषु । ज्येष्ठ॑म् । यतः॑ । ज॒ज्ञे । उ॒ग्रः । त्वे॒ष-नृ॑म्णः । स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । नि । रि॒णा॒ति॒ । शत्रू॑न् । अनु॑ । यत् । ए॒न॒म् । मद॑न्ति । विश्वे॑ । ऊमाः॑ ॥ १ ॥

६। ११। ५। शोधकम् (अदित्याः) अ० २। २८। ४। अखण्डायाः प्रकृतेः (इषिरम्) इषिमदिमुदि० । उ० । १ । ५१ । इति इषु इच्छायाम्—किरच् । यद्वा ईष गतौ, दर्शने च—किरच् । ह्रस्वश्च । इषिरेण ..ईषणेन वैषणेन वार्षणेन वा—निरु० । ४ । ७ । गमयितारम् । दर्शकं परमात्मानाम् (कविशस्तानि) मेधाविभिःस्तुतानि (अस्मै) परमेश्वराय (वपूंषि) रूपाणि, स्वभावान् (अवोचाम) वच वा ब्रूञ्—लुङ् । वयमुक्तवन्तः (रोदसी) अ० । ४ । १ । ४ । भूतानां रोधनशीले द्यावापृथिव्यौ (सत्यवाचा) सत्यवाचौ सत्यकथनशीले स्तः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(तत्) विस्तीर्ण ब्रह्म (इत्) ही (भुवनेषु) लोकों के भीतर (ज्येष्ठम्) सब में उत्तम और सब में बड़ा (आस) प्रकाशमान हुआ (यतः) जिस ब्रह्म से (उग्रः) तेजस्वी (त्वेषनृम्णः) तेजोमय बल वा धन वाला पुरुष (जज्ञे) प्रकट हुआ। (सद्यः) शीघ्र (जज्ञानः) प्रकट होकर (शत्रून्) गिराने वाले विघ्नों को (नि रिणाति) नाश कर देता है। (यत्) जिससे (एनम् अनु) इस [परमात्मा] के पीछे पीछे (विश्वे) सब (ऊमाः) परस्पर रक्षक लोग (मदन्ति) हर्षित होते हैं ॥१॥

भावार्थ—आदि कारण परमात्मा की उपासना से मनुष्य वीर होकर शत्रुओं को मारता है जिसके कारण सब लोग प्रसन्न होते हैं। उस जगदीश्वर की उपासना सब लोग किया करें ॥१॥

यह सूक्त कुछ भेद से ऋग्वेद में है—म० १० सू० १२०। वहां बृहद्दिव आथर्वण ऋषि हैं। यह मन्त्र कुछभेद से यजु० में है—अ० ३३ म० ८०॥

वावृधानः शवसा भूर्योजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति।
अव्यनच्च व्यनच्च सस्नि सं ते नवन्त प्रभृता मदेषु ॥२॥

ववृधानः। शवसा। भूरि-ओजाः। शत्रुः। दासाय। भियसम्।

१—(तत्) विस्तृतं ब्रह्म (इत्) एव (आस) अस गतिदीप्त्यादानेषु लिट्। दिदीपे (भुवनेषु) सत्सु लोकेषु (ज्येष्ठम्) प्रशस्ततमम्। वृद्धतमम् (यतः) यस्मात् ब्रह्मणः (जज्ञे) प्रादुर्बभूव (उग्रः) प्रचण्डः। तेजस्वी (त्वेषनृम्णः) त्विष दीप्तौ-घञ्। नृम्णं बलनाम-निघ० २। ९। धननाम-निघ० २। १०। नृम्णं बलं नॄन् नतम्-निरु० ११। ९। नृनमन शब्दस्य वर्णलोपादौ नृम्णमिति रूपम्। त्वेषः कान्तिर्नृम्णं बलं धनं वा यस्य सः। तेजोबलः। तेजोधनः पुरुषः (सद्यः) शीघ्रम् (जज्ञानः) जनेर्लिटः कानच्। जातः सन् (नि) नितराम् (रिणाति) रि गतिरेषणयोः। हिनस्ति (शत्रून्) शातयितॄन्। विघ्नान् (अनु) अनुसृत्य। पश्चात् (यत्) यस्मात्कारणात् (एनम्) परमात्मानम् (मदन्ति) हृष्यन्ति (विश्वे) सर्वे (ऊमाः) अविसिविसिशुषिभ्यः कित्। उ० १। १४४। इति अव रक्षणे-मन्। ज्वरत्वरस्रिव्यवि। पा० ६। ४। २०। इति ऊठ्। रक्षादिकर्मकर्तारः पुरुषाः ॥

दधाति । अवि-अनत् । च । वि-अनत् । च । सस्नि । सम् । ते । नवन्त । प्र-भृता । मदेषु ॥ २ ॥

भाषार्थ—(शवसा) बल से (ववृधानः) बढ़ता हुआ, (भूर्योजाः) महाबली, (शत्रुः) हमारा शत्रु (दासाय) दानपात्र दास को (भियसम्) भय (दधाति) देता है । (अव्यनत्) गतिशून्य, स्थावर, (च) और (व्यनत्) गतिवाला जङ्गम जगत् (च) निश्चय करके [परमात्मा में] (सस्नि) लपेटा हुआ है, (प्रभृता) अच्छे प्रकार पुष्ट किये हुये प्राणी (मदेषु) आनन्दों में (ते) तेरी (सम् नवन्त=०-न्ते) यथावत् स्तुति करते हैं ॥ २ ॥

भावार्थ—सर्व शक्तिमान् परमेश्वर समस्त जगत् में व्यापक होकर सब को धारण करता है । उसी की महिमा को जानकर सब मनुष्य पुरुषार्थ पूर्वक अपने विघ्नों का नाश करके प्रसन्न होवें ॥२॥

त्वे क्रतुमपि पृञ्चन्ति भूरि द्विर्यदे॒ते त्रिर्भवन्त्यूमाः । स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥ ३ ॥

२—(ववृधानः) वृधु—कानच् । वर्धमानः (शवसा) श्वेः सम्प्रसारणं च । उ० ४ । १५३ । इति टुओश्वि गतिवृद्ध्योः-असुन् । शवः=बलम्-निघ० २ । ६ । बलेन (भूर्योजाः) बहुबलः (शत्रुः) शातयिता । रिपुः । विघ्नः (दासाय) दासृ दाने-घञ् । दानपात्राय सेवकाय (भियसम्) दिवः कित् । उ० ३ । १ । १२१ । इति ञिभी भये—असच् । भयम् (दधाति) ददाति (अव्यनत्) अ+वि+अन प्राणने, गतौ च-शतृ । अनिति गतिकर्मा—निघ० २ । १४ । गतिशून्यं स्थावरं जगत् (च) (व्यनत्) विविधं गतिवज्जगमं जगत् (च) अवधारणे (सस्नि) आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३ । २ । १७१ । ष्णै वेष्टने—किन् । यद्वा, ष्णा शौचे—किन् । आतो लोप इटि च । पा० ६ । ४ । ६४ । आकारलोपः । सस्निं मेघं संस्नातम्—निरु० ५ । १ । परमात्मनि वेष्टितम् (ते) तुभ्यम् (सम् नवन्त) छान्दसमात्मने पदं लटि रूपम् । नवते गतिकर्मा—निघ० २ । १४ । नवन्ते नुवन्ति । सम्यक् स्तुवन्ति, संगच्छन्ते वा (प्रभृता) प्रभृतानि प्रकर्षेण धृतानि पोषितानि वा (मदेषु) हर्षेषु ॥

त्वे इति । क्रतुम् । अपि । पृञ्चन्ति । भूरि । द्विः । यत् । एते । त्रिः । भवन्ति । ऊमाः । स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुना । सृज । सम् । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । योधीः ॥३॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन् !] (त्वे अपि) तुझ में ही (क्रतुम्) अपनी बुद्धि को (भूरि) बहुत प्रकार से [सब प्राणी] (पृञ्चन्ति) जोड़ते हैं। (एते) यह सब (ऊमाः) रक्षक प्राणी (द्विः) दो बार [स्त्री पुरुष रूप से] (त्रिः) तीन बार (स्थान, नाम और जन्म रूप से) (भवन्ति) रहते हैं। (यत्) क्योंकि (स्वादोः) स्वादु से (स्वादीयः) अधिक स्वादु मोक्ष सुख को (स्वादुना) स्वादु [सांसारिक सुख] के साथ (सम् सृज) संयुक्त कर] (अदः) उस (मधु) मधुर मोक्ष सुख को (मधुना) मधुर [सांसारिक ज्ञान के साथ (सु) भले प्रकार (अभि) सब ओर से (योधीः) तूने पहुंचाया है ॥३॥

भावार्थ—लिङ्ग रहित आत्मा कभी स्त्री कभी पुरुष होकर अपने कर्मानुसार मनुष्य आदि शरीर, नाम और जाति भोगता है। सब प्राणी परमेश्वर की महिमा जानकर सांसारिक व्यवहार द्वारा मोक्ष सुख प्राप्त करें जैसे कि पूर्वज ऋषियों ने वेद द्वारा प्राप्त किया है ॥ ३ ॥

यदि चिन्नु त्वा धना जयन्तं रणेरणे अनुमदन्ति विप्राः ।

३—(त्वे) सुपां सुलुक्० । पा० । ७ । १ । ३९ । इति विभक्तेः शे आदेशः । त्वयि (क्रतुम्) प्रज्ञाम्-निघ० ३ । ६ । (अपि) एव (पृञ्चन्ति) पृची सम्पर्के । संयोजयन्ति सर्वे प्राणिनः (भूरि) बहुप्रकारेण (द्विः) द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । पा० ५ । ४ । १८ । इति सुच् । द्विवारं स्त्रीरूपेण पुंरूपेण च (यत्) यस्मात् । (एते) दृश्यमानाः (त्रिः) त्रि-सुच् । त्रिवारं स्थाननामजन्मरूपेण । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति-निरु० ९ । २८ । (भवन्ति) वर्तन्ते (ऊमाः) म० १ । रक्षकाः (स्वादोः) स्वादुनः । प्रियात् (स्वादीयः) स्वादु-ईयसुन् । स्वादुतरम् । प्रियतरं मोक्षसुखम् (स्वादुना) प्रियेण सांसारिक-सुखेन (सम् सृज) संयोजय (अदः) तत् (सु) सुष्ठु (मधु) मधुरं मोक्ष-सुखम् (मधुना) मधुरेण सांसारिकज्ञानेन (अभि) अभितः (योधीः) युध्यति, गतिकर्मा—निघ० २ । १४ । छान्दसं लुङि रूपम् । अयोत्सीः । त्वं गमितवान् प्रापितवानसि ॥

ओजीयः शुष्मिन्त्स्थिरमा तनुष्व मा त्वा दभन् दुरे-
वासः कशोकाः ॥ ४ ॥

यदि । चित् । नु । त्वा । धना । जयन्तम् । रणे-रणे । अनु-
मदन्ति । विप्राः । ओजीयः । शुष्मिन् । स्थिरम् । आ ।
तनुष्व । मा । त्वा । दभन् । दुः-एवासः । कशोकाः ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(यदि) जो (चित्) निश्चय करके (विप्राः) पंडित जन (रणेरणे) प्रत्येक रण में (नु) शीघ्र (धना) धनों को (जयन्तम्) जीतने वाले (त्वा) तेरे (अनु मदन्ति) पीछे पीछे आनन्द पाते हैं। (शुष्मिन्) हे बलवन् परमात्मन्! (ओजीयः) अधिक बलवान् (स्थिरम्) स्थिर मोक्ष सुख (आ) सब ओर से (तनुष्व) फैला। (दुरेवासः=दुरेवाः) दुष्ट गतिवाले (कशोकाः) परसुख में शोक करने वाले जन (त्वा) तुझ को (मा दभन्) न सतावें ॥४॥

भावार्थ—बुद्धिमान् मनुष्य विघ्नों को हटाकर कठिन कठिन कार्य सिद्ध करके स्थिर सुख पाते हैं ॥४॥

त्वया वयं शाशद्महे रणेषु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि।
चोदयामि त आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा
वयांसि ॥ ५ ॥

४—(यदि) सम्भावनायाम् (चित्) एव (नु) क्षिप्रम् (त्वा) त्वाम् (धना) धनानि (जयन्तम्) जयेन प्राप्नुवन्तम् (रणेरणे) सर्वस्मिन् युद्धे (अनुमदन्ति) अनुसृत्य हृष्यन्ति (विप्राः) मेधाविनः (ओजीयः) ओजस्वि-ईयसुन्। विन्मतोर्लुक्। पा० ५। ३। ६५। इति विनो लुक्, टिलोपः। बलव-त्तरम् (शुष्मिन्) हे बलवन् (स्थिरम्) निश्चलं मोक्षसुखम् (आ) समन्तात् (तनुष्व) विस्तारय (मा दभन्) मा हिंसन्तु (त्वा) त्वाम् (दुरेवासः) इण्शीभ्यां वन्। उ० १। १५२। इति दुर्+इण् गतौ—वन्, असुक्। दुर्गतयः पुरुषाः (कशोकाः) कं सुखम्—निघ० ३। ६। के परसुखे शोकः खेदो येषां ते॥

त्वया । वयम् । शाशद्महे । रणेषु । प्र-पश्यन्तः । युधेन्यानि । भूरि । चोदयामि । ते । आयुधा । वचः-भिः । सम् । ते । शिशामि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(भूरि) बहुत से (युधेन्यानि) युद्धों को (प्रपश्यन्तः) देखते हुये (वयम्) हम लोग (त्वया) तेरे साथ (रणेषु) रणक्षेत्रों में [शत्रुओं को] (शाशद्महे) मार गिराते हैं। (ते) तेरे (वचोभिः) वचनों से (आयुधा) अपने शस्त्रों को (चोदयामि) मैं आगे बढ़ाता हूं और (ते) तेरे (ब्रह्मणा) ब्रह्मज्ञान से (वयांसि) अपने जीवनों को (सम्) यथावत् (शिशामि) तीक्ष्ण करता हूं॥ ५ ॥

भावार्थ—शूर वीर मनुष्य परमेश्वर में विश्वास करके पुरुषार्थ पूर्वक बड़े बड़े कार्य सिद्ध करते हैं ॥ ५ ॥

नि तद् दधिषेऽवरे परे च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे । आ स्थापयत मातरं जिगत्नुमत इन्वत कर्वराणि भूरि ॥ ६ ॥

नि । तत् । दधिषे । अवरे । परे । च । यस्मिन् । आविथ । अवसा । दुरोणे । आ । स्थापयत । मातरम् । जिगत्नुम् । अतः । इन्वत । कर्वराणि । भूरि ॥ ६ ॥

५—(त्वया) इन्द्रेण सह (वयम्) उपासकाः (शाशद्महे) शद्लृ शातने यङ्लुकि रूपम्। भृशं शातयामः, नाशयामः शत्रून् (रणेषु) रणक्षेत्रेषु (प्रपश्यन्तः) प्रकर्षेणावलोकयन्तः (युधेन्यानि) वृञ एण्यः । उ० ३ । ९८ । इति बाहुलकाद् युध सम्प्रहारे-एन्य, स च कित्। युद्धानि (भूरि) भूरीणि बहूनि (चोदयामि) प्रेरयामि (ते) तव (आयुधा) स्वायुधानि (वचोभिः) वचनैः। उपदेशैः (सम्) सम्यक् (ते) तव (शिशामि) शो तनूकरणे-श्यनः श्लुः, इत्वं च। श्यामि, तनूकरोमि (ब्रह्मणा) ब्रह्मज्ञानेन (वयांसि) स्वजीवनानि ॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन्] (अवरे) छोटे (च) और (परे) बड़े मनुष्य में (तत्) उस [घर] को (नि) निश्चय करके (दधिये) तू ने पोषण किया है। (यस्मिन्) जिस (दुरोणे) कष्ट से भरने योग्य घर में (अवसा) अन्न से (आविथ) तूने रक्षा की है। [हे मनुष्यो !] (जिगत्नुम्) सर्व व्यापक (मातरम्) माता [परमेश्वर] को (आ) भली भांति (स्थापयत) [हृदय में] ठहराओ और (अतः) इसी से (भूरि) बहुत से (कर्वराणि) कर्मों को (इन्वत) सिद्ध करो ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर की उपासना पूर्वक अन्न आदि पदार्थ प्राप्त करके अपने सब काम सिद्ध करें ॥ ६ ॥

स्तुष्व वर्ष्मन् पुरुवर्त्मानं समृभ्वाणमिनतममाप्तमाप्त्यानाम्। आ दर्शति शवसा भूर्योजाः प्र सक्षति प्रतिमानं पृथिव्याः ॥ ७ ॥

स्तुष्व। वर्ष्मन्। पुरु-वर्त्मानम्। सम्। ऋभ्वाणम्। इनतमम्। आप्तम्। आप्त्यानाम्। आ। दर्शति। शवसा। भूरि-ओजाः। प्र। सक्षति। प्रति-मानम्। पृथिव्याः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(वर्ष्मन्) हे ऐश्वर्यवान् पुरुष ! (पुरुवर्त्मानम्) बहुत मार्ग

६—(नि) निश्चयेन (तत्) दुरोणम् (दधिषे) डुधाञ् धारणपोषणयोः—लिट्। पोषितवानसि (अवरे) अल्पे जने (परे) उत्कृष्टे (च) (यस्मिन्) (आविथ) अवतेर्लिट्। त्वं रक्षितवानसि (अवसा) अवः=अन्नम्—निघ० २। ७। तर्पकेणान्नेन (दुरोणे) रास्नासास्ना०। उ० ३। १५। इति दुःपूर्वादवतेर्नक्, ऊठि गुणः। दुरोण इति गृहनाम दुःखा भवन्ति दुस्तर्पाः—निरु० ४। ५। दुस्तर्प्ये गृहे (आ) समन्तात् (स्थापयत) धारयत हृदये हे जनाः (मातरम्) निर्मात्रीं शक्तम्। परमात्मानम् (जिगत्नुम्) गमेः सन्वच्च। उ० ३। ३१। इति गम्लृ-गतौ—क्नु। गतिशीलां व्यापिकाम् (अतः) अस्मात्कारणात् (इन्वत) इवि व्याप्तौ। व्याप्नुत। साधयत (कर्वराणि) कृगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्। उ० २। १२१। इति डुकृञ् करणे—ष्वरच्। कर्माणि—निघ० २। १। (भूरि) भूरीणि ॥

७—(स्तुष्व) प्रशंस (वर्ष्मन्) अ० ३। ४। २। वृष प्रजननैश्वर्ययोः—मनिन्।

वाले (ऋभ्वाणम्) दूर दूर तक चमकने वाले, (इनतमम्) महा प्रभु और (आप्त्यानाम्) आप्त [यथार्थवक्ता] पुरुषों में रहने वाले गुणों के (आप्तम्) यथार्थवक्ता परमेश्वर की (सम्) यथावत् (स्तुष्व) स्तुति कर । (भूर्योजाः) वह महाबली (शवसा) अपने बल से (आ) सब ओर (दर्शति) देखता है, और वह (पृथिव्याः) पृथिवी का (प्रतिमानम्) प्रतिमान होकर (प्र) भली भांति (सश्चति) व्यापता है ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य जगदीश्वर परमात्मा के गुण कर्म स्वभाव विचार कर अपनी उन्नति करें ॥ ७ ॥

(पृथिव्याः प्रतिमानम्) इसके साथ मिलान करो [पृथिवीव वरिम्णा] य० ३ । ५ । वह पृथिवी के समान अपने फैलाव से है ॥

इमा ब्रह्म बृहद्दिवः कृणवदिन्द्राय शूषमंग्रियः स्वर्षाः ।
महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजा तुरश्चिद् विश्वमर्णवत् तपस्वान् ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत्-दिवः । कृणवत् । इन्द्राय । शूषम् । अग्रियः । स्वः-साः । महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्व-राजा । तुरः । चित् । विश्वम् । अर्णवत् । तपस्वान् ॥८॥

हे ऐश्वर्य्यवन् मनुष्य (पुरुवर्त्मानम्) बहुमार्गवन्तम् (सम्) सम्यक् (ऋभ्वाणम्) आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । पा० ३ । २ । ७४ । इति उरु+भा दीप्तौ यद्वा भू सत्तायाम्-वनिप्, स च डित् । उरुशब्दस्य ऋकारः । ऋभव उरु भान्तीति वा, ऋतेन भान्तीतिवा, ऋतेन भवन्तीतिवा-निरु० ११ । १५ । उरुभासनम् । उरुभूतम् (इनतमम्) अतिशयेनेश्वरं (आप्तम्) आप्लृ-क्त । यथार्थवक्तारम् (आप्त्यानाम्) आप्त-यत् । आप्तेषु यथार्थज्ञातृषु भवानां गुणानाम् (आ) समन्तात् (दर्शति) पश्यति (शवसा) बलेन (भूर्योजाः) महाबलः (प्र) प्रकर्षेण (सश्चति) षच समवाये-लेट्टिसिप् । गतिकर्मा-निघ० २ । १४ । सश्चतिराप्नोतिकर्मा-निरु० ११ । २१ । व्याप्नोति (प्रतिमानम्) माङ् माने-ल्युट् । प्रतिरूपं सत् (पृथिव्याः) भूमेः ॥

भाषार्थ—(बृहद्दिवः) बड़े व्यवहार वा गतिवाला, (अग्रियः) अगुआ और (स्वर्षाः) स्वर्ग का सेवन करने वाला पुरुष (इन्द्राय) परमेश्वर के लिये (इमा) इन (ब्रह्म=ब्रह्माणि) बड़े स्तोत्रों को (शूषम्) अपना बल (कृणवत्) बनावे । (स्वराजा) वह स्वतन्त्र राजा परमेश्वर (महः) बड़े (गोत्रस्य) भूपति राजा का (क्षयति) राजा है, और वह (तुरः) शीघ्र स्वभाव, (तपस्वान्) सामर्थ्यवाला परमात्मा (चित्) ही (विश्वम्) सब जगत् में (अर्णवत्) व्यापता है ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य जगदीश्वर परम पिता के गुण जान कर अपना बल बढ़ावें ॥ ८ ॥

एवा म॒हान् बृ॒हद्दि॑वो॒ अथ॒र्वावो॑च॒त् स्वां त॒न्व॑१॒-मिन्द्र॑मे॒व । स्वसा॑रौ मात॒रिभ्व॑री अरि॒प्रे हि॒न्वन्ति॑ चैने॒ शव॑सा व॒र्धय॑न्ति च ॥ ९ ॥

ए॒व । म॒हान् । बृ॒हत्-दि॑वः । अथ॑र्वा । अवो॑चत् । स्वाम् । त॒न्व॑म् । इन्द्र॑म् । ए॒व । स्वसा॑रौ । मा॒त॒रिभ्व॑री॒ इति॑ । अ॒रि॒प्रे इति॑ । हि॒न्वन्ति॑ । च॒ । ए॒ने॒ इति॑ । शव॑सा । व॒र्ध-य॑न्ति । च॒ ॥ ९ ॥

८—(इमा) इमानि (ब्रह्म) ब्रह्माणि बृहन्ति स्तोत्राणि (बृहद्दिवः) इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । पा० ३ । १ । १३५ । इति बृहत्+दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारस्तुतिगत्यादिषु-क । बृहद्व्यवहारवान् । महागतिमान् पुरुषः (कृणवत्) कृवि हिंसाकरणयोः-लेट् । कुर्यात् (इन्द्राय) परमेश्वराय (शूषम्) बलनाम-निघ० २ । ६ । स्वबलम् (अग्रियः) घच्छौ च । पा० ४ । ४ । ११७ । इति अग्र-घ । अग्रे भवः । श्रेष्ठः (स्वर्षाः) जनसनखनक्रम० । पा० ३ । २ । ६७ । इति षण सम्भक्तौ दाने च-विट् । विड्वनोरनुनासिकस्यात् । पा० ६ । ४ । ४१ । इत्यात्वम् । सनोतेरनः । पा० ८ । ३ । १०८ । इति षत्वम् । स्वर्गस्य सम्भक्ता सेवनकर्ता (महः) महतः (गोत्रस्य) गो+त्रैङ् रक्षणे-क । गोः पृथिव्या रक्षकस्य पुरुषस्य (क्षयति) क्षि ऐश्वर्ये । ईष्टे (स्वराजा) स्वतन्त्रः स्वामी (तुरः) शीघ्रस्वभावः (चित्) एव (विश्वम्) सर्वं जगत् (अर्णवत्) ऋण गतौ—लडर्थे लेट् । अर्णोति । व्याप्नोति (तपस्वान्) ऐश्वर्यवान् ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(महान्) महान्, (बृहद्दिवः) बड़े व्यवहार वाले, (अथर्वा) निश्चल स्वभाव पुरुष ने (स्वाम्) अपनी (तन्वम्) विस्तृत स्तुति (इन्द्रम्) परमेश्वर के लिये (एव) ही (एव) इस प्रकार से (अवोचत्) कही है। (मातरिभ्वरी) आकाश में वर्तमान (स्वसारौ) अच्छे प्रकार ग्रहण करने वाले वा गति वाले [वा दो बहिनों के समान सहाय कारी] दिन और रात (च) और (अरिप्रे) निर्दोष (एने) यह दोनों [सूर्य और पृथिवी] (शवसा) अपने सामर्थ्य से [उसी को] (हिन्वन्ति) प्रसन्न करती (च) और (वर्धयन्ति) सराहती हैं ॥६॥

भावार्थ—हम से पहिले ऋषियों ने भी उसी परमात्मा की स्तुति की है, और दिन रात आदि काल और सूर्य पृथिवी आदि सब लोक उसी के आज्ञा कारी हैं ॥६॥

सूक्तम् ३ ॥

१-११ ॥ विश्वे देवा देवताः ॥ १-९, ११ त्रिष्टुप्, १० जगती ॥

रक्षोपायोपदेशः—रक्षा के उपाय का उपदेश ॥

ममा॑ग्ने॒ वर्चो॑ विह॒वेष्व॑स्तु व॒यं त्वेन्धा॑नास्त॒न्वं॑ पुषेम ।

६—(एव) एवम् (महान्) गुणैरधिकः (बृहद्दिवः) म० ८। बृहद्व्यवहारवान् (अथर्वा) अ० ४।१।७। निश्चलो मनुष्यः (अवोचत्) वचेर्लुङ्। प्रोक्तवान् (स्वाम्) आत्मीयाम् (तन्वम्) विस्तृतां स्तुतिम्, इति सायणः-ऋ० १०।१२०।६ (इन्द्रम्) परमेश्वरं प्रति (एव) निश्चयेन (स्वसारौ) स्वसा सु असा स्वेषु सीदतीति वा—निरु० ११।३२। सावसेर्ऋन्। उ० २।९६। इति सु+असु क्षेपणे, यद्वा अस दीप्तौ, ग्रहणे, गतौ, सत्तायां च—ऋन्। सुष्ठु ग्रहणशीले गतिशीले वा यद्वा भगिन्यौ यथा सह दृश्यमाने। अहोरात्रौ (मातरिभ्वरी) अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। पा० ३।२।७५। इति मातरि+भू सत्तायाम्—वनिप्, स च डित्। वनो र च। पा० ४।१।७। इति ङीब्रेफौ। वा छन्दसि। पा० ६।१।१०६। इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः। मातर्यन्तरिक्षे [निरु० ७।२६] वर्तमाने (अरिप्रे) रप व्यक्तायां वाचि-रक्। रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः—निरु० ४।२१। निर्दोषे (हिन्वन्ति) हिवि प्रीणने। प्रीणयन्ति तर्पयन्ति (च) समुच्चये (एने) दृश्यमाने द्यावापृथिव्यौ (शवसा) स्वसामर्थ्येन (वर्धयन्ति) स्तुवन्ति (च) समुच्चये ॥

मह्यं॑ नमन्तां प्र॒दिश॒श्चत॑स्र॒स्त्वयाध्य॑क्षेण॒ पृत॑ना जयेम ॥१

मम॑ । अग्ने॑ । वर्चः॑ । वि॒-ह॒वेषु॑ । अ॒स्तु॒ । व॒यम् । त्वा॒ । इन्धा॑नाः । त॒न्व॑म् । पु॒षे॒म॒ । मह्य॑म् । न॒मन्ता॒म् । प्र॒-दिशः॑ । चत॑स्रः । त्वया॑ । अधि॑-अ॒क्षेण॑ । पृत॑नाः । ज॒ये॒म॒ ॥ १ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे सर्वव्यापक परमात्मन् ! (विहवेषु) संग्रामों में (मम) मेरा (वर्चः) प्रकाश (अस्तु) होवे । (वयम्) हम लोग (त्वा) तुझको (इन्धानाः) प्रकाशित करते हुये (तन्वम्) अपना शरीर (पुषेम) पोषें । (चतस्रः) चारों (प्रदिशः) बड़ी दिशायें (मह्यम्) मेरे लिये (नमन्ताम्) नमें, (त्वया) तुझ (अध्यक्षेण) अध्यक्ष के साथ (पृतनाः) संग्रामों को (जयेम) हम जीतें ॥१॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर में विश्वास करके अपने सब बाहिरी और भीतरी शत्रुओं को जीत कर आनन्द भोगें ॥१॥

इस सूक्त के मन्त्र १—५, ६ का पूर्वार्ध, ७ का उत्तरार्ध, ८—१० कुछ भेद से ऋग्वेद में हैं—म० १० सू० १२८ ॥

अग्ने॑ म॒न्युं प्र॑ति॒नुद॒न् परे॑षां॒ त्वं नो॑ गो॒पाः परि॑ पाहि वि॒श्वतः॑ । अपा॑ञ्चो यन्तु नि॒वता॑ दुर॒स्यवो॒ऽमैषां॑ चि॒त्तं प्र॒बुधां॒ वि नै॑शत् ॥ २ ॥

अग्ने॑ । म॒न्युम् । प्र॒ति॒-नु॒दन् । परे॑षाम् । त्वम् । नः॒ । गो॒पाः ।

१—(मम) (अग्ने) हे सर्वव्यापक परमात्मन् (वर्चः) प्रकाशः (विहवेषु) ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु । पा० ३ । ३ । ७२ । इति वि+ह्वेञ् आह्वाने—अप् । शूराणामाह्वानस्थानेषु संग्रामेषु (अस्तु) (वयम्) (त्वा) त्वाम् (इन्धानाः) इन्धेः—शानच् । दीपयन्तः (तन्वम्) स्वशरीरम् (पुषेम) पोषयेम (मह्यम्) मदर्थम् (नमन्ताम्) प्रह्वीभवन्तु (प्रदिशः) प्रकृष्टा दिशाः । तद्वासिनो जना इत्यर्थः (चतस्रः) (त्वया) (अध्यक्षेण) अधि+अक्षू व्याप्तौ—अच् । ईश्वरेण (पृतनाः) संग्रामान्—निघ०—२ । १७ । (जयेम) अभिभवेम ॥

परि । पाहि । विश्वतः । अपाञ्चः । यन्तु । नि-वता । दु-रस्यवः । अमा । एषाम् चित्तम् । प्र-बुधाम् । वि । नेशत् ॥२॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे सर्वव्यापक परमेश्वर ! (परेषाम्) शत्रुओं के (मन्युम्) क्रोध को (प्रतिनुदन्) हटाता हुआ, (गोपाः) रक्षक, (त्वम्) तू (नः) हम लोगों को (विश्वतः) सब प्रकार से (परिपाहि) बचाले (अपाञ्चः) दूर हटे हुये (दुरस्यवः) अनिष्ट चिंतक लोग (निवता) नीचे की ओर से (यन्तु) चले जावें और (अमा) अपने घर में (प्रबुधाम्) जागने वाले (एषाम्) इन लोगों का (चित्तम्) चित्त (विनेशत्) नष्ट हो जावे ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रयत्न करें कि शत्रु लोग भाग जावें और अपने घर पर भी दुष्टता का विचार न करें ॥ २ ॥

ममं दे॒वा वि॑ह॒वे स॑न्तु॒ सर्व॒ इन्द्र॑वन्तो म॒रुतो॒ विष्णु॑-रग्निः । ममान्तरि॑क्षमु॒रुलो॑कमस्तु॒ मह्यं॒ वातः॑ पवतां॒ कामा॑या॒स्मै ॥ ३ ॥

ममं । दे॒वाः । वि॒-ह॒वे । स॒न्तु॒ । सर्वे॑ । इन्द्र॑-वन्तः । म॒रुतः॑ । विष्णु॑ः । अ॒ग्निः । ममं । अ॒न्तरि॑क्षम् । उ॒रु-लो॑कम् । अ॒स्तु॒ । मह्य॑म् । वातः॑ । प॒व॒ताम् । कामा॑य । अ॒स्मै ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(सर्वे) सब (देवाः) चाहने योग्य गुण (विहवे) संग्राम में

२—(अग्ने) हे सर्वव्यापक परमात्मन् (मन्युम्) क्रोधम् (प्रतिनुदन्) प्रतिमुखं प्रेरयन् (परेषाम्) शत्रूणाम् (त्वम्) (नः) अस्मान् (गोपाः) गुपू रक्षणे-आयप्रत्ययान्तात् क्विप् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपे रूपमेतत् । गोपायिता रक्षकः (परि) सर्वतः (पाहि) रक्ष (विश्वतः) सर्वप्रकारेण (अपाञ्चः) अपगच्छन्तः । निवर्तमानाः (यन्तु) गच्छन्तु (निवता) निम्न-देशेन (दुरस्यवः) दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति० । पा० ७।४।३६। इति क्यचि दुष्ट-शब्दस्य दुरस् भावः । क्याच्छन्दसि । पा० ३।२।१७०। इति उप्रत्ययः । अनिष्टं चिकी-र्षवः (अमा) गृहे-निघ० ३ । ४ । (एषाम्) शत्रूणाम् (चित्तम्) ज्ञानसाधनं मनः (प्रबुधाम्) प्रबोद्धृणाम् (वि) विशेषेण (नेशत्) णश अदर्शने । नश्येत् ॥

३—(मम) देवाः) कमनीया गुणाः (विहवे) म० १ संग्रामे (सन्तु)

(मम) मेरे (सन्तु) हों, और (इन्द्रवन्तः) ऐश्वर्य युक्त (मरुतः) शूर देवता गण और (विष्णुः) व्यापक सूर्य और (अग्निः) अग्नि [भी मेरे हों]। (उरु-लोकम्) विस्तीर्ण लोकों वाला (अन्तरिक्षम्) आकाश (मम) मेरा (अस्तु) होवे, (अस्मै कामाय) इस कामना के लिये (वातः) पवन (मह्यम्) मेरे हित (पवताम्) शुद्ध चले ॥३॥

भावार्थ—पुरुषार्थी मनुष्य सब उपकारी लोगों, सूर्य, अग्नि और वायु आदि पदार्थों से उपकार लेकर अपनी उन्नति करता हुआ संसार भर में बढ़ता चले ॥३॥

मह्यं॑ यजन्तां॒ मम॒ यानी॒ष्टाकू॑तिः स॒त्या मन॑सो मे अस्तु । एनो॒ मा नि गां॑ कत॒मच्च॒नाहं॒ विश्वे॑ दे॒वा अ॒भि र॑क्षन्तु मे॒ह ॥ ४ ॥

मह्य॑म् । य॒ज॒न्ता॒म् । मम॒ । यानि॑ । इ॒ष्टा । आ॒-कू॑तिः । स॒त्या । मन॑सः । मे॒ । अ॒स्तु॒ । एनः॑ । मा । नि । गा॒म् । क॒त॒मत् । च॒न । अ॒हम् । विश्वे॑ । दे॒वाः । अ॒भि । र॒क्ष॒न्तु॒ । मा॒ । इ॒ह ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(मम) मेरे (यानि) पाने योग्य (इष्टा=इष्टानि) इष्ट कर्म (मह्यम्) मुझ को (यजन्ताम्) मिलें, (मे) मेरे (मनसः) मनका (आकूतिः) संकल्प (सत्या) सत्य (अस्तु) होवे। (अहम्) मैं (कतमत्चन) किसी

भवन्तु (सर्वे) सकलाः (इन्द्रवन्तः) ऐश्वर्यवन्तः (मरुतः) अ० १ । २० । १ शूराः (विष्णुः) व्यापकः सूर्यः (मम) (अन्तरिक्षम्) अ० १ । ३० । ३ । आकाशम् । अवकाशः (उरुलोकम्) लोकृ दर्शने—घञ् । विस्तीर्णलोकैर्युक्तम् (अस्तु) (मह्यम्) मदर्थम् (वातः) वायुः (पवताम्) शुद्धो गच्छतु (कामाय) इष्टसिद्धये (अस्मै) निर्दिष्टाय ॥

४—(मह्यम्) मदर्थम् (यजन्ताम्) संगच्छन्ताम् (मम) (यानि) या गतौ-ड । प्राप्तव्यानि (इष्टा) इष्टानि कर्माणि (आकूतिः) संकल्पः । मनोरथः (सत्या) यथार्था (मनसः) अन्तःकरणस्य (मे) मम (अस्तु) (एनः)

भी (एनः) पाप कर्म को (मा नि गाम्) कभी न प्राप्त होऊं, (विश्वे) सब (देवाः) उत्तम गुण (मा) मेरी (इह) इस विषय में (अभि) सब ओर से (रक्षन्तु) रक्षा करें ॥४॥

भावार्थ—मनुष्य शुद्ध अन्तः करण से विचार पूर्वक शुभ कर्मों को प्रतिज्ञा करके पूरा करें, और छल कपट आदि पाप छोड़ कर सब उत्तम उत्तम गुण प्राप्त करें ॥ ४ ॥

मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः । दैवा होतारः सनिषन् न एतदरिष्टाः स्याम तन्वा सुवीराः ॥ ५ ॥

मयि । देवाः । द्रविणम् । आ । यजन्ताम् । मयि । आ-शीः । अस्तु । मयि । देव-हूतिः । दैवाः । होतारः । सनिषन् । नः । एतत् । अरिष्टाः । स्याम । तन्वा । सु-वीराः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(देवाः) सब उत्तम गुण (मयि) मुझ में (द्रविणम्) धन (आ यजन्ताम्) लाकर दें । (मयि) मुझ में (आशीः) आशीर्वाद, और (मयि) मुझ में (देवहूतिः) विद्वानों का आवाहन (अस्तु) होवे । (दैवाः) दिव्य गुण वाले (होतारः) दाता पुरुष (नः) हमें (एतत्) यह [दान] (सनिषन्) देवें-(तन्वा) अपने शरीर से (अरिष्टाः) निर्दुःखी और (सुवीराः) बड़े बड़े वीरों वाले (स्याम) हम होवें ॥ ५ ॥

अ० २ । १० । ८ । पापम् (मा गाम्) एतेर्माङि लुङि रूपम् । मा गच्छेयम् (नि) नितराम् (कतमत् चन) किमपि (अहम्) उपासकः (विश्वे) सर्वे (देवाः) उत्तमगुणाः (अभि) सर्वतः (रक्षन्तु) पालयन्तु (मा) माम् (इह) अस्मिन् मनोरथे ॥

५—(मयि) स्तोतरि (देवाः) शुभगुणाः (द्रविणम्) अ० २ । २९ । ३ । धनम् (आ यजन्ताम्) आनीय ददतु (मयि) (आशीः) अ० २ । ३९ । ३ । आशीर्वादः (अस्तु) (मयि) (देवहूतिः) देवानामाह्वानम् (दैवाः) दिव्यगुणयुक्ताः (होतारः) दातारः (सनिषन्) षणु दाने—लेट् । ददतु (नः) अस्म-

भावार्थ—मनुष्य प्रयत्न पूर्वक शिल्प आदि उत्तम गुणों से धन एकत्र करके विद्वानों में बुलाये जाकर सत्कार पावें और अपने शरीर से हृष्ट पुष्ट रह कर अपने सन्तान आदि को उत्तम वीर बनावें ॥ ५ ॥

दैवीः षडुर्वीरुरु नः कृणोत विश्वे देवास इह मादयध्वम् । मा नो विददभिभा मो अशस्तिर्मा नो विदद् वृजिना द्वेष्या या ॥ ६ ॥

दैवीः । षट् । उर्वीः । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः । इह । मादयध्वम् । मा । नः । विदत् । अभि-भाः । मो इति । अशस्तिः । मा । नः । विदत् । वृजिना । द्वेष्या । या ॥६॥

भाषार्थ—(दैवीः) हे दिव्य गुण वाली (षट्) छह [पूर्वादि चार और ऊंची नीची दो] (उर्वीः) फैली हुयी दिशाओ ! (नः) हमारे लिये (उरु) फैला हुआ स्थान (कृणोत) करो । (विश्वे) सब (देवासः) विद्वान् लोगो ! (इह) इस विषय में [हमें] (मादयध्वम्) आनन्दित करो । (अभिभाः) सन्मुख चमकती हुयी, आपत्ति (नः) हम पर (मा विदत्) न आ पड़े, और (मो= मा उ) न कभी (अशस्तिः) अपकीर्ति, और (या) जो (द्वेष्या) द्वेष योग्य (वृजिना) वर्जनीय पाप बुद्धि है, [वह भी] (नः) हम पर (मा विदत्) न आपड़े ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य सब दिशाओं में शान्ति रक्खे, जिससे विद्वान् लोग उपकार करते रहें और सब प्रकार की विपत्ति, अपकीर्ति और कुमति से दूर रहें ॥ ६ ॥

इस मन्त्र का उत्तरार्द्ध अ० १ । २० । १ में आया है ।

भ्यम् (एतत्) इदं दानम् (अरिष्टाः) अहिंसिताः (स्याम) भवेम (तन्वा) स्वशरीरेण (सुवीराः) शोभनवीरोपेताः ॥

६—(दैवीः) दैव्यः । दिव्यगुणोपेताः (षट्) पूर्वादिचतस्र ऊर्ध्वाधोदिशौ च (उर्वीः) उर्व्यः । विस्तीर्णा दिशः (उरु) विस्तीर्णं स्थानम् (नः) अस्मभ्यम् (कृणोत) कृवि हिंसाकरणयोः—लोटि छान्दसं रूपम् । कृणुत । कुरुत (विश्वे) सर्वे (देवासः) देवाः । विद्वांसः (इह) अस्मिन् विषये (मादयध्वम्) अस्मान् हर्षयत । अन्यद् व्याख्यातम्—अ० १ ।२० ।१ । इह तु शब्दार्थो दीयते । (नः) (अस्मान्) (मा विदत्) मा प्राप्नोतु (अभिभाः) आपत्तिः (मो) मा-उ । मैव (अशस्तिः) अपकीर्तिः (वृजिना) वर्जनीया पापबुद्धिः (द्वेष्या) द्वेषणीया (या) ॥

ति॒स्रो दे॒वीर्म॑हि नः॒ शर्म॑ यच्छत प्र॒जायै॑ नस्त॒न्वे॒३॒॑ यच्च॑ पु॒ष्टम् । मा हा॑स्महि प्र॒जया॒ मा त॒नूभि॒र्मा र॑धाम द्विष॒ते सो॑म राजन् ॥ ७ ॥

ति॒स्रः । दे॒वीः । म॒हि । नः॒ । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒ । प्र॒-जायै॑ । नः॒ । त॒न्वे॑ । यत् । च॒ । पु॒ष्टम् । मा । हा॒स्म॒हि॒ । प्र॒-जया॑ । मा । त॒नूभिः॑ । मा । र॒धा॒म॒ । द्वि॒ष॒ते । सो॒म॒ । रा॒ज॒न् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(तिस्रः देवीः) हे तीनों कमनीय गुण वाली शक्तियो ! (नः) हमें (महि) बड़ी (शर्म) शरण वा सुख, (च) और (नः) हमारी (प्रजायै) प्रजा के लिये और (तन्वे) शरीर के लिये (यत्) जो कुछ (पुष्टम्) पोषण है [वह भी] (यच्छत) दान करो। (प्रजया) प्रजा से (मा हास्महि) हम न छूटें और (मा) न (तनूभिः) अपने शरीरों से, (सोम) हे ऐश्वर्य वाले (राजन्) राजन् परमेश्वर ! (द्विषते) वैरी के लिये (मा रधाम) हम न दुःखी होवें ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य तीन उत्तम शक्तियों अर्थात् उत्तम विद्या, संग्रह शक्ति और पृथिवी पालन से अपनी और प्रजा की उन्नति करें ॥ ७ ॥

तीनों उत्तम शक्तियों का वर्णन य० २७। १९। में इस प्रकार है।

ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरे॒दꣳ स॑दन्त्विडा॒ सर॑स्वती॒ भार॑ती । म॒ही गृ॑णा॒ना ॥

(तिस्रः देवीः) तीन उत्तम शक्तियां, अर्थात् (मही) बड़ी पूजनीय और (गृणाना) उपदेश करने वाली (इडा) स्तुति योग्य भूमि, (सरस्वती) प्रशस्त विज्ञान वाली विद्या और (भारती) धारण पोषण शक्ति (इदम् बर्हिः) इस वृद्धि कर्म में (आ सदन्तु) आवें ॥

७—(तिस्रः) त्रिसंख्याकाः (देवीः) देव्यः । हे कमनीयाः शक्तयः, इडासरस्वतीभारत्यः—य० २७। १९ (महि) महत् (नः) अस्मभ्यम् (शर्म) शरणम् । सुखम्—निघ० ३। ६ (यच्छत) दत्त (प्रजायै) प्रजाहिताय (नः) अस्माकम् (तन्वे) शरीराय (यत्) किंचित् (च) समुच्चये (पुष्टम्) पोषणम् (मा हास्महि) ओहाक् त्यागे कर्मणि लुङ् । वयं मा परित्यजेमहि (प्रजया) सन्तानादिना (मा) निषेधे (तनूभिः) स्वशरीरैः (मा रधाम) रध हिंसासंराद्ध्योः—माङि लुङि रूपम् । हिंसिता मा भूम (द्विषते) द्विष-शत्रु । अप्रीतिं कुर्वते (सोम) हे ऐश्वर्यवन् (राजन्) स्वामिन् परमात्मन् ॥

उरुव्यचा नो महिषः शर्म यच्छत्वस्मिन् हवे पुरुहूतः पुरुक्षु । स नः प्रजायै हर्यश्व मृडेन्द्र मा नो रीरिषो मा परा दाः ॥ ८ ॥

उरु-व्यचाः । नः । महिषः । शर्म । यच्छतु । अस्मिन् । हवे । पुरु-हूतः । । पुरु-क्षु । सः । नः । प्र-जायै । हरि-अश्व । मृड । इन्द्र । मा । नः । रिरिषः मा । परा । दाः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(उरुव्यचाः) बड़ी व्याप्ति वाला, (महिषः) पूज्य, (पुरुहूतः) अत्यन्त करके पुकारा गया परमेश्वर (अस्मिन् हवे) इस आवाहन में (नः) हमें (पुरुक्षु) बहुत अन्नों से युक्त (शर्म) घर (यच्छतु) देवे । (सः) सो तू (हर्यश्व) हे आकर्षण विकर्षण से व्यापक (इन्द्र) परमेश्वर ! (नः) हमारी (प्रजायै) प्रजा के लिये (मृड) सुखी हो, (नः) हमें (मा रिरिषः) मत दुःख दे और (मा परा दाः) मत त्याग कर् ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर की उपासना करके प्रयत्न पूर्वक अन्न आदि पदार्थों का संग्रह करें जिससे प्रजा लोग सदा प्रसन्न रहें और कभी दुःख न पावें ॥ ८ ॥

८—(उरुव्यचाः) अचु गतौ—असुन् । विस्तीर्णव्यापकः (नः) अस्मभ्यम् (महिषः) अ० २ । ३५ । ४ । पूजनीयः । महान् (शर्म) गृहम्—निघ० ३ । ४ । (यच्छतु) ददातु (अस्मिन्) (हवे) आह्वाने (पुरुहूतः) बहुप्रकारेणाहूतः (पुरुक्षु) आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च । उ० १ । ३३ । इति टुक्षु शब्दे, यद्वा क्षि निवासगत्योः-कु, स च डित् । क्षु=अन्नम्—निघ० २ । ७ । बह्वन्नयुक्तम् (सः) सः त्वम् (नः) अस्माकम् (प्रजायै) प्रजाहिताय (हर्यश्व) हृपिषिरुहि० उ० ४ । ११६ । इति हृञ् हरणे—इन् । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । अशू प्रुषिलटि० । उ० १।१५१ । इति अशूव्यप्तौ—क्वन् । हरी इन्द्रस्य निघ० २ । १५ । [उपयोजनानि साहचर्यज्ञानाय—निरु० २ । २८] हे हरिभ्यामाकर्षणविकर्षणाभ्यां व्यापनशील (मृड) सुखी भव (इन्द्र) परमेश्वर (नः) अस्मान् (मा रिरिषः) रिष हिंसायां लुङि छान्दसं रूपम् । मा हिंसीः (मा परा दाः) डुदाञ् दाने—लुङ् । परादानं परित्यागः । मा परित्याक्षीः ॥

धाता विधाता भुवनस्य यस्पतिर्देवः सविताभिमातिषाहः। आदित्या रुद्रा अश्विनोभा देवाः पान्तु यजमानं निर्ऋथात् ॥ ९ ॥

धाता। वि-धाता। भुवनस्य। यः। पतिः। देवः। सविता। अभिमातिसहः। आदित्याः। रुद्राः। अश्विना। उभा। देवाः। पान्तु। यजमानम्। निः-ऋथात् ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(धाता) धारण करने वाला, (विधाता) सृष्टि करने वाला (देवः) प्रकाशमान, (सविता) सबका चलाने वाला, (अभिमातिषहः) अभिमानियों का जीतने वाला परमेश्वर, (यः) जो (भुवनस्य) संसार का (पतिः) पति है, और (आदित्याः) प्रकाशमान, (रुद्राः) दुःख नाश करने वाले विद्वान् शूर पुरुष, (उभा) दोनों (अश्विना) सूर्य और पृथिवी लोक, और (देवाः) सब दिव्य पदार्थ (यजमानम्) यजमान को (निर्ऋथात्) विनाश से (पान्तु) बचावें ॥ ९ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर की महिमा जानकर विद्वानों के सत्सङ्ग और सब पदार्थों से उपकार लेकर आनन्द भोगें ॥ ९ ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामह एनान्। आदित्या रुद्रा उपरिस्पृशो न उग्रं चेत्तारमधिराजमक्रत ॥ १० ॥

९—(धाता) धर्ता (विधाता) स्रष्टा (भुवनस्य) संसारस्य (यः) (पतिः) पालयिता (देवः) प्रकाशमानः (सविता) प्रेरयिता (अभिमातिसहः) अ० ४। ३२। ४। अभिमातीनां अभिमानिनां पराजेता (आदित्याः) अ० १। ९। १। आङ्+दीपी दीप्तौ—यक्। प्रकाशमानाः। (रुद्राः) अ० २। २७। ६। दुःखनाशकाः पुरुषाः (अश्विना) अ० २। २९। ६ अश्विनौ। द्यावापृथिव्यौ (उभा) उभौ (देवाः) दिव्यपदार्थाः (पान्तु) रक्षन्तु (यजमानम्) यज्ञकर्तारम् (निर्ऋथात्) अर्तेर्निरि। उ० २। ८। इति निर्+ऋ हिंसायाम्-थक। परिहिंसनात्। विनाशात् ॥

ये । नः । स-पत्नाः । अप॑ । ते । भवन्तु । इन्द्राग्नि-भ्याम् ।
अव॑ । बाधामहे । एनान् । आदित्याः । रुद्राः । उपरि-स्पृशः ।
नः । उग्रम् । चेत्तार॑म् । अधि-राजम् । अक्रत ॥ १० ॥

भाषार्थ—(ये) जो (नः) हमारे (सपत्नाः) शत्रु हैं (ते) वे (अप-भवन्तु) दूर हो जावें, (इन्द्राग्निभ्याम्) वायु और अग्नि [प्राण और पराक्रम] द्वारा (एनान्) इनको (अव बाधामहे) हम हटाते हैं (आदित्याः) प्रकाशमान, (रुद्राः) दुःख नाशक, (उपरिस्पृशः) उच्च पद धारण करने वाले पुरुषों ने (चेत्तारम्) सर्वज्ञ, (उग्रम्) तेजस्वी परमात्मा को (नः) हमारा [अधिराजम्] राजाधिराज (अक्रत) बनाया है ॥ १० ॥

भावार्थ—जिस परमात्मा को ऋषि मुनि महात्माओं ने सब संसार का स्वामी साक्षात् किया है, उसी परमात्मा के आश्रय से हम अपने शत्रुओं को जीतें ॥१०॥

अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिद् धनजिदश्वजिद् यः । इमं नो यज्ञं विहवे शृणोत्वस्माकमभूर्हर्यश्व मेदी ॥ ११ ॥

अर्वाञ्च॑म् । इन्द्र॑म् । अमुतः॑ । हवामहे । यः । गो-जित् ।
धन-जित् । अश्व-जित् । यः । इमम् । नः । यज्ञम् । वि-
हवे । शृणोतु । अस्माक॑म् । अभूः । हरि-अश्व । मेदी ॥११॥

१०—(ये) (नः) अस्माकम् (सपत्नाः) अ० १ । ६ । २ । सहपतनशीलाः । शत्रवः (ते) शत्रवः (अप भवन्तु) अपगताः प्रच्युताः सन्तु (इन्द्राग्नीभ्याम्) वाय्वग्निभ्यां प्राणपराक्रमाभ्यां सह (अवबाधामहे) अव रुन्धमः (एनान्) शत्रून् (आदित्याः) म० ६ । प्रकाशमानाः (रुद्राः) म० ६ । दुःखनाशकाः पुरुषाः (उपरिस्पृशः) उन्नतपदस्य स्प्रष्टारो धर्तारः (नः) अस्माकम् (उग्रम्) तेजस्विनं परमेश्वरम् (चेत्तारम्) इडभावः । चेतितारं सर्वस्य ज्ञातारम् (अधिराजम्) अधीश्वरम् (अक्रत) लुङि छान्दसं रूपम् । अकुर्वत । कृतवन्तः ॥

भाषार्थ—(अमुतः) वहां से (अर्वाञ्चम्) सन्मुख विराजमान (इन्द्रम्) इन्द्र परमेश्वर को (हवामहे) हम पुकारते हैं, (यः) जो (गोजित्) पृथिवी जीतने वाला, (धनजित्) धन जीतने वाला और (यः) जो (अश्वजित्) घोड़ों का जीतने वाला है। वह (नः) हमारे (इमम्) इस (यज्ञम्) देवपूजन को (विहवे) संग्राम में (शृणोतु) सुने। (हर्यश्व) हे आकर्षण और विकर्षण शक्ति से व्यापक इन्द्र! (अस्माकम्) हमारा (मेदी) स्नेही (अभूः) तू रहा है॥ ११॥

भावार्थ—जो अन्तर्यामी परमात्मा संसार के सब पदार्थों में उत्कृष्ट है, उसका सदा स्मरण करके मनुष्य अपनी उन्नति करें॥ ११॥

सूक्तम् ४॥

१—१०॥ कुष्ठो देवता॥ ६ गायत्री, शिष्टानुष्टुप्॥

राजधर्मोपदेशः—राजा के धर्म का उपदेश

यो गिरिष्वजायथा वीरुधां बलवत्तमः।

कुष्ठेहि तक्मनाशन तुक्मानं नाशयन्नितः॥ १॥

यः। गिरिषु। अजायथाः। वीरुधाम्। बलवत्-तमः। कुष्ठ। आ। इहि। तुक्म-नाशन। तुक्मानम्। नाशयन्। इतः॥१॥

भाषार्थ—(यः) जो तू (गिरिषु) स्तुति योग्य पुरुषों में (वीरुधाम्) विविध उत्पन्न प्रजाओं के बीच (बलवत्तमः) अत्यन्त बलवान् (अजायथाः)

११—(अर्वाञ्चम्) अ० ३। २। ३। अभिमुखम् (इन्द्रम्) परमेश्वरम् (अमुतः) तस्माद् देशात् (हवामहे) आह्वयामः (यः) इन्द्रः (गोजित्) गोः पृथिव्या जेता (धनजित्) धनानां जेता (अश्वजित्) अश्वानां जेता (यः) (इमम्) उपस्थितम् (नः) अस्माकम् (यज्ञम्) देवपूजनम् (विहवे) म० १। संग्रामे (शृणोतु) आकर्णयतु (अस्माकम्) (अभूः) भू-लुङ्। अभवः (हर्यश्व) म० ८। हे हरिभ्यामाकर्षणविकर्षणाभ्यां व्यापनशील (मेदी) अ० ३। ६। २। स्नेही॥

१—(यः) यस्त्वम् (गिरिषु) कॄ गॄ शॄ पॄ०। उ० ४।१४३। इति गृणातिः स्तुतिकर्मा-निरु० ३। ५। इ प्रत्ययः। स्तूयमानेषु पूज्येषु पुरुषेषु (अजायथाः)

उत्पन्न हुआ है। (तक्मनाशन) हे दुःखित जीवन नाश करने वाले (कुष्ठ) गुणपरीक्षक पुरुष (इतः) यहां से (तक्मानम्) दुःखित जीवन को (नाशयन्) नाश करता हुआ (आ इहि) तू आ ॥ १ ॥

भावार्थ—प्रतापी राजा प्रजा के दुःखों का नाश करके उन्नति करे [कुष्ठ वा कूट एक ओषधि का भी नाम है जो राजयक्ष्म, कुष्ठ आदि रोगों को शान्त करती है] ॥ १ ॥

सुपर्णसुवने गिरौ जातं हिमवतस्परि ।
धनैरभि श्रुत्वा यन्ति विदुर्हि तक्मनाशनम् ॥ २ ॥

सुपर्ण-सुवने । गिरौ । जातम् । हिम-वतः । परि । धनैः । अभि । श्रुत्वा । यन्ति । विदुः । हि । तक्म-नाशनम् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(सुपर्णसुवने) उत्तम पालन सामर्थ्य उत्पन्न करने हारे (गिरौ) स्तुति योग्य कुल में (हिमवतः) उद्योगी पुरुष से (परि) अच्छे प्रकार (जातम्) उत्पन्न पुरुष को (धनैः) धनों के साथ वर्तमान (श्रुत्वा) सुनकर [विद्वान लोग] (अभि यन्ति) सन्मुख पहुंचते हैं, [और उस को]

त्वमुत्पन्नोऽभवः (वीरुधाम्) विरोहणशीलानां प्रजानां मध्ये (बलवत्तमः) अतिशयेन बलवान् (कुष्ठ) हनिकुषिनी० । उ० २ । २ । इति कुष निष्कर्षे-क्थन् । हे निष्कर्षक । गुणपरीक्षक पुरुष (आ इहि) आगच्छ (तक्मनाशन) हे कृच्छ्रजीवननाशक (तक्मानम्) अ० १ । २५ । १ । कृच्छ्रजीवनम् (नाशयन्) निराकुर्वन् (इतः) अस्माद् देशात् ॥

२—(सुपर्णसुवने) धाप्वस्य० । उ० ३ । ६ । इति पॄ पालनपूरणयोः-न । भूसूधू० । उ० २ । ८० । इति षू प्रेरणे, यद्वा षूङ् प्राणिप्रसवे-क्युन् । उत्तम-पालनस्योत्पादके (गिरौ) अ० १ । पूज्ये कुले (जातम्) उत्पन्नम् (हिमवतः) हन्तेर्हिंच । उ० १ । १४७ । इति हन हिंसागत्योः-मक् । गतिवतः । उद्योगिनः पुरुषात् (परि) पूजायाम् । सुष्ठु (धनैः) धनैः सह वर्त्तमानम् (अभि) आभिमुख्येन (श्रुत्वा) आकर्ण्य (यन्ति) गच्छन्ति विद्वांसः (विदुः) जानन्ति

(तक्मनाशनम्) दुःखित जीवन नाश करने हारा (हि) निश्चय करके (विदुः) जानते हैं ॥ २ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग उत्तम कुल में उत्पन्न प्रतापी, धनी पुरुष को अपना राजा बनाते और उस पर प्रजा की रक्षा का भार रखते हैं ॥ २ ॥

अश्वत्थो देवसदनस्तृतीयस्यामितो दिवि ।
तत्रामृतस्य चक्षणं देवाः कुष्ठमवन्वत ॥ ३ ॥

अश्वत्थः । देव-सदनः । तृतीयस्याम् । इतः । दिवि ।
तत्र । अमृतस्य । चक्षणम् । देवाः । कुष्ठम् । अवन्वत ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(देवसदनः) विद्वानों के बैठने योग्य (अश्वत्थः) वीरों के ठहरने का देश (तृतीयस्याम्) तीसरी [निकृष्ट और मध्यम अवस्था से परे, श्रेष्ठ] (दिवि) गति में (इतः) प्राप्त होता है, (तत्र) उसमें (अमृतस्य) अमृत के (चक्षणम्) दर्शन, (कुष्ठम्) गुणपरीक्षक पुरुष को (देवाः) महात्माओं ने (अवन्वत) मांगा है ॥ ३ ॥

भावार्थ—विद्वानों ने निश्चय किया है कि मनुष्य सर्वोत्तम पुरुषार्थ से सर्वजन हितैषी होता है ॥ ३ ॥

हिरण्ययी नौरचरद्धिरण्यबन्धना दिवि ।
तत्रामृतस्य पुष्पं देवाः कुष्ठमवन्वत ॥ ४ ॥

हिरण्ययी । नौः । अचरत् । हिरण्य-बन्धना । दिवि ।
तत्र । अमृतस्य । पुष्पम् । देवाः । कुष्ठम् । अवन्वत ॥ ४ ॥

(हि) निश्चयेन (तक्मनाशनम्) कृच्छ्रजीवननाशकम् ॥

३—(अश्वत्थः) अ० ३ । ६ । १ । अश्वानां कर्मसु व्यापनशीलानां वीराणां स्थितिदेशः (देवसदनः) महात्मनां स्थितियोग्यः (तृतीयस्याम्) निकृष्टमध्यमाभ्यां तृतीयस्यां श्रेष्ठायाम् (इतः) इण-क्त । प्राप्तः (दिवि) गतौ । अवस्थायाम् (तत्र) तस्मिन् स्थाने (अमृतस्य) अमरणस्य । चिरजीवनस्य (चक्षणम्) दर्शनम् । रूपम् (देवाः) विद्वांसः (कुष्ठम्) म० १ । निष्कर्षकं गुणपरीक्षकम् (अवन्वत) वनु याचने । याचितवन्तः ॥

भाषार्थ—(हिरण्यमयी) तेजोमयी, (हिरण्यबन्धना) तेजोमय बन्धन वाली (नौः) नाव (दिवि) प्रकाशलोक में (अचरत्) चलती थी। (तत्र) वहां पर (अमृतस्य) अमृत के (पुष्पम्) विकाश, (कुष्ठम्) गुणपरीक्षक पुरुष को (देवाः) विद्वान् लोगों ने (अवन्वत) मांगा है ॥ ४ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग तीक्ष्णबुद्धि मनुष्य द्वारा उत्तम विद्या का प्रकाश करके आनन्द पाते हैं ॥ ४ ॥

हिर॒ण्ययाः॒ पन्था॑न॒ आस॑न्न॒रित्रा॑णि हिर॒ण्ययां॑ ।
नावो॑ हिर॒ण्ययी॑रास॒न् याभिः॒ कुष्ठं॑ नि॒राव॑हन् ॥ ५ ॥

हि॒र॒ण्ययाः॑ । पन्था॑नः । आ॒स॒न् । अ॒रित्रा॑णि । हि॒र॒ण्यया॑ । नावः॑ । हि॒र॒ण्ययीः॑ । आ॒स॒न् । याभिः॑ । कुष्ठ॑म् । निः॒ । आ॒व॒हन् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(हिरण्ययाः) तेजोमय (पन्थानः) मार्ग और (हिरण्यया) तेजोमय (अरित्राणी) बल्लियां वा डांड़ (आसन्) थे। (हिरण्ययीः) तेजोमय (नावः) नावें (आसन्) थीं, (याभिः) जिनसे (कुष्ठम) गुणपरीक्षक पुरुष को (निरावहन्) वे निश्चय करके लाये हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—महात्मा लोग विद्वान् का आदर करके आनन्दित होते हैं ॥५॥

इ॒मं मे॑ कुष्ठ॒ पूरु॑षं॒ तमा व॑ह॒ तं निष्कु॑रु ।
तमु॑ मे अग॒दं कृ॑धि ॥ ६ ॥

४—(हरण्यमयी) हिरण्यमयी तेजोमयी (नौः) म० ३।६।७। तरणिः (अचरत्) अगमत् (हिरण्यबन्धना) तजोमयबन्धनयुक्ता (दिवि) प्रकाशलोके (पुष्पम्) पुष्प विकसने-पचाद्यच्। विकाशम्। अन्यद् गतम्। म० ३॥

५—(हिरण्ययाः) हिरण्यमयाः। तेजोयुक्ताः (पन्थानः) मार्गाः (आसन्) अभवन् (अरित्राणि) अशित्रादिभ्ये इत्रोत्रौ। उ० ४। १७३। इति ऋ गतौ—इत्र। नौकाचालनकाष्ठानि (हिरण्यया) हिरण्यमयानि (नावः) नौकाः (हिरण्ययीः) हिरण्यमय्यः तेजोयुक्ताः (आसन्) (याभिः) नौभिः (कुष्ठम्) म० १। गुणपरीक्षकं पुरुषम् (निरावहन्) निर्+आङ्+अवहन्। निश्चयेन आनीतवन्तः॥

इ॒मम् । मे॒ । कु॒ष्ठ॒ । पुरु॑षम् । तम् । आ । व॒ह॒ । तम् । निः । कु॒रु॒ । तम् । ऊं॒ इति॑ । मे॒ । अ॒ग॒दम् । कृ॒धि॒ ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(कुष्ठ) हे गुण परीक्षक पुरुष ! (मे) मेरे (इमम्) इस (तम्) पीड़ित (पुरुषम्) पुरुष को (आ वह) ले, और (तम्) उसको [दुःख से] (निष्कुरु) बाहिर कर । (तम् उ) उसको ही (मे) मेरे लिये (अगदम्) नीरोग (कृधि) कर ॥ ६ ॥

भावार्थ—राजा प्रयत्न पूर्वक प्रजाके मानसिक और शारीरिक रोगों को हटावे ॥ ६ ॥

दे॒वेभ्यो॒ अधि॑ जा॒तोऽसि॒ सोम॑स्यासि॒ सखा॑ हि॒तः ।
स प्रा॒णाय॑ व्या॒नाय॒ चक्षु॑षे मे अ॒स्मै मृ॑ड ॥ ७ ॥

दे॒वेभ्यः॑ । अधि॑ । जा॒तः । अ॒सि॒ । सोम॑स्य । अ॒सि॒ । सखा॑ । हि॒तः । सः । प्रा॒णाय॑ । वि॒-आ॒ना॒य॑ । चक्षु॑षे । मे॒ । अ॒स्मै । मृ॒ड॒ ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(देवेभ्यः) विद्वान् पुरुषों से (अधि) ऐश्वर्य के साथ (जातः असि) तू उत्पन्न है, और (सोमस्य) ऐश्वर्यवान् पुरुष का (हितः) हितकारी (सखा) (असि) तू है । (सः) सो तू (मे) मेरे (प्राणाय) प्राण के लिये, (व्यानाय) व्यान के लिये और (चक्षुषे) नेत्र के लिये (अस्मै)

६—(इमम्) दृश्यमानम् (मे) मम (कुष्ठ) म० १ । हे गुणपरीक्षक पुरुष (पुरुषम्) अ० १ । १६ । ४ । पुरुषम् । जनम् (तम्) तई :हिंसायाम्-ड हिंसितम् (आ वह) आनय (तम्) पूर्वोक्तम् (निष्कुरु) वहिष्कुरु । उद्धर (तम्) (उ) एव (अगदम्) गद कथने रोगे च—अच् । अरोगम् (कृधि) कुरु ॥

७—(देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः सकाशात् (अधि) ऐश्वर्येण (जातः) उत्पन्नः (असि) (सोमस्य) ऐश्वर्ययुक्तस्य (सखा) सुहृद् (हितः) शुभकारकः (सः) स त्वम् (प्राणाय) प्राणहिताय (व्यानाय) व्यानहिताय

इस पुरुष पर (मृड) सुखी हो ॥ ७ ॥

भावार्थ—कुलीन ऐश्वर्यवान् राजा कुलीन ऐश्वर्यवान् पुरुषों का सत्कार करता हुआ उनकी सर्वथा रक्षा करता रहे ॥ ७ ॥

उदङ् जातो हिमवतः स प्राच्यां नीयसे जनम् ।
तत्र कुष्ठस्य नामान्युत्तमानि वि भेजिरे ॥ ८ ॥

उदङ् । जातः । हिम-वतः । सः । प्राच्याम् । नीयसे । जनम् ।
तत्र । कुष्ठस्य । नामानि । उत्-तमानि । वि । भेजिरे ॥८॥

भाषार्थ—(सः) सो तू (हिमवतः) उद्योगी पुरुष से (जातः) उत्पन्न होकर और (उदङ्) ऊंचा पद पाकर (प्राच्याम्) प्रकृष्ट गति के बीच (जनम्) मनुष्यों में (नीयसे) लाया जाता है । (तत्र) वहां पर (कुष्ठस्य) गुणपरीक्षक राजा के (उत्तमानि) उत्तम उत्तम (नामानि) यशों का (वि) विविध प्रकार से (भेजिरे) उन्हों ने सेवन किया है ॥ ८ ॥

भावार्थ—प्रजा गण उत्तम राजा को पाकर सदा उसका नाम गाते रहते हैं ॥ ८ ॥

उत्तमो नाम कुष्ठास्युत्तमो नाम ते पिता ।
यक्ष्मं च सर्वं नाशय तक्मानं चारसं कृधि ॥ ९ ॥

उत्-तमः । नाम । कुष्ठ । असि । उत्-तमः । नाम । ते ।
पिता । यक्ष्मम् । च । सर्वम् । नाशय । तक्मानम् । च ।
अरसम् । कृधि ॥ ९ ॥

(चक्षुषे) चक्षुर्हिताय (मे) मम (अस्मै) उपस्थिताय पुरुषाय (मृड) सुखी भव ॥

८—(उदङ्) ऊर्ध्वं पदं गतः (जातः) प्रादुर्भूतः (हिमवतः) म० २ उद्योगिनः पुरुषात् (सः) स त्वम् (प्राच्याम्) प्रकृष्टायां गत्याम् (नीयसे) प्राप्यसे (जनम्) लोकं प्रति (तत्र) जनसमूहे (कुष्ठस्य) म० १ । गुणपरीक्षकस्य पुरुषस्य (नामानि) यशांसि (उत्तमानि) श्रेष्ठानि (वि) विविधम् (भेजिरे) भज सेवायाम्—लिट् । सेवितवन्तः ॥

भाषार्थ—(कुष्ठ) हे गुण परीक्षक राजन्! तू (नाम) अवश्य (उत्तमः) अतिश्रेष्ठ (असि) है, (ते) तेरा (पिता) पिता (नाम) प्रसिद्ध (उत्तमः) अति उत्तम है। (सर्वम्) सब (यक्ष्मम्) राज रोग को (च) अवश्य (नाशय) नाशकर (च) और (तक्मानाम्) दुःखित जीवन करने वाले ज्वर को (अरसम्) असमर्थ (कृधि) बना ॥ ९ ॥

भावार्थ—उत्तम गुणी राजा अपने उत्तम कुलका स्मरण करके प्रजाकी दुःखों से सदा रक्षा करे ॥ ९ ॥

शीर्षामयमुपहत्यामक्ष्योस्तन्वो३ रपः ।

कुष्ठस्तत् सर्वं निष्करद् दैवं समह वृष्ण्यम् ॥ १० ॥

शीर्ष-आमयम् । उप-हत्याम् । अक्ष्योः । तन्वः । रपः ।

कुष्ठः । तत् । सर्वम् । निः । करत् । दैवम् । सम्-अह । वृष्ण्यम् ॥१०

भाषार्थ—(शीर्षामयम्) शिर के रोग, (अक्ष्योः) दोनों नेत्र के (उपहत्याम्) उपद्रव और (तन्वः) शरीर के (रपः) दोष, (तत् सर्वम्) इस सबको (कुष्ठः) गुणपरीक्षक पुरुष (निष्करत्) बाहिर करे। (समह) हे सत्कार के साथ वर्तमान राजन्! तेरा (वृष्ण्यम्) जीव का हितकारक बल

९—(उत्तमः) श्रेष्ठः (नाम) स्वीकारे। अवश्यम् (कुष्ठ) म० १ हे गुणपरीक्षक राजन् (असि) (उत्तमः) श्रेष्ठः (नाम) प्रसिद्धौ (ते) तव (पिता) पालकः। जनकः (यक्ष्मम्) अ० २। १०। ५। राजरोगं क्षयम् (च) (सर्वम्) (नाशय) निवारय (तक्मानम्) म० १ कृच्छ्रजीवनकरं ज्वरम् (च) (अरसम्) असमर्थम् (कृधि) कुरु ॥ ९ ॥

१०—(शीर्षामयम्) वलिमलितनिभ्यः कयन्। उ० ४। ९९। इति आङ्+अम रोगे—कयन्, यद्वा मीञ् हिंसायाम्-पचाद्यच्। शिरोरोगम् (उपहत्याम्) हनस्त च। पा० ३। १। १०८ इति उप+हन—क्यप्, नस्य तः। उपहानिमुपद्रवम् (अक्ष्योः) अक्ष्णोः। नेत्रयोः (तन्वः) तन्वाः। शरीरस्य (रपः) दोषम् (कुष्ठः) गुणपरीक्षकः पुरुषः (तत्) (सर्वम्) (निष्करत्) बहिष्कुर्यात् (दैवम्) दिव्यगुणविशिष्टम् (समह) मह पूजायाम्-पचाद्यच। हे महेन

(दैवम्) दिव्यगुण वाला है ॥ १० ॥

भावार्थ—राजा प्रजा के स्वास्थ्य रक्षा का सदा उपाय करता रहे॥१०॥

सूक्तम् ५ ॥

१-८ ॥ लाक्षा देवता ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥

ब्रह्म विद्योपदेशः—ब्रह्म विद्या का उपदेश ॥

रात्री माता नभः पितार्यमा ते पितामहः ।
सिलाची नाम वा असि सा देवानामसि स्वसा ॥ १ ॥

रात्री । माता । नभः । पिता । अर्यमा । ते । पितामहः ।
सिलाची । नाम । वै । असि । सा । देवानाम् । असि ।
स्वसा ॥ १ ॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन् !] (ते) तेरी (माता) निर्माण शक्ति (रात्री) विश्राम् देने वाली रात्रि समान, (पिता) पालने वाला गुण (नभः) आकाश वा मेघ के समान, और (पितामहः) हमारे पालने वाले का पालने वाला तेरा गुण (अर्यमा) विघ्नों को रोकने वाले सूर्य के समान है । (सिलाची) सब में मेल रखने वाली शक्ति (नाम) नाम (वै) अवश्य ही (असि) तू है, (सा)

सत्कारेण सह वर्तमान ! (वृष्ण्यम्) अ० ४ । ४ । ४ । वृष्णे इन्द्राय जीवाय हितम् । बलम् । तव सामर्थ्यमस्ति ॥

१—(रात्री) अ० १ । १६ । १ । रा दानादानयोः-त्रिप् , ङीप् । विश्रामदात्री रात्रिर्यथा (माता) अ० १ । २ । १ । माङ् माने-तृच् । मातान्तरिक्षं निर्मीयन्तेऽस्मिन् भूतानि-निरु० २ । ८ । मातरो भासो निर्मात्र्यः-निरु० १२ । ७। निर्माणशक्तिः (नभः) अ० ४ । १५ । ६ । आकाशं मेघो वा यथा (पिता) पालको गुणः (अर्यमा) अ० ३ । १४ । २ । अर्यमादित्योऽरीन्नियच्छतीति—निरु० ११ । २३ । सूर्यो यथा (ते) तव (पितामहः) पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । पा० ४ । २ । ३६ । इति पितृ—डामहच् । पितुः पिता । अस्माकं पालकस्य पालकस्तव धर्मः (सिलाची) षिल श्लेषे-क, अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन्, ङीप् । सिलेन श्लेषेण संसर्गेण गतिशीला । सिलिकमध्यमाः संसृत-

सो तू (देवानाम्) दिव्य गुणों की (स्वसा) अच्छे प्रकार प्रकाश करने हारी शक्ति (असि) है ॥ १ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ही, जो शक्ति विशेष है, संसार के सब पदार्थों का कर्ता धर्ता है ॥ १ ॥

यस्त्वा पिबंति जीवंति त्रायसे पुरुषं त्वम् ।
भर्त्री हि शश्वंतामसि जनानां च न्यञ्चनी ॥ २ ॥

यः । त्वा । पिबंति । जीवंति । त्रायंसे । पुरुषम् । त्वम् ।
भर्त्री । हि । शश्वंताम् । असि । जनानाम् । च । नि-अञ्चनी ॥ ४

भाषार्थ—(यः) जो पुरुष (त्वा) तेरा (पिबति) पान करता है, वह (जीवति) जीता है। (त्वम्) तू (पुरुषम्) उस पुरुष की (त्रायसे) रक्षा करती है। (शश्वताम्) अनेक (जनानाम्) जनों की (हि) निश्चय करके (भर्त्री) पालन करनेहारी (च) और (न्यञ्चनी) नित्य व्यापक शक्ति (असि) है ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर की महिमा जान कर सदा उद्योग करे, वही सब व्यापक सब सृष्टि को पालता है ॥ २ ॥

वृक्षंवृक्षमा रोहसि वृषण्यन्तीव कुन्यला ।
जयंन्ती प्रत्यातिष्ठंन्ती स्परंणी नाम वा अंसि ॥ ३ ॥

मध्यमाः शीर्षमध्यमा वा—निरु० ४ । १३ (नाम) प्रसिद्धौ (वै) एव (असि) (सा) सा त्वम् (देवानाम्) दिव्यपदार्थानाम् (स्वसा) सावसे ऋन्। उ० २ । ६६ । इति सु+अस दीप्तौ—ऋन् । सुष्ठु दीपयित्री शक्तिः ॥

२—(यः) पुरुषः (त्वा) त्वाम् (पिबति) प्रीत्या गृह्णाति (जीवति) प्राणान् धारयति (त्रायसे) रक्षसि (पुरुषम्) प्राणिनम् (त्वम्) (भर्त्री) पालयित्री शक्तिः (हि) निश्चयेन (शश्वताम्) संश्चत्तृपद्वेहत् । उ० २ । ८५ । इति टुओश्वि गतिवृद्ध्योः—अति । स च डित् । निपातनात्साधुः । शश्वत्, बहुनाम—निघ० ३ । १ । बहूनाम् । अनेकानाम् (असि) भवसि (जनानाम्) जन्यमानानां प्राणिनाम् (च) (न्यञ्चनी) नि+अञ्चु गतिपूजनयोः—ल्युट्, ङीप् । नित्यव्यापिका ॥

वृक्षम्-वृंक्षम् । आ । रोहसि । वृषण्यन्ती-इव । कुन्यला । जयंन्ती । प्रति-आ तिष्ठंन्ती । स्परंणी । नामं । वै । असि ॥३

भाषार्थ—(वृक्षंवृक्षम्) प्रत्येक स्वीकार योग्य पदार्थ में (आ) सब प्रकार (रोहसि) तू प्रकट है, (वृषण्यन्ती इव) जैसे ऐश्वर्यवान् सूर्य को चाहने वाली (कन्यला) प्रकाश पाने हारी उषा [सूर्य में] है। (जयन्ती) जय करने हारी (प्रत्यातिष्ठन्ती) प्रत्यक्ष स्थिर रहने हारी और (स्परणी) प्रीति करने वाली शक्ति (नाम) नाम (वै) अवश्य (असि) तू है ॥ ३ ॥

भावार्थ—वह सर्वशक्तिमान् सर्वान्तर्यामी प्रत्येक वस्तु में ऐसा प्रीति से रम रहा है जैसे उषा सूर्य्य में ॥ ३ ॥

यद् दुण्डेन् यदिष्वा यद् वारुर्हरंसा कृतम् ।
तस्य त्वमंसि निष्कृंतिः सेमं निष्कृंधि पूरुंषम् ॥ ४ ॥

यत् । दुण्डेनं । यत् । इष्वा । यत् । वा । अरुः । हरंसा । कृतम् । तस्यं । त्वम् । असि । निः-कृंतिः । सा । इमम् । निः । कृधि । पुरुंषम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो कुछ (दण्डेन) दण्डे से, (यत्) जो कुछ (इष्वा) तीर से, (वा) अथवा (यत्) जो कुछ (अरुः) घाव (हरसा) बल से (कृतम्) किया गया है। (तस्य) उस की (त्वम्) तू (निष्कृतिः)

३—(वृक्षंवृक्षम्) वृक्ष स्वीकारे—पचाद्यच् । प्रत्येकं वरणीयं पदार्थम् (आ) समन्तात् (रोहसि) रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावेच । प्रकटोऽसि (वृषण्यन्ती) वृषन्—अ० १ । १२ । १ । सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३ । १ । ८ । इति क्यच्-शतृ । वृषाणं सूर्यमिच्छन्ती (इव) यथा (कन्यला) अघ्न्यादयश्च । उ० ४ । ११२ । इति कनी दीप्तिकान्तिगतिषु-यक्, ला आदाने—क टाप् । प्रकाशग्रहीत्री । उषाः (जयन्ती) तॄभूवहिवसि० । उ० । ३ । १२८ । इति जि जये—झच्, ङीष् । विजया (प्रत्यातिष्ठन्ती) ष्ठा—शतृ । प्रत्यक्षेण स्थात्री (स्परणी) स्पृ प्रीति-पालनयोः—ल्युट्, ङीप् । प्रीणयित्री (नाम) (वै) (असि) ॥

४—(यत्) किञ्चित् (दण्डेन) ञमन्ताड् डः । उ० १ । ११४ इति दमु उपशमे-ड । लगुडेन (यत्) (इष्वा) शरेण (अरुः) अर्तिपॄवपि० । उ० २ ।

चंगा करने वाली शक्ति (असि) है, (सा) सो तू (इमम्) इस (पुरुषम्) पुरुष को (निष्कृधि) चंगा करदे ॥ ४ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने प्रत्येक रोग के लिये औषधि उत्पन्न की है, मनुष्य उसके प्रयोग से यथावत् सुख प्राप्त करें ॥ ४ ॥

भद्रात् प्लक्षान्निस्तिंष्ठस्यश्वत्थात् खदिराद्धवात्।

भद्रान्न्यग्रोधात् पर्णात् सा न एह्यरुन्धति ॥ ५ ॥

भद्रात्। प्लक्षात्। निः। तिष्ठसि। अश्वत्थात्। खदिरात्। धवात्। भद्रात्। न्यग्रोधात्। पर्णात्। सा। नः। आ। इहि। अरुन्धति ॥५॥

भाषार्थ—(प्लक्षात्) परिपूर्ण, (अश्वत्थात्) वीरों में रहने वाले, (खदिरात्) स्थिर, (धवात्) शुद्ध (भद्रात्) कल्याण से, और (न्यग्रोधात्) शत्रुओं को नीचे रोकने वाले (पर्णात) पालन करने वाले (भद्रात्) आनन्द से (निः) निश्चय करके (तिष्ठसि) तू ठहरी है। (सा) सो तू, (अरुन्धति) हे रोक न डालने वाली शक्ति ! (नः) हम में (आ॑इहि) तू आ ॥ ५ ॥

भावार्थ—परमेश्वर अपने उत्तम गुणों से सब स्थान में वर्तमान है, पुरुषार्थी मनुष्य उसका आश्रय लेकर अपने विघ्न हटावें ॥ ५ ॥

लोक में (भद्र) मोथा, (प्लक्ष) पाकर (अश्वत्थ) पीपल, (खदिर) खैर (धव) धव, (न्यग्रोध) गूलर, और (पर्ण) पलाश वा ढाक के पेड़ को भी कहते हैं ॥

११७। इति ऋ गतौ हिंसायां च-उसि। क्षतम् (हरसा) बलेन (कृतम्) निष्पादितम् (तस्य) अरुषः (त्वम्) (असि) (निष्कृतिः) वहिष्करणशक्तिः (सा) सा त्वाम् (इमम्) दृश्यमानम् (निष्कृधि) नीरोगं कुरु। उद्धर (पुरुषम्) जीवम् ॥

५ —(भद्रात्)मङ्गलात् (प्लक्षात्) प्लुषे रच्चोपधायाः।उ०३।६३। इति प्लुष दाहे स्नेहनसेवनपूरणेषु च—स। परिपूर्णात् (निः) निश्चयेन (तिष्ठसि) वर्तसे (अश्वत्थात्) अ० ३। ६। १। अश्वेषु बलवत्सु स्थितात् (खदिरात्) अ० ३। ६। १। स्थिरात् (धवात्) धावु गतिशुद्ध्योः—पचाद्यच्।पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वः। धव इति मनुष्य नाम—निरु० २। १५। शुद्धात् (भद्रात) आनन्दात् (न्यग्रोधात्) अ० ४। ३७। ४। शत्रूणां नीचैं रोधकात्।(पर्णात्) अ० ३। ५। १। पॄ। पालन। पूरणयोः—न। पालकात् (सा) सा त्वम् (नः) अस्मान् (एहि) आगच्छ (अरुन्धति) अ० ४। १२। १। हे अरोधनशीले अवारयित्रि शक्ते ॥

हिरण्यवर्णे सुभगे सूर्यवर्णे वपुष्टमे ।
रुतं गच्छासि निष्कृते निष्कृतिर्नाम वा असि ॥ ६ ॥

हिरण्य-वर्णे । सु-भंगे । सूर्यं-वर्णे । वपुः-तमे । रुतम् । गुच्छासि । निः-कृते । निः-कृतिः । नाम । वै । असि ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(हिरण्यवर्णे) हे सुवर्ण के रूप वाली ! (सुभगे) हे बड़े ऐश्वर्य वाली ! (सूर्यवर्णे) हे सूर्य समान वर्ण वाली ! (वपुष्टमे) हे अतिशय उत्तम रूप वाली ! (निष्कृते) हे उद्धार शक्ति !(रुतम्) हमारे दुःख में (गच्छासि) तू पहुंच । (निष्कृतिः) उद्धार शक्ति (नाम वै) अवश्य ही (असि) है ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर के उपकार विचारके निर्धनता, रोग आदि क्लेशों को प्रयत्न पूर्वक हटावें ॥ ६ ॥

हिरण्यवर्णे सुभगे शुष्मे लोमशवक्षणे ।
अपामसि स्वसा लाक्षे वातो हात्मा बभूव ते ॥ ७ ॥

हिरण्य-वर्णे । सु-भंगे । शुष्मे । लोमश-वक्षणे । अपाम् । असि । स्वसा । लाक्षे । वातः । ह । आत्मा । बभूव । ते ॥७॥

भाषार्थ—(हिरण्यवर्णे) हे तेजः स्वरूपिनी ! (सुभगे) हे बड़े ऐश्वर्य वाली ! (शुष्मे) हे महाबल वाली ! (लोमशवक्षणे) हे छेदन शीलों पर रोष वाली ! (लाक्षे) हे दर्शनीय शक्ति परमात्मन् ! तू (अपाम्) व्यापक प्रजाओं

६—(हिरण्यवर्णे) हे सुवर्णरूपे (सुभगे) शोभनैश्वर्ययुक्ते (सूर्यवर्णे) आदित्यवर्णे (वपुष्टमे) वपुः=रूपम्—निघ० ३ । ७ । मतुपो लोपः । वपुष्मत्तमे । अतिशयप्रशस्तरूपे (रुतम्) रुङ् गतिहिंसयोः—क्त । दुःखम् (गच्छासि) लेट् । प्राप्नुयाः (निष्कृते) म० ४ । रोगस्य बहिष्करणशक्ते (निष्कृतिः) निर्मुक्तिः । उद्धारशक्तिः (नाम) अवश्यम (वै) एव (असि) ॥

७—(हिरण्यवर्णे) हे तेजःस्वरूपे (सुभगे) हे शोभनैश्वर्ययुक्ते (शुष्मे) शुष्मं बलम्-२ । ६ । अर्श आद्यच् । हे बलवति (लोमशवक्षणे) नामन्सीमन्व्योमन् लोमन्० । उ० ४ । १५१ । इति लूञ् छेदने-मनिन् । लोमादिपामादिपिच्छा-

की (स्वसा) अच्छे प्रकार प्रकाश करने हारी (असि) है। (ते) तेरा (आत्मा) आत्मा (ह) निश्चय करके (वातः) व्यापक (बभूव) हुआ है ॥ ७ ॥

भावार्थ—महाधनी सर्वशक्तिमान् सर्वजनक परमेश्वर दुष्टों पर क्रोध करता है, इस से हम सदा उत्तम कर्म करते रहें ॥ ७ ॥

लोक में (लाक्षा) लाख वा लाह को भी कहते हैं ॥

सिलाची नाम कानीनोऽजबभ्रु पिता तव।

अश्वो यमस्य यः श्यावस्तस्य हास्नास्युक्षिता ॥ ८ ॥

सिलाची। नाम। कानीनः। अज-बभ्रु। पिता। तव। अश्वः। यमस्य। यः। श्यावः। तस्य। ह। अस्ना। असि। उक्षिता ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(सिलाची) सब में मेल रखने वाली शक्ति (नाम) तू प्रसिद्ध है। (तव) तेरा (पिता) पालने वाला गुण (कानीनः) कन्या अर्थात् कमनीय शक्ति [परमेश्वर] से आया हुआ, (अजबभ्रु) जीवात्माओं का पोषक है। (यमस्य) सर्व नियामक परमेश्वर का (यः) जो (श्यावः) गति-

---

दिभ्यः शनेलचः। पा० ५। २। १००। इति लोम-श, मत्वर्थे। चक्ष रोषे-ल्युट्। हे लोमशेषु छेदनस्वभावेषु रोषशीले (अपाम्) व्याप्तानां प्रजानाम् (असि) (स्वसा) म० १। सुष्ठु दीपयित्री, (लाक्षे) गुरोश्च हलः। पा० ३। ३। १०३। इति लक्ष दर्शनाङ्कनयोरालोचने च-अ, टाप्, पृषोदरादित्वाद्वृद्धिः। हे दर्शनीये शक्ते परमात्मन् (वातः) व्यापकः (ह) निश्चयेन (आत्मा) स्वरूपम् (बभूव) (ते) तव ॥

८—(सिलाची) म० १। सिलेन श्लेषेण संसर्गेण गतिशीला (नाम) प्रसिद्धौ (कानीनः) अघ्न्यादयश्च। उ० ४। ११२। इति कनी दीप्तिकान्तिगतिषु—यक्, टाप्। इति कन्या कमनीया। कन्यायाः कनीन च। पा० ४। १। ११६। इति कन्या—अण्, कनीन आदेशः। कन्यायाः कमनीयायाः शक्तेः परमेश्वराज्जाता (अजबभ्रु) अजः—अ० ४। १५। १। अजन्मा गतिशीलो वा जीवात्मा। कुर्भ्रश्च। उ० १। २२। इति डुभृञ् धारणपोषणयोः—कु, द्वित्वं च। विभक्तेर्लुक्। अजानां जीवात्मनां बभ्रुर्भर्ता पोषकः (पिता) रक्षको गुणः

शील (अश्वः) व्यापक गुण है, (तस्य) उसके (अस्ना) प्रकाश से (ह) निश्चय करके तू (उक्षिता) सींची हुयी (असि) है ॥ ८ ॥

भावार्थ—परमेश्वर के सर्व रक्षक आदि गुणों को विचार कर मनुष्य सदा उन्नति करें ॥ ८ ॥

अश्वस्यास्नः संपतिता सा वृक्षाँ अभि सिष्यदे ।
सरा पतत्रिणी भूत्वा सा न एह्यरुन्धति ॥ ९ ॥

अश्वस्य । अस्नः । सम्-पतिता । सा । वृक्षान् । अभि । सिस्यदे । सरा । पतत्रिणी । भूत्वा । सा । नः । आ । इहि । अरुन्धति ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(अश्वस्य) उस व्यापक गुण के (अस्नः) प्रकाश से (संपतिता) अच्छे प्रकार प्राप्त हुयी (सा) उस [शक्ति] ने (वृक्षान्) सब स्वीकार करने योग्य पदार्थों को (अभि) भले प्रकार से (सिष्यदे) सींचा है । (सा) वह तू, (अरुन्धति) हे रोक न डालने वाली शक्ति ! (पतत्रिणी)

(तव) (अश्वः) व्यापको गुणः (यमस्य) अ० १ । १४ । २ । नियामकस्य परमेश्वरस्य (यः) (श्यावः) कॄगॄशॄदॄभ्यो वः । उ० १ । १५५ । इति श्यैङ् गतौ-व । गतिशीलः (तस्य) अश्वस्य (ह) निश्चयेन (अस्ना) असु क्षेपणे, यद्वा अस दीप्तौ-ऋजि । पद्दन्नोमास् । पा० ६ । १ । ६३ । इति असृज् शब्दस्य असन् टाविभक्तिः । प्रकाशेन (असि) (उक्षिता) सिंचिता प्रवर्धिता ॥

९—(अश्वस्य) व्यापकस्य गुणस्य (अस्नः) म० ८ । असृज् ङसि । प्रकाशात् (संपतिता) सम्यक् प्राप्ता (सा) (वृक्षान्) म० १ । स्वीकरणीयान् पदार्थान् (अभि) अभितः (सिष्यदे) स्यन्दू प्रस्रवणे सेचने च । लिटि छान्दसं रूपम् । सस्यन्दे । सिक्तवती (सरा) सृ गतौ—अच् टाप् । निर्झररूपा (पतत्रिणी) अमिनक्षियजिपतिभ्योऽत्रन् । उ० ३ । १०५ । इति पत्लृ गतौ—अत्रन् । इति पतत्रम्, तत इनि । अधःपतनशीला । अतिशीघ्रगा-

नीचे गिरने वाले (सरा) झरने के समान (भूत्वा) होकर (नः) हमें (एहि) प्राप्त हो ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर की शक्ति द्वारा उत्पन्न हुये उत्तम पदार्थों से उन्नति करके सदा सुखी रहें ॥ ६ ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ६ ॥

१-१४ ॥ १-४ ब्रह्म देवता, ५-८ सोमारुद्रौ देवते, ९-१४ अग्निर्देवता ॥ १,९ त्रिष्टुप्, २ अनुष्टुप्, ३, ४ जगती , ५-७, १० त्रिपदा त्रिष्टुप्, ८ द्विपदा जगती, ११-१४ पङ्क्तिः ॥

सर्वसुखप्राप्त्युपदेशः—सब सुख प्राप्ति का उपदेश ॥

ब्रह्म॑ ज॒ज्ञा॒नं प्र॑थ॒मं पु॒रस्ता॒द् वि सी॑म॒तः सु॒रुचो॑ वे॒न आ॑वः । स बु॒ध्न्या॑ उप॒मा अ॑स्य वि॒ष्ठाः स॒तश्च॒ योनि॒मस॑तश्च॒ वि वः॑ ॥ १ ॥

ब्रह्म॑ । ज॒ज्ञा॒नम् । प्र॒थ॒मम् । पु॒रस्ता॑त् । वि । सी॒म॒तः । सु॒-रुचः॑ । वे॒नः । आ॒व॒: । सः । बु॒ध्न्याः॑ । उ॒प॒-माः । अ॒स्य॒ । वि॒-स्थाः । स॒तः । च॒ । योनि॑म् । अस॑तः । च॒ । वि । व॒: ॥१॥

भाषार्थ—(वेनः) प्रकाशमान वा मेधावी परमेश्वर ने (पुरस्तात्) पहिले

मिनी (भूत्वा) वृत्वा (सा) सा त्वम् (नः) अस्मान् (एहि) आगच्छ (अरुन्धति) म० ५ । हे अरोधनशीले । अवारयित्रि शक्ते ॥

१—अयं मन्त्रः पूर्वं व्याख्यातः—अ० ४ । १ । १ । (ब्रह्म) वृद्धिकारण-

कालमें (प्रथमम्) प्रख्यात (जज्ञानम्) उपस्थित रहने वाले (ब्रह्म) वृद्धि के कारण अन्नको और (सुरुचः) बड़े रुचिर लोकों को (सीमतःमाओं सी) से (विआवः) फैलाया है। (सः) उसने (बुध्न्याः) अन्तरिक्षमें वर्त्तमान (उपमाः) [परस्परआकर्षण से] तुलना रखनेवाले (विष्ठाः) विशेष स्थानों, अर्थात् (अस्य) इस (सतः) विद्यमान [स्थूल] के (च) और (असतः) अविद्यमान [सूक्ष्म जगत्] के (योनिम्) घर को (च) निश्चयकरके (वि वः) खोला है ॥ १ ॥

भावार्थ—जगत् के जननी जनक परमेश्वर ने सृष्टि से पूर्व प्राणियों के लिये अन्न आदि पदार्थ बनाये और मूर्त और अमूर्त जगत् के भण्डार आकाश पृथिव्यादि लोक रचे ॥ १ ॥

यह मन्त्र पहिले आगया है—अ० ४ । १ । १ ॥ यह मन्त्र यजु० १३ ।३। और सामवेद पूर्वार्चिक अ० ४ द० ३ । मं० ८ में है ॥

अनाप्ता ये वः प्रथमा यानि कर्माणि चक्रिरे ।

वीरान् नो अत्र मा दभन् तद् व एतत् पुरो दधे ॥२॥

अनाप्ताः । ये । वः । प्रथमाः । यानि । कर्माणि । चक्रिरे । वीरान् । नः । अत्र । मा । दभन् । तत् । वः । एतत् । पुरः । दधे ॥ २ ॥

भाषार्थ—(ये) जिन (प्रथमाः) प्रधान (अनाप्ताः) अत्यन्त यथार्थ ज्ञानी पुरुषों ने (वः) तुम्हारे लिये (यानि) पूजनीय (कर्माणि) कर्म

मन्नम् (जज्ञानम्) जायमानम् । दृश्यमानम् (प्रथमम्) प्रख्यातम् (पुरस्तात्) अतीते प्रथमे काले वा । सृष्ट्यादौ (वि) विविधम् (सीमतः) मर्यादातः (सुरुचः) सुष्ठु रोचमानान् लोकान् (वेनः) प्रकाशमानः मेधावी (आवः) वृञ्—लुङ् । विवृतानकरोत् (सः) वेनः (बुध्न्याः) बुध्ने अन्तरिक्षे भवाः सूर्यादयो लोकाः (उपमाः) उपमीयमानाः। मानं प्राप्ताः (अस्य) जगतः (विष्ठाः) विशेषेण स्थिता लोकाः (सतः) मूर्तस्य स्थूलस्य (च) समुच्चये । अवधारणे (योनिम्) गृहम् । आकाशम् (असतः) अविद्यमानस्य सूक्ष्मस्य (वि वः) वृञ्–लुङ् । विवृतमकरोत् ॥

२—अयं मन्त्रः पूर्वं व्याख्यातः–अ० ४ । ७ । ७ (अनाप्ताः) अनुत्तमाः ।

(चक्रिरे) किये हैं, वे (नः) हम (वीरान्) वीरों को (अत्र) यहां पर (मा दभन्) न मारें, (तत्) सो (एतत्) इस कर्म को (वः) तुम्हारे (पुरः) आगे (दधे) मैं धरता हूं ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रयत्न पूर्वक जगत् हितकारी महात्माओं का अनुकरण करें और दुष्ट कर्म छोड़कर श्रेष्ठ कर्मों में प्रवृत्त रहें ॥ २ ॥

यह मन्त्र पहिले आ चुका है—अ० ४।७।७॥

सहस्रधार एव ते समस्वरन् दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतः। तस्य स्पशो न नि मिषन्ति भूर्णयः पदेपदे पाशिनः सन्ति सेतवे ॥ ३ ॥

सहस्र-धारे। एव। ते। सम्। अस्वरन्। दिवः। नाके। मधु-जिह्वाः। असश्चतः। तस्य। स्पशः। न। नि। मिषन्ति। भूर्णयः। पदे-पदे। पाशिनः। सन्ति। सेतवे ॥३॥

भाषार्थ—(दिवः) प्रकाश के (सहस्रधारे) सहस्र प्रकार से धारण करने वाले (नाके) दुःख रहित परमात्मा में (एव) (ही) (ते) उन (मधुजिह्वाः) ज्ञान से जीतने वाले वा मधुर भाषी (असश्चतः) निश्चल

अतिशयेनाप्ताः (ये) पुरुषाः (वः) युष्मभ्यम् (प्रथमाः) प्रधानाः (यानि) यज-ड। यजनीयानि पूज्यानि (कर्माणि) आचरणानि (चक्रिरे) कृतवन्तः (वीरान्) शूरान् (नः) अस्मान् (अत्र) अस्मिन् संसारे (मा दभन्) मा हिंसन्तु ते शत्रवः (तत्) तस्मात् (वः) युष्माकम् (एतत्) क्रियमाणं कर्म (पुरः) पुरस्तात् (दधे) धारयामि ॥

३—(सहस्रधारे) सहस्रप्रकारेण धारके (एव) निश्चयेन (ते) प्रसिद्धा ऋषयः (सम्) सम्यक् (अस्वरन्) शब्दं कृतवन्तः (दिवः) प्रकाशस्य (नाके) दुःखरहिते परमात्मनि (मधुजिह्वाः) मन ज्ञाने—उ, नस्य ध- अ० १।४।१। शेवायह्वजिह्वा०। उ० १। १५४। इति जि जये-वन् धातोर्डुक्। मधुना ज्ञानेन जयशीलाः। यद्वा, मधुरभाषिणः (असश्चतः) सश्चति, गति-

स्वभाव वाले पुरुषों ने (सम्) यथावत् (अस्वरन्) शब्द किया है। (तस्य) उसके (भूर्णयः) घुड़कने वाले (स्पशः) बन्धन गुण (न) कभी नहीं (नि मिषन्ति) आंखि मींचते हैं, (पाशिनः) फांस रखने वाले वे (पदेपदे) पद पद पर (सेतवे) बांधने के लिये (सन्ति) रहते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थ—वह तेजोमय, आनन्द स्वरूप परमात्मा दुष्टों को सर्वदा सब स्थानों में दण्ड देता है ऐसा ऋषियों ने निश्चय किया है ॥ ३ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—म० ६ । ७३ । ४

पर्यू षु प्र धन्वा वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः । द्विषस्तदध्यर्णवेनेयसे सनिस्रसो नामासि त्रयोदशो मास इन्द्रस्य गृहः ॥ ४ ॥

परि । ऊं इति । सु । प्र । धन्व । वाज-सातये । परि । वृत्राणि । सक्षणिः । द्विषः । तत् । अधि । अर्णवेन । ई्यसे । सनि-स्रसः । नाम । असि । त्रयः-दशः । मासः । इन्द्रस्य । गृहः ॥४॥

भाषार्थ—(वृत्राणि) घेरने वाले राक्षसों को (परि) सब ओर से (सक्षणिः) हराने वाला (वाजसातये) हमें अन्न देने के लिये (उ) अवश्य ही (सु) अच्छे प्रकार (परि प्र धन्व) सब ओरसे प्राप्त हो। (तत्) इसी

कर्मा—निघ० २ । १४ । ततः शत्रृ । निश्चलस्वभावाः (तस्य) नाकस्य परमात्मनः (स्पशः) अ० ४ । १६ । ४ । बाधमानाः । बन्धनगुणाः (न) निषेधे (नि मिषन्ति) निमेषं कुर्वन्ति (भूर्णयः) घृणिपृश्निपार्ष्णिभूर्णयः उ० । ४ । ५२ । इति भृ भर्त्सने भरणे च—नि । भर्त्सनशीलाः (पदेपदे) स्थाने स्थाने (पाशिनः) बन्धनयुक्ताः (सन्ति) (सेतवे) तुमर्थे सेसेनसे० । पा० ३ । ४ । ६ । इति षिञ् बन्धने—तवेन् । बन्धुं दुष्टान् ॥

४—(परि) परितः (उ) निश्चयेन (सु) सुष्ठु (प्र) प्रकर्षेण (धन्व) गच्छ । प्राप्नुहि (वाजसातये) अस्मभ्यमन्नदानाय (परि) परितः (वृत्राणि) आवरकाणि रक्षांसि (सक्षणिः) सक्षति, गतिकर्मा—निघ० २ । १४ । अर्तिसृधृ०

लिये (अर्णवेन) जलसे भरे समुद्र द्वारा (द्विषः) वैरियों पर (अधि) ऐश्वर्य से (ईयसे) तू पहुंचाता है । (सनिस्रसः) शत्रुओं का अतिशय नीचे गिराने वाला तू (नाम) प्रसिद्ध (त्रयोदशः) दश इन्द्रिय मन और बुद्धि से परे तेरहवां परमेश्वर, (मासः) परिमाण करने वाला (इन्द्रस्य) जीवात्मा का (गृह) घर (असि) है ॥ ४ ॥

भावार्थ—सर्वव्यापक परमेश्वर के आश्रय से हम समुद्रादि में भी सब विघ्न हटाकरपुरुषार्थ कर ॥ ४ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है—म० ६ । ११० । १ ।

न्वे३तेनारात्सीरसौ स्वाहा । तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमारुद्राविह सु मृडतं नः ॥ ५ ॥

नु । एतेन । अरात्सीः । असौ । स्वाहा । तिग्म-आयुधौ । गतिग्महेती इति तिग्म-हेती । सु-शेवौ । सोमारुद्रौ । इह । सु । मृडतम् । नः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—[हे परमेश्वर !] (एतेन) अपनी व्याप्ति से (असौ) उस तूने (नु) शीघ्र [धर्मात्मा को] (अरात्सीः) समृद्ध किया है (स्वाहा)

उ० २ । १०२ । अनि प्रत्ययः । यद्वा षहः अभिभवे—सनि । अभिभविता (द्विषः) शत्रून् (तत्) तस्मात् कारणात् (अधि) ऐश्वर्येण (अर्णवेन) सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४ । १८६ । इति ऋणु गतौ—असुन् । अर्णसो लोपश्च । वा० पा० ५ । २ । १०६ । अर्णस्—व, सस्य लोपः । जलयुक्तेन समुद्रेण (ईयसे) प्राप्नोषि (सनिस्रसः) स्रंसु गतौ-यङन्तात् घञ्, अल्लोपयलोपौ । नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसु० पा० ७ । ४ । ८४ । इति नीग् आगमः । छान्दसो ह्रस्वः, अन्तर्गतो ण्यर्थः अतिशयेन अधः पातयिता (नाम) प्रसिद्धौ (असि) (त्रयोदशः) त्रयोदशानां दशेन्द्रियमनोबुद्धीश्वराणां संख्यापूरकः परमेश्वरः (मासः) मसी परिणामे परिमाणे च—घञ् । परिमाणकर्ता (इन्द्रस्य) जीवस्या (गृहः) आश्रयः ॥

५—(नु) क्षिप्रम् (एतेन) हसिमृग्रिण्० । उ० ३ । ८६ । इति इण् गतौ—तन् । स्वव्यापनेन (अरात्सीः) राध संसिद्धौ—लुङ्. राद्धवान् समृद्धं कृत-

यह सुन्दर वाणी वा स्तुति है (तिग्मायुधौ) हे तेज शस्त्रों वाले, (तिग्महेती) पैने वज्रों वाले, (सुशेवौ) बड़े सुख वाले (सोमारुद्रौ) ऐश्वर्य के कारण और ज्ञान दाता, अथवा चन्द्रमा और प्राण के तुल्य, राजा और वैद्य जनो तुम दोनों (इहि) यहां पर (सु) अच्छे प्रकार (नः) हमें (मृडतम्) सुखी करो ॥५॥

भावार्थ—परमेश्वर सदैव धर्मात्माओं पर दया करता है। इसी से राजा और वैद्य चन्द्रमा और प्राण के समान उपकार करके संसार में सुख बढ़ावें ॥ ५ ॥

(तिग्मायुधौ इत्यादि) ऋग्वेद में है—म० ६ सू० ७४ म० ४ ॥

अवै॒तेनारा॑त्सीर॒सौ स्वाहा॑ । ति॒ग्मा० ॥ ६ ॥

अव॑ । ए॒तेन॑ । ॥ ६ ॥

भाषार्थ—[हे परमेश्वर] (एतेन) अपनी व्याप्ति से (असौ) उस तूने अधर्मी को (अव अरात्सीः) निर्धन बनाया है, (स्वाहा) यह सुन्दर वाणी वा स्तुति है। (तिग्मायुधौ) हे तेज शस्त्रों वाले......... म० ५ ॥ ६ ॥

भावार्थ—परमात्मा अधर्मियों को निर्धनी रखता है, सो राजा और वैद्य धार्मिक होकर प्रजा में सुख बढ़ाते रहें ॥ ६ ॥

अपै॒तेनारा॑त्सीर॒सौ स्वाहा॑ । ति॒ग्माyu॑धौ ति॒ग्मह॑ेती सु॒शेवौ॒ सोमा॑रुद्राव॒िह सु मृ॑डतं नः ॥ ७ ॥

अप॑ । ए॒तेन॑ । अ॒रा॒त्सी॒ः । अ॒सौ । स्वाहा॑ । ति॒ग्म-आ॑युधौ ।

वानसि धर्मात्मानम् (असौ) असौ त्वम् (स्वाहा) अ० २ । १६ । १ । सुवाणी स्तुतिरस्ति (तिग्मायुधौ) तेजस्विशस्त्रोपेतौ (तिग्महेती) तीक्ष्णवज्रयुक्तौ (सुशेवौ) बहुसुखोपेतौ (सोमारुद्रौ) सोम ऐश्वर्यहेतुः—अ० १ । ६ । २ । रुद्रः, रुत् ज्ञानम्, रा दाने—क, ज्ञानदाता—अ० २ । २७ । ६ । देवता द्वन्द्वे च । पा० ६ । ३ । २६ । इति आनङ् । हे ऐश्वर्यहेतुज्ञानदातारौ यद्वा चन्द्रप्राणाविव राजवैद्यौ (इह) अस्मिन्संसारे (सु) सुष्ठु (मृडतम्) सुखयतम् (नः) अस्मान् ॥

६—(अव अरात्सीः) नीचैः राद्धवान निर्धनं कृतवानसि दुरात्मानम् अन्यद् गतम् । म० ५ ॥

तिग्महेती इति तिग्म-हेती । सु-शेवौ । सोमारुद्रौ । इह । सु । मृडतम् । नः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—[हे परमेश्वर !] (एतेन) अपनी व्याप्ति से (असौ) उस तूने [दुष्ट जनको] (अप अरात्सीः) अपराधी ठहराया है, (स्वाहा) यह सुन्दर वाणी वा स्तुति है । (तिग्मायुधौ) हे तेज शस्त्रों वाले, (तिग्महेती) पैने वज्रों वाले, (सुशेवौ) बड़े सुख वाले, (सोमारुद्रौ) ऐश्वर्य के कारण और ज्ञानदाता, अथवा चन्द्रमा और प्राणके तुल्य, राजा और वैद्य जनो तुम दोनों (इह) यहां पर (सु) अच्छे प्रकार (नः) हमें (मृडतम्) सुखी करो ॥ ७ ॥

भावार्थ—परमेश्वर पापियों को अपराधी ठहराकर दण्ड देता है । राजा और वैद्य धन और नीरोगता राज्य में बढ़ावें ॥ ७ ॥

मुमुक्तमस्मान्दु॑रितादंवद्याज्जुषेथां यज्ञममृतंमस्मासुं धत्तम् ॥ ८ ॥

मुमुक्तम् । अस्मान् । दुः-इतात् । अवद्यात् । जुषेथाम् । यज्ञम् । अमृतम् । अस्मासु । धत्तम् ॥ ८ ॥

भाषार्थ—[हे ऐश्वर्य के कारण और ज्ञानदाता तुम दोनों !] (अस्मान्) हमें (दुरितात्) दुर्गति और (अवद्यात्) अकथनीय निन्दनीय कर्म से (मुमुक्तम्) छुड़ावो, (यज्ञम्) देव पूजन को (जुषेथाम्) स्वीकार करो, (अमृतम्) अमरण अर्थात् पुरुषार्थ अथवा अमरपन अर्थात् कीर्त्तिमत्ता (अस्मासु) हम में (धत्तम्) धारण करो ॥ ८ ॥

भावार्थ-राजा और वैद्य के सुकर्मों से सब लोग आत्मिक और शारीरिक रोग छोड़कर धर्म में प्रवृत्त होकर अमर अर्थात् पुरुषार्थी और यशस्वी होवें ॥ ८ ॥

७—(अप अरात्सीः) अपराद्धवानसि, दोषयुक्तं कल्पितवानसि दुष्टम् । अन्यत् पूर्ववत—म० ५ ॥

८—(मुमुक्तम्) मोचयतम् हे सोमारुद्रौ युवाम् (अस्मान्) धार्मिकान् (दुरितात्) अ० २ । १० । ६ । दुर्गतेः (अवद्यात्) अ० २ । १० । ६ । अकथनीयात् । गर्ह्यात् कर्मणः (जुषेथाम्) सेवेथाम् । स्वीकुरुतम् (यज्ञम्) देवपूजनम् (अमृतम्) अमरणं पुरुषार्थम् । अमरत्वं कीर्तिमत्त्वम् (अस्मासु) धर्मात्मसु (धत्तम्) धारयतम् ॥

चक्षु॑षो हेते॒ मन॑सो हेते॒ ब्रह्म॑णो हेते॒ तप॑सश्च हेते।
मे॒न्या मे॒निर॑स्यमे॒नय॒स्ते स॑न्तु ये॒३॒ स्माँ अ॑भ्य-
घायन्ति ॥ ९ ॥

चक्षु॑षः। हे॒ते॒। मन॑सः। हे॒ते॒। ब्रह्म॑णः। हे॒ते॒। तप॑सः।
च॒। हे॒ते॒। मे॒न्याः। मे॒निः। अ॒सि॒। अ॒मे॒नयः॑। ते।
स॒न्तु। ये। अ॒स्मान्। अ॒भि-अ॒घाय॑न्ति ॥ ८ ॥

भाषार्थ—[हे अग्ने परमात्मन् !] (चक्षुषः) [शत्रुओं की] आंखि की (हेते) बरछी ! (मनसः) हे मन की (हेते) बरछी ! (ब्रह्मणः) हे अन्न की (हेते) बरछी ! (च) और (तपसः) सामर्थ्य की (हेते) बरछी ! तू (मेन्याः) वज्र का (मेनिः) वज्र (असि) है। (ते) वे लोग (अमेनयः) बे वज्र (सन्तु) होवें (ये) जो (अस्मान्) हमें (अभ्यघायन्ति) सताना चाहते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार चोर आदि दुष्टों को दण्ड देकर असमर्थ कर देते हैं इसी प्रकार मनुष्य परमेश्वर का आश्रय लेकर अपने दोषों को निर्बल करदें ॥ ६ ॥

यो॒३॒ स्मांश्चक्षु॑षा मन॑सा चि॒त्त्याकू॑त्या च॒ यो अ॑-
घायुर॑भि॒दासा॑त्। त्वं ताँन॑ग्ने मे॒न्याऽमे॒नीन् कृ॑णु
स्वाहा॑ ॥ १० ॥

८—(चक्षुषः) शत्रूणां नेत्रस्य (हेते) अ० १। १३। ३। हननशक्ते। वज्र, वज्ररूप (मनसः) अन्तःकरणस्य (हेते) (ब्रह्मणः) अन्नस्य-निघ० २। ७। (हेते) (तपसः) सामर्थ्यस्य (च) समुच्चये (हेते) (मेन्याः) अ० २। ११। १। वज्रस्य (मेनिः) वज्रः (असि) भवसि (अमेनयः) अवज्राः (ते) शत्रवः (सन्तु) (ये) (अस्मान्) धार्मिकान् (अभ्यघायन्ति) छन्दसि परेच्छायामपि वक्तव्यम्। वा० पा० ३। १। ८। अश्वाघस्यात्। पा० ७। ४। ३७। इति आत्वम्। अभितः परस्याघमिच्छन्ति ॥

यः । अ॒स्मान् । चक्षु॑षा । मन॑सा । चित्त्या॑ । आ-कू॑त्या । च॒ । यः । अ॒घ-यु॒ः । अ॒भि-दासा॑त् । त्वम् । तान् । अ॒ग्ने॒ । मे॒न्या । अ॒मे॒नीन् । कृ॒णु॒ । स्वाहा॑ ॥ १० ॥

भाषार्थ—(यः) जो (यः) घबड़ा देने वाला (अघायुः) बुरा चीतने वाला (अस्मान्)हमें (चक्षुषा) आंख से, (मनसा) मन से, (चित्या) बुद्धि से (च) और (आकूत्या) संकल्प से (अभिदासात्) सतावे। (अग्ने) हे सर्वव्यापक परमेश्वर ! (त्वम्) तू (तान्) उन्हें (मेन्या) वज्र से (अमेनीन्) वज्र रहित (कृणु) कर, (स्वाहा) यह सुवाणी वा नम्र प्रार्थना है ॥१०॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर में विश्वास करके प्रयत्न पूर्वक अपने दोषों का नाश करके बलवान् होवें ॥ १० ॥

इन्द्र॑स्य गृ॒होऽसि । तं त्वा॒ प्र प॑द्ये॒ तं त्वा॒ प्र वि॑शामि॒ सर्व॑गुः सर्व॑पूरुषः सर्वा॑त्मा॒ सर्व॑तनूः स॒ह यन्मेऽस्ति॒ तेन॑ ॥ ११ ॥

इन्द्र॑स्य । गृ॒हः । अ॒सि॒ । तम् । त्वा॒ । प्र । प॒द्ये॒ । तम् । त्वा॒ । प्र । वि॒शा॒मि॒ । सर्व॑-गुः । सर्व॑-पुरुषः । सर्व॑-आत्मा । सर्व॑-तनूः । स॒ह । यत् । मे॒ । अस्ति॑ । तेन॑ ॥ ११ ॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन् !] तू (इन्द्रस्य) जीवात्मा का (गृहः) आश्रय (असि) है। (सर्वगुः) सब गौ आदि पशुओं सहित, (सर्वपुरुषः)

१०—(यः) अधर्मी (अस्मान्) धार्मिकान् (चक्षुषा) नेत्रेण (मनसा) हृदयेन (चित्त्या) (बुद्ध्या) (आकूत्या) सङ्कल्पेन (च) समुच्चये (यः) ग्रुप विमोहने—ड। विमोहकः (अघायुः) अ० १ । २० । २ । पापेच्छुः (अभिदासात्) दास वधे—लेट्, वैदिको धातुः । अभितो दास्नुयात् । हिंस्यात् (त्वम्) (तान्) अघायून् (अग्ने) हे सर्व व्यापक परमेश्वर (मेन्या) वज्रेण (अमेनीन्) अवज्रान् (कृणु) कुरु (स्वाहा) इयं सुवाणी प्रार्थनास्ति ॥

११—(इन्द्रस्य) जीवात्मनः (गृहः) आश्रयः (असि) (तम्) तादृशम् (त्वाम्) परमात्मानम् (प्रपद्ये) प्राप्नोमि (तम्) (त्वा) त्वाम् (प्र

सब पुरुषों सहित, (सर्वात्मा) पूरे आत्मबल सहित, (सर्वतनूः) सब शरीर सहित मैं (तम् त्वा) उस तुझ को (प्र पद्ये) प्राप्त होता हूं, (तम् त्वा) उस तुझ में (प्रविशामि) प्रवेश करता हूं। और (यत्) जो कुछ (मे) मेरा (अस्ति) है (तेन सह) उसके साथ भी ॥ ११ ॥

भावार्थ—मनुष्य सब प्रकार से आत्म समर्पण करके परमेश्वर की आज्ञा पालन में सदा प्रसन्न चित्त रहे ॥ ११ ॥

इन्द्र॑स्य॒ शर्मा॑सि ।......म० ११ ॥ १२ ॥

इन्द्रस्य । शर्म । असि ।......म० ११ ॥ १२ ॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन् !] तू (इन्द्रस्य) जीवात्मा का (शर्म) शरण (असि) है......म० ११ ॥ १२ ॥

भावार्थ—मन्त्र ११ के समान है ॥ १२ ॥

इन्द्र॑स्य॒ वर्मा॑सि......म०११ ॥ १३ ॥

इन्द्र॑स्य । वर्म॑ । असि ।......म० ११ ॥ १३ ॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन् !] तू (इन्द्रस्य) जीवात्मा का (वर्म) कवच (असि) है......म० ११ ॥ १३ ॥

भावार्थ—मंत्र ११ के समान है ॥१३॥

इन्द्र॑स्य॒ वरू॑थमसि । तं त्वा॒ प्र प॑द्ये॒ तं त्वा प्र वि॑शामि॒

सर्वं॑गुः सर्व॑पूरुषः सर्वा॑त्मा॒ सर्वतनूः स॒ह यन्मेऽस्ति॒ तेन॑ ॥१४

विशामि) प्रविष्टो भवामि (सर्वगुः) गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १।२।४८ । इति गोशब्दस्य ह्रस्वः । सर्वपशुभिर्युक्तः (सर्वपुरुषः) सर्वजन सहितः (सर्वात्मा) पूर्णात्मबलसहितः (सर्वतनूः) कृषिचमितनि० । उ० १ । ८० । इति तनु-विस्तारे-ऊ प्रत्ययः । सर्वशरीरः (सह) सहितः (यत्) यत्किंचिद्वस्तु (मे) मम (अस्ति) भवति (तेन) वस्तुना ॥

१२—(शर्म) शरणम् । अन्यत् पूर्ववत् म० १० ॥

१३—(वर्म) वृञ् वरणे-मनिन् । तनुत्राणम् । अन्यत्—म० १० ।

इन्द्रस्य । वरूथम् । असि । तम् । त्वा । प्र । पद्ये । तम् । त्वा । प्र । विशामि । सर्व-गुः । सर्व-पुरुषः । सर्व-आत्मा । सर्व-तनूः । सह । यत् । मे । अस्ति । तेन ॥ १४ ॥

भाषार्थ—[हे परमात्मन् !] तू (इन्द्रस्य) जीवात्मा का (वरूथम्) ढाल (असि) है । (सर्वगुः) सब गौ आदि पशुओं सहित, (सर्वपुरुषः) सब पुरुषों सहित, (सर्वात्मा) पूरे आत्मबल सहित, (सर्वतनूः) सब शरीर सहित मैं (तम् त्वा) उस तुझ को (प्र पद्ये) प्राप्त होता हूं, (तम् त्वा) उस तुझ में (प्र विशामि) प्रवेश करता हूं । और (यत्) जो कुछ (मे) मेरा (अस्ति) है (तेन सह) उसके साथ भी ॥ १४ ॥

भावार्थ—मनुष्य सब प्रकार से परमेश्वर की आज्ञा पालन करके सदा प्रसन्न चित्त रहे । १४ ।

सूक्तम् ७

१-१० ॥ प्रजापतिर्देवता । १ पङ्क्तिः, ४, ६ पथ्या पङ्क्तिः, शिष्टानुष्टुप् ॥

पुरुषार्थकरणायोपदेशः—पुरुषार्थ करने के लिये उपदेश ॥

आ नो भर मा परि ष्ठा अराते मा नो रक्षीर्दक्षिणां नीयमानाम् । नमो वीर्त्साया असमृद्धये नमो अस्त्वरातये ॥ १ ॥

आ । नः । भर । मा । परि । स्थाः । अराते । मा । नः । रक्षीः । दक्षिणाम् । नीयमानाम् । नमः । वि-ईर्त्सायै । असम्-ऋद्धये । नमः । अस्तु । । अरातये ॥ १ ॥

भाषार्थ—(अराते) हे अदान शक्ति ! (नः) हमें (आ) आकर (भर

१४—(वरूथम्) जॄवृञ्भ्यामूथन् । उ० २ । ६ । इति वृञ्—ऊथन शरीरावरकं शस्त्रम् । चर्म । फलकम् । अन्यत् पूर्ववत् म० ११ ॥

१—(आ) आगत्य (नः) अस्मान् (भर) पोषय (परि) पृथ

पुष्ट कर, (मा परि स्थाः) अलग मत खड़ी हो, (नः) हमारे लिये (नीयमानाम्) लायी हुई (दक्षिणाम्) दक्षिणा [दान वा प्रतिष्ठा] को (मा रक्षीः) मत रखले। (वीर्त्सायै) अवृद्धि इच्छा, (असमृद्धये) असम्पति अर्थात् (अरातये) अदान शक्ति [निर्धनता] को [नमो नमः] बार बार नमस्कार (अस्तु) होवे ।१।

भावार्थ—जो मनुष्य विपत्ति में निर्भय होकर धैर्य से उपाय करते हैं, वे उन्नति करते हैं। अथवा मनुष्यों को निर्धन विपत्तिग्रस्तों का सत्कार पूर्वक सहायक होना चाहिये ।१।

यमराते पुरोधत्से पुरुषं परिरापिणम्।
नमस्ते तस्मै कृण्मो मा वनिं व्यथयीर्मम ॥ २ ॥

यम् । अ॒रा॒ते॒ । पु॒रः॒-धत्से॑ । पुरु॑षम् । परि॒-रा॒पिण॑म् । नमः॑ । ते॒ । तस्मै॑ । कृ॒ण्मः॒ । मा । व॒निम् । व्य॒थ॒यीः॒ । मम॑ ॥ २ ॥

भाषार्थ—(अराते) हे अदान शक्ति ! (यम्) जिस (परिरापिणम्) बड़बड़िया (पुरुषम्)पुरुष को (पुरोधत्से) तू आगे धरती है। (ते) तेरे (तस्मै) उस पुरुष को (नमः) नमस्कार (कृण्मः) हम करते हैं, (मम) मेरी

(मा स्थाः) मा तिष्ठ (अराते) आ० १ । १८ । १ । रा दाने-क्तिन् । हे अदानशक्ते (नः) अस्मभ्यम् (मा रक्षीः) स्वार्थं मा स्वीकुरु (दक्षिणाम्) द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २ । ५० । इति दक्ष वृद्धौ-इनन् । दक्षिणा दक्षतेः समर्द्धयतिकर्मणः—निरु० १ । ७ । दानम् । प्रतिष्ठाम् (नीयमानाम्) उह्यमानाम् (नमः) सत्कारः । अन्ननाम-निघ० २ । ७ । वज्रनाम-निघ० २ । २० । (वीर्त्सायै) आप्ज्ञप्यृधामीत् । पा० ७ । ४ । ५५ । इति वि+ऋधु वृद्धौ सनि, ईत् । अ प्रत्ययात् । पा० ३ । ३ । १०२ । इति अ, टाप् । अवृद्धीच्छायै (समृद्धये) सम्पत्तये (नमः) (अस्तु) भवतु (अरातये) अदानशक्तये । निर्धनतायै ।

२—(यम्) पुरुषम् (अराते) म० १ । हे अदानशक्ते (पुरोधत्से) अग्रे धरसि (पुरुषम्) मनुष्यम् (परिरापिणम्) रप व्यक्तायां वाचि-णिनि । परिभाषणशीलम् (नमः) सत्कारः (ते) तव (तस्मै) पुरुषाय (कृण्मः) कृवि करणे । कुर्मः (वनिम्) खनिकष्यज्यसिवसिवनि० । उ० ४ । १४० ।

(वनिम्) भक्ति को (मा व्यथयीः) तू व्यथा में मत डाल ॥२॥

भावार्थ—वीर मनुष्य विपत्ति ग्रस्त पुरुषों को उत्साह पूर्वक विपत्ति से निकालें ॥ २ ॥

प्र णो वनिर्देवकृता दिवा नक्तं च कल्पताम्।
अरातिमनुप्रेमो वयं नमो अस्त्वरातये ॥ ३ ॥

प्र। नः। वनिः। देव-कृता। दिवा। नक्तम्। च। कल्पताम्। अरातिम्। अनु-प्रेमः। वयम्। नमः। अस्तु। अरातये ॥ ३॥

भाषार्थ—(देवकृता) महात्माओं की उत्पन्न की हुई (नः) हमारी (वनिः) भक्ति (दिवा) दिन (च) और (नक्तम्) रात (प्र) अच्छे प्रकार (कल्पताम्) समर्थ होवे। (वयम्) हम लोग (अरातिम्) अदान शक्ति [निर्धनता] को (अनुप्रेमः) ढूंढ कर पावें, (अरातये) अदान शक्ति को (नमः) नमस्कार (अस्तु) होवे ।३।

भावार्थ—मनुष्य विद्वानों से शिक्षा पाकर सदा परस्पर भक्ति बढ़ावे और धैर्य से विपत्तियों को सहकर उत्तम पुरुषार्थ करें ॥३॥

सरस्वतीमनुमतिं भगं यन्तो हवामहे ।
वाचं जुष्टां मधुमतीमवादिषं देवानां देवहूतिषु ॥४॥

सरस्वतीम्। अनु-मतिम्। भगम्। यन्तः। हवामहे। वाचम्।

इति वन सभक्तौ-इ । भक्तिम् (मा व्यथयीः) व्यथ भयसंचलनयोः-णिचि लुङि छान्दसं रूपम्। मा विव्यथः। मा व्यथय ॥

३—(प्र) प्रकर्षेण (नः) अस्माकम् (वनिः) भक्तिः (देवकृता) देवैर्विद्वद्भिः सृष्टा प्रेरिता (दिवा) दिने (नक्तम्) नज व्रीडायाम्—क्त। रात्रौ (च) (कल्पताम्) समर्था भवतु (अरातिम्) अदानशक्तिम् (अनुप्रेमः) इण गतौ—लट्। अनुसृत्य प्रगच्छामः (वयम्) उत्साहिनः (नमः) (अस्तु) (अरातये) अदानशक्तये निर्धनतायै ॥

जुष्टाम् । मधु॑-मतीम् । अ॒वा॒दि॒षम् । दे॒वाना॑म् । दे॒व-हू॑तिषु ४

भाषार्थ—(यन्तः) चलते फिरते हम लोग (सरस्वतीम्) विज्ञानवती विद्या, (अनुमतिम्) अनुकूल मति और (भगम्) सेवनीय ऐश्वर्य को (हवामहे) बुलाते हैं। (देवानाम्) महात्माओं की (जुष्टाम्) प्रीति युक्त, (मधुमतीम्) बड़ी मधुर (वाचम्) इस वाणी को (देवहूतिषु) दिव्य गुणों के बुलाने में (अवादिषम्) मैं बोला हूं ॥ ४ ॥

भावार्थ—पुरुषार्थी मनुष्य उत्तम विद्या से उत्तम बुद्धि पाकर ऐश्वर्य-वान् होते हैं; यही वाणी उत्तम गुण पाने के लिये महात्माओं की संमत है ॥४॥

यं याचा॑म्यहं वा॒चा सर॑स्वत्या मनो॒युजा॑ ।

श्र॒द्धा तम॒द्य विन्दतु द॒त्ता सोमे॑न ब॒भ्रुणा॑ ॥ ५ ॥

यम् । याचा॑मि । अ॒हम् । वा॒चा । सर॑स्वत्या । म॒नः॒ऽयुजा॑ ।

श्र॒द्धा । तम् । अ॒द्य । वि॒न्द॒तु॒ । द॒त्ता । सोमे॑न । ब॒भ्रुणा॑ ॥५॥

भाषार्थ—(यम्) जिस गुण को (अहम्) मैं (सरस्वत्या) विज्ञान-युक्त, (मनोयुजा) मन से जुड़ी हुयी (वाचा) वाणी से (याचामि) मांगता हूं। (बभ्रुणा) पोषण करने वाले (सोमेन) परमेश्वर करके (दत्ता) दी हुयी (श्रद्धा) श्रद्धा (तम्) उस गुण को (अद्य) आज (विन्दतु) पावे ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर में श्रद्धा करके विज्ञान और पराक्रम युक्त वाणी से अपना मनोरथ शीघ्र सिद्ध करते हैं ॥ ५ ॥

४—(सरस्वतीम्) विज्ञानवतीं विद्याम् (अनुमतिम्) अनुकूलां बुद्धिम् (भगम्) सेवनीयमैश्वर्यम् (यन्तः) गच्छन्तः । उद्योगिनो वयम् (हवामहे) आह्वयामः (वाचम्) इमां वाणीम् (जुष्टाम्) प्रीताम् (मधुमतीम्) माधुर्यो-पेताम् (अवादिषम्) वद व्यक्तायां वाचि-लुङ् । उच्चारितवानस्मि (देवानाम्) महात्मनाम् (देवहूतिषु) दिव्यगुणानामाह्वानेषु प्राप्तिषु ॥

५—(यम्) गुणम् (याचामि) प्रार्थये (अहम्) पुरुषार्थी (वाचा) वाण्या (सरस्वत्या) विज्ञानवत्या (मनोयुजा) मनसा युक्तया (श्रद्धा) भक्तिः (तम्) गुणम् (अद्य) वर्तमाने दिने (विन्दतु) प्राप्नोतु (दत्ता) प्रेरिता (सोमेन) परमेश्वरेण (बभ्रुणा) पोषकेण ॥

मा वुनिं मा वाचं नो वीर्त्सीरुभाविन्द्राग्नी आ भरतां नो वसूनि । सर्वे नो अद्य दित्सन्तोऽरातिं प्रति हर्यत ॥ ६ ॥

मा । वुनिम् । मा । वाचम् । नुः । वि । ईर्त्सीः । उभौ । इन्द्राग्नी इति । आ । भरताम् । नुः । वसूनि । सर्वे । नुः । अद्य । दित्सन्तः । अरातिम् । प्रति । हुर्यत ॥ ६ ॥

भाषार्थ—[हे अदान शक्ति] (मा) नतो (नः) हमारी (वनिम्) भक्ति को और (मा) न (वाचम्) वाणी को (वि ईर्त्सीः) असिद्ध कर । (उभौ) दोनों (इन्द्राग्नी) जीव और अग्नि [पराक्रम] (नः) हमारे लिये (वसूनि) अनेक धन (आ भरताम्) लाकर भरें । (अद्य) आज (नः) हमें (दित्सन्तः) दान की इच्छा करने वाले (सर्वे) हे सब गुणो ! (अरातिम्) अदान शक्ति को (प्रति) प्रतिकूलपन से (हर्यत) प्राप्त हो ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य पूर्ण श्रद्धा और सत्य प्रतिज्ञा से आत्मिक और शारिरिक बल बढ़ाकर विद्या धन और सुवर्ण आदि धन बढ़ाकर निर्धनता को हटावें ॥ ६ ॥

परोऽपेह्यसमृद्धे वि ते हेतिं नयामसि ।
वेद त्वाहं निमीवन्तीं नितुदन्तीमराते ॥ ७ ॥

परः । अप । इहि । असम्-ऋद्धे । वि । ते । हेतिम् । नयामसि । वेद । त्वा । अहम् । नि-मीवन्तीम् । नि-तुदन्तीम् । अराते ॥ ७ ॥

६—(मा) निषेधे (वनिम्) भक्तिम् (वाचम्) वाणीम् (नः) अस्माकम् (वि) विरुद्धम् (वि मा ईर्त्सीः) म० १ । ऋधु वृद्धौ सनि माङि लुङि रूपम् । विगतसिद्धिं निष्फलां मा कुरु (उभौ) द्वौ (इन्द्राग्नी) इन्द्रो जीवात्मा, अग्निः पराक्रमश्च (आ) आनीय (भरताम्) पोषयताम् (नः) अस्मभ्यम् (वसूनि) धनानि (सर्वे) (नः) अस्मभ्यम् (अद्य) वर्तमाने दिने (दित्सन्तः) दातुमिच्छन्तः (अरातिम्) अदानशक्तिम् (प्रति) प्रातिकूल्येन (हर्यत) हर्य गतिकान्त्योः । गच्छत ॥

भाषार्थ—(असमृद्धे) हे असमृद्धि ! (परः) परे (अप इहि) चली जा, (ते) तेरी (हेतिम्) बरछी को (वि नयामसि) हम अलग हटाते हैं। (अराते) हे अदान शक्ति ! [निर्धनता !] (अहम्) मैं (त्वा) तुझको (निमीवन्तीम्) निर्बल करने वाली और (नितुदन्तीम्) भीतर चुभने वाली (वेद) जानता हूं ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य महादुःखदायिनी निर्धनता को प्रयत्न पूर्वक हटावें ॥७॥

उत नग्ना बोभुवती स्वप्नया सचसे जनम् ।
अराते चित्तं वीर्त्सन्त्याकूतिं पुरुषस्य च ॥ ८ ॥

उत । नग्ना । बोभुवती । स्वप्न-या । सचसे । जनम् । अराते ।
चित्तम् । वि-ईर्त्सन्ती । आ-कूतिम् । पुरुषस्य । च ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(उत) और (अराते) हे अदान शक्तिः [निर्धनता] (पुरुषस्य) मनुष्य के (चितम्) चित्त (च) और (आकूतिम्) संकल्प (वीर्त्सन्ती) असिद्ध करती हुयी (नग्ना) लज्जित (बोभुवती) बार बार होती हुयी तू (स्वप्नया) नींद [आलस्य] के साथ (जनम्) जनसमूह को (सचसे) प्राप्त होती है ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य निर्धनता के कारण अपने चित्त और संकल्प को नष्ट करते, लज्जित और आलसी होते हैं ॥ ८ ॥

७—(परः) परस्तात् दूरदेशे (अप इहि) अपगच्छ (असमृद्धे) हे असम्पत्ते (वि) पृथक् (ते) तव (हेतिम्) हननशक्तिम् (नयामसि) नयामः प्रापयामः (वेद) जानामि (त्वा) त्वाम् (अहम्) (नि मीवन्तीम्) नि निषेधे+मीव स्थौल्ये-शतृ, ङीप् । क्षीणस्थौल्यं निर्बलं कुर्वतीम् (नि तुदन्तीम्) तुद व्यथने-शतृ । नितरां व्यथयन्तीम् (अराते) अदानशक्ते ॥

८—(उत) अपिच (नग्ना) ओनज व्रीडायाम्—क्त ओदितश्च । पा० । ८ । २ । ४५ । इति तस्य न । लज्जिता (बोभुवती) भू सत्तायां यङ्लुगन्तात्—शतृ । पुनः पुनर्भवन्ती (स्वप्नया) सुपां सुलुक्०। पा० ७ । १ । ३९ । इति विभक्तेर्याच् । स्वप्नेन । आलस्येन (सचसे) समवैषि (जनम्) मनुष्यसमूहम् (अराते) हे अदानशक्ते (चित्तम्) अन्तःकरणम् (वीर्त्सन्ती) म० १ । वि+ऋधु-सन्, शतृ, ङीप् । असाधयन्ती नाशयन्ती (आकूतिम्) संकल्पम् (पुरुषस्य) मनुष्यस्य (च) ॥

या मंहती मुहोन्मांना विश्वा आशा व्यानुशे ।
तस्यैं हिरण्यकेश्यै निर्ऋत्या अकरं नमः ॥ ९ ॥
या । मुहुती । मुहा-उंन्माना । विश्वाः । आशाः । वि-आनुशे ।
तस्यै । हिरण्य-केश्यै । निः-ऋत्यै । अकुरम् । नमः ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(या) जो (महती) बलवती, (महोन्माना) बड़े डील वाली [निर्धनता] (विश्वाः) सब (आशाः) दिशाओं में (व्यानशे) व्याप्त हुई है। (तस्यै) उस (हिरण्यकेश्यै) सुवर्ण का प्रकाश कराने वाली (निर्ऋत्यै) क्रूर विपत्ति को (नमः अकरम्) मैं ने नमस्कार किया है ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य सर्व व्यापिनी निर्धनता में फंसकर और अन्त में उस का नाश करके सुवर्ण आदि धन प्राप्त करते हैं ॥ ६ ॥

हिरंण्यवर्णा सुभगा हिरंण्यकशिपुर्मुही ।
तस्यै हिरंण्यद्रापयेऽरात्या अकरं नमः ॥ १० ॥
हिरंण्य-वर्णा । सु-भगा । हिरंण्य-कशिपुः । मुही । तस्यै ।
हिरंण्य-द्रापये । अरात्यै । अकुरम् । नमः ॥ १० ॥

भाषार्थ—[जो] (सुभगा) बड़े ऐश्वर्य वाली (हिरण्यवर्णा) सुवर्ण का रूप रखने वाली (हिरण्यकशिपुः) सुवर्ण के वस्त्र वाली (मही) बलवती है। (तस्यै) उस (हिरण्यद्रापये) सुवर्ण द्वारा निन्दित गति से बचाने

९—(या) अरातिः (महती) बलवती (महोन्माना) विशाल परिमाणा (विश्वाः) सर्वाः (आशाः) दिशाः (व्यानशे) अशू—लिट् । व्याप (तस्यै) (हिरण्यकेश्यै) हिरण्य+केश—ङीष् । केशा रश्मयः···काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा—निरु० १२ । २५ । सुवर्णस्य प्रकाशिकायै (निर्ऋत्यै) अ० ३। ११ । २ । कृच्छ्रापत्तये—निरु० २ । ७ । (अकरम्) अहं कृतवानस्मि (नमः) सत्कारम् ॥

१०—(हिरण्यवर्णा) सुवर्णरूपा (सुभगा) बह्वैश्वर्ययुक्ता (हिरण्यकशिपुः) कश शब्दे हिंसायां च—कु । निपातनात् साधुः । कशिपुर्वस्त्रम् । सुवर्ण

वाली (अरात्यै) अदान शक्ति [निर्धनता] को (नमः अकरम्) मैंने नमस्कार किया है ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य विपत्तियों का सहन करके अन्त में धनी, बली और सुखी होते हैं ॥ १० ॥

सूक्तम् ॥ ८ ॥

१-९ ॥ इन्द्रो देवता । १, २, ५, ८, ९ अनुष्टुप्; ३, ४, ६, ७ पथ्या पङ्क्तिः ॥

राजधर्मोपदेशः—राजा के धर्म का उपदेश :

वैकङ्कतेनेध्मेन देवेभ्य आज्यं वह ।
अग्ने ताँ इह मादय सर्व आ यन्तु मे हवम् ॥ १ ॥

वैकङ्कतेन । इध्मेन । देवेभ्यः । आज्यम् । वह । अग्ने । तान् । इह । मादय । सर्वे । आ । यन्तु । मे । हवम् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(वैकङ्कतेन) विज्ञान सम्बन्धी (इध्मेन) प्रकाश के साथ (देवेभ्यः) व्यवहार कुशल पुरुषों को (आज्यम्) पाने योग्य वस्तु (वह)

वस्त्रा (मही) बलवती (तस्यै) (हिरण्यद्रापये) द्रा कुत्सायां गतौ-क्विप् । भुजेः किच्च । उ० ४ । १४२ । इति द्रा+पा रक्षणे-इ; स च कित् । हिरण्येन सुवर्णेन कुत्साया गतेः रक्षिकायै (अरात्यै) अदानशक्तये निर्धनतायै (अकरम्) अहं कृतवानस्मि (नमः) नमस्कारम् ॥

१—(वैकङ्कतेन) भृमृदृशि० । उ० ३ । १०१ । इति विपूर्वात् ककि गतौ—अतच्, ततः अण् । विज्ञानेन सम्बन्धिना । वैज्ञानिकेन (इध्मेन) इषियुधीन्धि० । उ० १ । १४५ । इति ञि इन्धी दीप्तौ-मक् । प्रकाशेन (देवेभ्यः) व्यवहारकुशलेभ्यः (आज्यम्) आङ् पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् । वा० पा० ३ । १ । १०९ । इति आङ्+अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु—क्यप् । अनिदितां हल० । पा० ६ । ४ । २४ । इति नस्य लोपः । व्यक्तीकरणीयं प्रकाशनीयम् । गम्यं प्राप्यं वस्तु (वह) प्रापय (अग्ने) हे अग्निवत्तेजस्विन् राजन् (तान्)

पहुंचा। (अग्ने) हे अग्नि समान तेजस्वी राजन् ! (तान्) उन लोगों को (इह) यहां पर (मादय) प्रसन्न कर।(सर्वे) वे सब (मे) मेरी (हवम्) पुकार को (आ यन्तु) आकर प्राप्त हों॥ १॥

भावार्थ—राजा अनेक विद्याओं का प्रचार करके विद्वानों का सत्कार करे, जिस से प्रजा में दुःख लेश मात्र न रहे॥ १॥

इन्द्रा याहि मे हवमिदं करिष्यामि तच्छृणु।
इम ऐन्द्रा अतिसरा आकूतिं सं नमन्तु मे।
तेभिः शकेम वीर्यं १ जातवेदस्तनूवशिन्॥ २॥

इन्द्र। आ। याहि। मे। हवम्। इदम्। करिष्यामि। तत्। शृणु। इमे। ऐन्द्राः। अति-सराः। आ-कूतिम्। सम्। नमन्तु। मे। तेभिः। शकेम। वीर्यम्। जात-वेदः। तनू-वशिन्॥२॥

भाषार्थ—(इन्द्र) हे परम ऐश्वर्य वाले राजन् ! (मे हवम्) मेरी पुकार को (आ याहि) तू पहुंच। (इदम्) ऐश्वर्य सम्बन्धी कर्म (करिष्यामि) मैं करूंगा। (तत्) सो (शृणु) तू सुन। (इमे) यह (ऐन्द्राः) ऐश्वर्यवान् राजा के (अतिसराः) प्रयत्न (मे) मेरे (आकूतिम्) संकल्प को (सम नमन्तु) सिद्ध करें। (जातवेदः) हे बहुत धनवाले (तनूवशिन्) हे शरीरों को

देवान् (इह) अस्मिन् देशे (मादय) हर्षय (सर्वे) देवाः (आ यन्तु) आगच्छन्तु (मे) मम (हवम्) आह्वानम्॥

२—(इन्द्र) हे परमैश्वर्यवन् राजन् (आ याहि) आगच्छ (मे) मम (हवम्) आह्वानम् (इदम्) इन्देः कमिन्नलोपश्च। उ० ४। १७७। इति इदि परमैश्वर्ये—कमिन्। परमैश्वर्यहेतु कर्म (करिष्यामि) अनुष्ठास्यामि (तत्) तस्मात् (शृणु) आकर्णय (इमे) (ऐन्द्राः) इन्द्र—अण्। इन्द्रसम्बन्धिनः। राजसम्बन्धिनः (अतिसराः) सृ गतौ—पचाद्यच्। प्रयत्नाः (आकूतिम्) संकल्पम् (सम्) सम्यक् (नमन्तु) प्रह्वीकुर्वन्तु। साधयन्तु (मे) मम (तेभिः) तैः। अतिसरैः (शकेम) प्राप्तुं शक्नुयाम (वीर्यम्) वीर्याय वीरकर्मणे—

वश में रखने वाले राजन्! (तेभिः) उन [प्रयत्नों] से (वीर्यम्) वीरपन (शकेम) पासकें ॥ २ ॥

भावार्थ—राजा प्रजागण की पुकार सुन कर प्रयत्न पूर्वक उनकी उन्नति करे ॥ २ ॥

यद॒साव॒मुतो॑ देवा अदे॒वः सँश्चि॒कीर्ष॑ति । मा तस्या॒ग्नि-र्ह॒व्यं वा॑क्षीद्ध॒वं दे॑वा अ॒स्य मोप॑ गु॒र्ममै॒व ह॒वमेत॑न ॥३॥

यत् । अ॒सौ । अ॒मुतः॑ । दे॒वाः । अ॒दे॒वः । सन् । चिकीर्ष॑ति । मा । तस्य॑ । अ॒ग्निः । ह॒व्यम् । वा॒क्षी॒त् । हव॑म् । दे॒वाः । अ॒स्य । मा । उप॑ । गुः॒ । मम॑ । ए॒व । हव॑म् । आ । इ॒त॒न॒ ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(देवाः) हे विजयी पुरुषो ! (असौ) वह (अदेवः सन्) राज द्रोही होकर (अमुतः) उस स्थान से (यत्) जो कुछ [कुमन्त्र] (चिकीर्षति) करना चाहता है । (अग्निः) अग्नि समान तेजस्वी राजा (तस्य=तस्मै) उसको (हव्यम्) अन्न (मा वाक्षीत्) न पहुंचावे । (देवाः) व्यवहार कुशल लोग (अस्य) इस की (हवम्) पुकार को (मा उप गुः) न प्राप्त करें । (मम एव) मेरी ही (हवम्) पुकार को (आ-इतन) तुम आकर प्राप्त होवो ॥ ३ ॥

भावार्थ—राजा और सब विद्वान् लोग राज विद्रोही पुरुष को यथावत् दण्ड देकर प्रजा में शान्ति फैलावें ॥ ३ ॥

निरु० १० । १४ । वीरकर्म (जातवेदः) अ० १ । ७ । २ । हे जातधन (तनुवशिन्) अ० १ । ७ । २ । हे शरीराणां वशयितः ॥

३—(यत्) यत्किञ्चित्कुमन्त्रम् (असौ) (अमुतः) अमुष्यात् । तस्माद्देशात् (देवाः) हे विजिगीषवः (अदेवः) देवविरोधी । राजविद्रोही (सन्) वर्तमानः सन् (चिकीर्षति) कर्तुमिच्छति (तस्य) चतुर्थ्यां षष्ठी । तस्मै । अदेवाय (अग्निः) अग्निवत्तेजस्वी राजा (हव्यम्) हु अदने—यत् । अन्नम् (मा वाक्षीत्) वह-लुङ् । न प्रापयेत् (हवम्) आह्वानम् (देवाः) व्यवहारिणः (मा उप गुः) नैव प्राप्नुवन्तु (मम) (एव) हि (हवम्) (आ इतन) आ गच्छत ॥

अति धावतातिसरा इन्द्रस्य वचसा हत। अविं वृक इव मथ्नीत स वो जीवन् मा मोचि प्राणमस्यापि नह्यत ॥४॥

अति। धावत। अति-सराः। इन्द्रस्य। वचसा। हत। अविम्। वृकः-इव। मथ्नीत। सः। वः। जीवन्। मा। मोचि। प्राणम्। अस्य। अपि। नह्यत ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अतिसराः) हे उद्योगी शूरो! (अति धावत) अत्यन्त करके धावा करो। (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य वाले राजा के (वचसा) वचन से (हत) मारो। [उसे] (मथ्नीत) मथ डालो, (वृक इव) जैसे भेड़िया (अविम्) भेड़ को। (सः) वो (जीवन्) जीता हुआ (वः) तुम्हारी (मा मोचि) मुक्ति न पावे। (अस्य) इसके (प्राणम्) प्राण को (अपि) भी (नह्यत) बांध लो ॥ ४ ॥

भावार्थ—शूर वीर पुरुष राजा की आज्ञा से चढ़ाई करके शत्रुओं का सर्वथा नाश करें ॥ ४ ॥

यममी पुरोदधिरे ब्रह्माणमपभूतये।
इन्द्र स ते अधस्पदं तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे ॥ ५ ॥

यम्। अमी इति। पुरः-दधिरे। ब्रह्माणम्। अप-भूतये। इन्द्र। सः। ते। अधः-पदम्। तम्। प्रति। अस्यामि। मृत्यवे ॥ ५ ॥

४—(अति) अत्यन्त (धावत) धावु गतिशुद्धयोः। शीघ्रं गच्छत (अतिसराः) म० २। अर्श आद्यच्। हे अतिसरोपेताः। हे उद्योगिनः पुरुषाः (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यवतो राज्ञः (वचसा) वचनेन (हत) नाशयत (अविम्) रक्षणीयं मेषम् (वृकः) वृक आदाने-क। आदानशीलो घातकजन्तुविशेषः (इव) यथा (मथ्नीत) विलोडयत। (सः) शत्रुः (वः) युष्माकम् (जीवन्) प्राणान् धारयन् (मा मोचि) मुक्तिं न प्राप्नुयात् (प्राणम्) जीवनम् (अस्य) शत्रोः (अपि) (नह्यत) बध्नीत ॥

भाषार्थ—(अमी) इन [शत्रुओं] ने (यम्) जिस (ब्रह्माणम्) वृद्धिशील पुरुष को (अपभूतये) हमारी हार के लिये (पुरोदधिरे) उच्च पद पर रक्खा है। (इन्द्र) हे बड़े ऐश्वर्य वाले राजन् ! (सः) वह मैं (ते) तेरे (अधस्पदम्) पावं के नीचे (तम्) उसको (मृत्यवे) मृत्यु के लिये (प्रति) प्रतिकूलता से (अस्यामि) फेंकता हूं ॥ ५ ॥

भावार्थ—शत्रु लोग जिस विद्वान् पुरुष को बहकाकर बड़ा पद देकर हमारी हानि करावें, हमारे राजपुरुष उसको पकड़ कर प्राणान्त तक दण्ड देवे ॥५॥

यदि॑ प्रे॒युर्दे॑वपु॒रा ब्रह्म॒ वर्मा॑णि चक्रि॒रे। त॒नू॒पानं॑ परि॒पाणं॑ कृण्वा॒ना यदु॑पोचि॒रे सर्वं॒ तद॑र॒सं कृ॑धि ॥ ६ ॥

यदि॑। प्र-ई॒युः। दे॒व-पु॒राः। ब्रह्म॑। वर्मा॑णि। च॒क्रि॒रे। त॒नू॒-पान॑म्। परि॒-पान॑म्। कृ॒ण्वा॒नाः। यत्। उ॒प-ऊ॒चि॒रे। सर्व॑म्। तत्। अ॒र॒सम्। कृ॒धि॒ ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(यदि) जो [शत्रुओं ने] (देवपुराः) राजा के नगरों पर (प्रेयुः) चढ़ाई की है, और (ब्रह्म) हमारे धन को (वर्माणि) अपने रक्षासाधन (चक्रिरे) बनाया है। (तनूपानम्) हमारे शरीर रक्षासाधन को (परि-

५—(यम्) (अमी) शत्रवः (पुरोदधिरे) अग्रे धृतवन्तः। प्रधानपदे स्थापितवन्तः (ब्रह्माणम्) ब्रह्मा परिवृढः श्रुततो ब्रह्म परिवृढं सर्वतः—निरु० १। ८। वृद्धिशीलं विद्वांसम् (अपभूतये) अस्माकं पराजयाय (इन्द्र) हे परमैश्वर्यवन् राजन् (सः) सोऽहम् (ते) तव (अधस्पदम्) अ० २। ७। २। अधोभागे पादतले (तम्) शत्रुम् (प्रति) प्रतिकूलतया (अस्यामि) प्रक्षिपामि (मृत्यवे) मरणाय ॥

६—(यदि) सम्भावनायाम् (प्रेयुः) इण्—लिट्। प्रजग्मुः (देवपुराः) ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे। पा० ५। ४। ७४। इति देव+पुर्—अप्रत्ययः, टाप्। राजनगरीः (ब्रह्म) अस्माकं धनम्—निघ० २। १०। (वर्माणि) स्वकीयानि रक्षासाधनानि (चक्रिरे) आत्मसात्कृतवन्तः (तनूपानम्) अस्माकं शरीर रक्षासाधनम् (परिपाणम्) स्वकीयं परित्राणम् (कृण्वानाः) आत्मसात्कृत-

पाणम्) अपना रक्षा साधन (कृण्वानाः) बनाते हुये उन लोगों ने (यत्) जो कुछ (उपोचिरे) डींग मारी है, (तत् सर्वम्) उस सब को (अरसम्) नीरस वा फीका (कृधि) करदे ॥ ६ ॥

भावार्थ—राजा उपद्रवी शत्रुओं को जीतकर प्रजा की सदा रक्षा करे ॥६॥

यानसावतिसरांश्चकार कृणवच्च यान्। त्वं तानिन्द्र वृत्रहन् प्रतीचः पुनरा कृधि यथामुं तृणहां जनम् ॥७॥

यान्। असौ। अति-सरान्। चकार। कृणवत्। च। यान्। त्वम्। तान्। इन्द्र। वृत्र-हन्। प्रतीचः। पुनः। आ। कृधि। यथा। अमुम्। तृणहान्। जनम् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(असौ) उसने (यान्) जिन (अतिसरान्) प्रयत्नों को (चकार) किया है, (च) और (यान्) जिनको (कृणवत्) करे, (वृत्रहन्) हे अन्धकार नाशक (इन्द्र) बड़े ऐश्वर्यवाले राजन् ! (त्वम्) तू (तान्) उन [प्रयत्नों] को (प्रतीचः) औंधे मुख करके (पुनः) अवश्य (आकृधि) तुच्छ करदे, (यथा) जिस से (अमुम् जनम्) उस जन समूह को वे [हमारे लोग] (तृणहान्) मारडालें ॥ ७ ॥

भावार्थ—राजा सेना आदि द्वारा शत्रुओं का नाश करता रहे ॥ ७ ॥

यथेन्द्र उद्वाचनं लब्ध्वा चक्रे अधस्पदम्। कृण्वे३ऽहमधरांस्तथामूञ्छश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

वन्तः (यत्) वचनम् (उपोचिरे) उप हीने। वच—लिट्। कुत्सितमुक्तवन्तः (सर्वम्) सकलम् (तत्) कर्म (अरसम्) असमर्थम् (कृधि) कुरु ॥

७—(यान्) (असौ) शत्रुः (अतिसरान्) म० २। प्रयत्नान् (चकार) कृतवान् (कृणवत्) कुर्यात् (च) (यान्) (त्वम्) (तान्) अतिसरान् (इन्द्र) परमैश्वर्यवन् राजन् (वृत्रहन्) अन्धकारनाशक (प्रतीचः) प्रतिकूलमुखान् अधोमुखान् (पुनः) अवधारणे (आ) ईषदर्थे (आकृधि) तुच्छान् कुरु (यथा) येन प्रकारेण (अमुम्) (तृणहान्) तृह हिंसायाम्—लेट्। हिंस्युः (जनम्) शत्रु समूहम् ॥

यथा। इन्द्रः। उत्-वाचनम्। लब्ध्वा। चक्रे। अधः-पदम्। कृण्वे। अहम्। अधरान्। तथा। अमून्। शश्वतीभ्यः। समाभ्यः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य वाले पुरुष ने (उद्वाचनम्) ऊंचे बोलने वाले, बड़बढ़ियां शत्रु को (लब्ध्वा) पाकर (अधस्पदम्) पांव तले (चक्रे) किया है। (तथा) वैसे ही (अहम्) मैं (शश्वतीभ्यः) सनातन (समाभ्यः) प्रजाओं के लिये (अमून्) उन [शत्रुओं] को (अधरान्) नीचे (कृण्वे) करता हूं ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य पूर्वज शूरवीरों के समान संसार के हित के लिये काम क्रोध आदि शत्रुओं का नाश करे ॥ ८ ॥

अत्रैनानिन्द्र वृत्रहन्नुग्रो मर्मणि विध्य।
अत्रैवैनानभि तिष्ठेन्द्र मेद्य१हं तव।
अनु त्वेन्द्रा रभामहे स्याम सुमतौ तव ॥ ९ ॥

अत्र। एनान्। इन्द्र। वृत्र-हन्। उग्रः। मर्मणि। विध्य। अत्र। एव। एनान्। अभि। तिष्ठ। इन्द्र। मेदी। अहम्। तव। अनु। त्वा। इन्द्र। आ। रभामहे। स्याम। सु-मतौ। तव ॥९॥

भाषार्थ—(अत्र) यहां (वृत्रहन्) हे अन्धकार नाशक (इन्द्र) हे बड़े ऐश्वर्य वाले राजन्! (उग्रः) तेजस्वी तू (एनान्) इन लोगों को (मर्मणि) मर्म स्थान में (विध्य) छेद। (इन्द्र) हे परम ऐश्वर्य वाले राजन्! (अत्र

८—(यथा) येन प्रकारेण (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् पुरुषः (उद्वाचनम्) वच परिभाषणे, णिच्-ल्युट्। उच्चैर्बहुभाषिणम्। वाचालम् (लब्ध्वा) प्राप्य (चक्रे) कृतवान् (अधस्पदम्) पादतले (कृण्वे) करोमि (अहम्) (अधरान्) नीचान् (तथा) तेन प्रकारेण (अमून्) शत्रून् (शश्वतीभ्यः) सनातनीभ्यः (समाभ्यः) प्रजाभ्यः—यथा दयानन्दभाष्ये यजु० ४० । ८ ॥

९—(अत्र) अस्मिन् स्थाने (एनान्) शत्रून् (इन्द्र) परमैश्वर्यवन् राजन्! (वृत्रहन्) अन्धकारनाशक (उग्रः) तेजस्वी (मर्मणि) मृङ् प्राणत्यागे-मनिन्। सन्धिस्थाने। जीवस्थाने (विध्य) ताडय (अत्र) (एव) (एनान्)

एव) यहां पर ही (एनान्) इनको (अभि तिष्ठ) दबा ले । (अहम्) मैं (तव) तेरा (मेदी) स्नेही हूं । (इन्द्र) हे परम ऐश्वर्यवान् राजन ! (त्वा अनु) तेरे पीछे पीछे (आरभामहे) हम आरम्भ करते हैं । (तव) तेरी (सुमतौ) सुमति में (स्याम) हम रहें ॥ ६ ॥

भावार्थ—राजा दुष्टों का सर्वथा नाश करके प्रजा पालन करे ॥ ६ ॥

सूक्तम् ॥ ८ ॥

१-८ ॥ प्रजापतिर्देवता ॥ १, ५ दैवी बृहती ; २, ६ दैवी पङ्क्तिः ३, ४ दैवी जगती ; ७ सूर्योम इति द्विपदा विराट्, अस्तृतो नामेति द्विपदा जगती ; ८ पञ्चपदा विराट् ॥

आत्मोन्नत्युपदेशः—आत्मा की उन्नति का उपदेश ॥

दिवे स्वाहा ॥ १ ॥ दिवे । स्वाहा ॥ १ ॥

भाषार्थ—(दिवे) प्रकाशमान परमेश्वर के लिये (स्वाहा) सुन्दर वाणी है ॥ १ ॥

पृथिव्यै स्वाहा ॥ २ ॥ पृथिव्यै । स्वाहा ॥ २ ॥

भाषार्थ—(पृथिव्यै) विस्तृत नीति के लिये (स्वाहा) सुन्दर वाणी है ॥ २ ॥

अन्तरिक्षाय स्वाहा ॥ ३ ॥ अन्तरिक्षाय । स्वाहा ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(अन्तरिक्षाय) भीतर दिखाई देने हारे हृदय [की शुद्धि] के लिये (स्वाहा) प्रार्थना है ॥ ३ ॥

(अभि तिष्ठ) अभिभव । पराजय (इन्द्र) (मेदी) स्नेही (अहम्) प्रजागणः (तव) (अनु) अनुलक्ष्य (इन्द्र) (आ रभामहे) रभ औत्सुक्ये । उत्सुका भवामः (स्याम) भवेम । निवासाम (सुमतौ) दयाबुद्धौ (तव) ॥

१—(दिवे) प्रकाशमानाय परमात्मने (स्वाहा) अ० २ । १६ । १ । सुवाणी । प्रार्थना ॥

२—(पृथिव्यै) विस्तृतायै नीतये (स्वाहा) ॥

३—(अन्तरिक्षाय) सर्वमध्ये दृश्यमानाय हृदयाय । तस्य शुद्धये—इत्यर्थः । अन्तरिक्षं कस्मादन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षय-मिति वा-निरु० २ । १० ॥

अ॒न्तरि॑क्षाय॒ स्वाहा॑ ॥ ४ ॥ अ॒न्तरि॑क्षाय । स्वाहा॑ ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अन्तरिक्षाय) मध्य लोक, वायु मण्डल [के ज्ञान] के लिये (स्वाहा) प्रार्थना है ॥ ४ ॥

दि॒वे स्वाहा॑ ॥ ५ ॥ दि॒वे । स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(दिवे) व्यवहार के लिये (स्वाहा) प्रार्थना है ॥ ५ ॥

पृ॒थि॒व्यै स्वाहा॑ ॥ ६ ॥ पृ॒थि॒व्यै । स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(पृथिव्यै) पृथिवी [के राज्य] के लिये (स्वाहा) सुन्दर वाणी है ॥ ६ ॥

सूर्यो॑ मे॒ चक्षु॒र्वातः॑ प्रा॒णो॒३॒न्तरि॑क्षमा॒त्मा पृ॑थि॒वी शरी॑रम् । अ॒स्तृ॒तो नामा॒हम॒यम॑स्मि॒ स आ॒त्मान॒ं नि द॑धे द्यावापृथि॒वीभ्यां॑ गोपी॒थाय॑ ॥ ७ ॥

सूर्यः॑ । मे॒ । चक्षुः॑ । वातः॑ । प्रा॒णः । अ॒न्तरि॑क्षम् । आ॒त्मा । पृ॒थि॒वी । शरी॑रम् । अ॒स्तृ॒तः । नाम॑ । अ॒हम् । अ॒यम् । अ॒स्मि॒ । सः । आ॒त्मान॑म् । नि । द॒धे । द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् । गो॒पी॒थाय॑ ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरा (चक्षुः) नेत्र (सूर्यः) । सूर्य [के सदृश प्रकाशमान], (प्राणः) प्राण (वातः) वायु [के समान चलने वाला], (आत्मा) आत्मा (अन्तरिक्षम्) मध्य लोक [के समान मध्यवर्ती], (शरीरम्) शरीर (पृथिवी) पृथिवी [के समान सहन शील] है । (अयम्) यह (अहम्) मैं (अस्तृतः)

४—(अन्तरिक्षाय) द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाय वायुमण्डलाय ॥

५—(दिवे) व्यवहाराय ॥

६—(पृथिव्यै) भूमिराज्याय (स्वाहा) ॥

७—(सूर्यः) सूर्यवत्प्रकाशनमस्ति (मे) मम (चक्षुः) नेत्रम् (वातः) वायुः । वायुसदृशप्रगमनः (प्राणः) (अन्तरिक्षम्) द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानोऽवकाशतुल्यः (पृथिवी) भूमिवत् सहनशीलम् (शरीरम्) देहः (अस्तृ-

बिना ढका हुआ (नाम) प्रसिद्ध (अस्मि) हूं। (सः-सः अहम्) वह मैं (आत्मानम्) अपना आत्मा (द्यावापृथिवीभ्याम्) सूर्य और पृथिवी को (गोपीथाय) रक्षा [अथवा पृथिवी, इन्द्रिय आदि की रक्षा] के लिये (नि) नित्य (दधे) देता रहता हूं ॥ ७ ॥

भावार्थ—योगी जन विद्याभ्यास और तपोबल से संसार के सब तत्त्वों से उपकार लेकर संसार की रक्षा करते हैं ॥ ७ ॥

उदायुरुद्‌बलमुत् कृतमुत् कृत्यामुन्मनीषामुदिन्द्रियम् ।
आयुष्कृदायुष्पत्नी स्वधावन्तौ गोपा मे स्तं गोपायतंमा
आत्मसदौ मे स्तं मा मा हिंसिष्टम् ॥ ८ ॥

उत् । आयुः । उत् । बलम् । उत् । कृतम् । उत् । कृत्याम् । उत् । मनीषाम् । उत् । इन्द्रियम् । आयुः-कृत् । आयुष्पत्नीत्यायुः-पत्नी । स्वधा-वन्तौ । गोपा । मे । स्तम् । गोपायतम् । मा । आत्म-सदौ । मे । स्तम् । मा । मा । हिंसिष्टम् ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(आयुः) मेरा जीवन (उत्) उत्तम, (बलम्) बल (उत्) उत्तम, (कृतम्) किया हुआ काम (उत्) उत्तम, (कृत्याम्) कर्तव्य कर्म (उत्) उत्तम, (मनीषाम्) बुद्धि (उत्) उत्तम, (इन्द्रियम्) इन्द्रपन अर्थात्

तः) स्तृञ् आच्छादने-क्त । अनाच्छादितः (नाम) प्रसिद्धौ (अयम्) (अस्मि) (सः) सोऽहम् (आत्मानम्) आत्मसामर्थ्यम् (नि) नित्यम् (दधे) ददामि (द्यावापृथिवीभ्याम्) सूर्यभूमिभ्याम् । तदुपलक्षितसर्वलोकाय (गोपीथाय) निशीथगोपीथावगथाः । उ० २ । ६ । इति गुपू रक्षणे-थक् निपातनात् साधुः रक्षणाय । यद्वा गो+पा रक्षणे-थक्, निपातनादीत्वम् । पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय-इतिदयानन्दभाष्ये, ऋ० १ । १९ । १ ॥

८—(उत्) उत्कर्षतम् (आयुः) जीवनम् (बलम्) सामर्थ्यम् (कृत्याम्) अ० ४ । ६ । ५ । डुकृञ् करणे-क्यप्, तुक्, टाप् । कर्तव्यम् (मनीषाम्) कृतॄभ्यामीषन् । उ० ४ । २६ । इति मन अवबोधने-ईषन्, टाप् । यद्वा

परम ऐश्वर्य (उत्=उत्कर्षतम्) उत्तम बनाओ। (आयुष्पत्नी) जीवन पालने वाली माता और (आयुष्कृत्) जीवन करने वाले पिता तुम दोनों (स्वधावन्तौ) अन्न वाले होकर (मे) मेरे (गोपा=गोपौ) रक्षक (स्तम्) होओ। (मा) मुझको (गोपायतम्) बचाओ। (मे) मेरे (आत्मसदौ) आत्मा में रहने वाले (स्तम्) होओ। (मा) मुझे (मा हिंसिष्टम्) दुःखी मत होने दो ॥ ८॥

भावार्थ—मनुष्य उत्तम माता पिता से उत्तम विद्या, पुरुषार्थ आदि प्राप्त करके संसार में सुखी रहते हैं ॥ ८॥

सूक्तम् ॥ १० ॥

१—८ ॥ ब्रह्म देवता ॥ १-७ पद पङ्क्तिः ; ८ अनुष्टुप् ॥

ब्रह्मोत्कर्षोपदेशः—ब्रह्म की उत्तमता का उपदेश ॥

अश्मवर्म मेऽसि यो मा प्राच्या दिशोऽघायुरभिदासात्। एतत् स ऋच्छात् ॥ १ ॥

अश्म-वर्म। मे। असि। यः। मा। प्राच्याः। दिशः। अघ-युः। अभि-दासात्। एतत्। सः। ऋच्छात् ॥ १ ॥

भाषार्थ—[हे ब्रह्म !] (मे) मेरे लिये तू (अश्मवर्म) पत्थर के घ र [के समान दृढ़] (असि) है। (यः) जो (अघायुः) बुरा चीतने वाला

मनस्+ईष गतौ-क, टाप्। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा-निरु० २। २५। तथा ६। १०। मनस ईषां गतिम्। प्रज्ञाम् (इन्द्रियम्) इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्ट० । पा० ५। २। ६३। इति इन्द्र-घ। धननाम-निघ० २। १०। परमैश्वर्यम्। (आयुष्कृत्) जीवनकर्ता (आयुष्पत्नी) जीवनपालयित्री (स्वधावन्तौ) स्वधा=अन्नम्—निघ० २। ७। अन्नवन्तौ सन्तौ (गोपा) गोपायतीति गोपाः, गुपू-क्विप्, अतोलोपः, यलोपः। सुपां सुलुक्०। पा० ७। १। ३६। इति आकारः। गोपौ। गोप्तारौ। रक्षकौ (मे) मम (स्तम्) भवतम् (गोपायतम्) रक्षतम् (मा) माम् (आत्मसदौ) आत्मनि तिष्ठन्तौ (मे) (स्तम्) (मा) माम् (मा हिंसिष्टम्) मा वधीष्टम् ॥

१—(अश्मवर्म) वर्म गृहनाम—निघ०। ३। ४। अश्मनः पाषाणस्य

मनुष्य (प्राच्याः) पूर्व वा सन्मुखवाली (दिशः) दिशा से (मा) मुझ पर (अभिदासात्) चढ़ाई करे, (सः) वह दुष्ट (एतत्) व्यापक दुःख (ऋच्छात) पावे ॥ १ ॥

भावार्थ—सर्वव्यापक ब्रह्म प्रत्येक दिशा में दुष्टों को सर्वत्र दण्ड देकर शिष्टों की रक्षा करता है इसी प्रकार आगे समझो ॥ १ ॥

अ॒श्म॒व॒र्म मे॑ऽसि॒ यो मा॑ दक्षि॑णाया दि॒शः ०।० ॥ २ ॥

०मा॒ । दक्षिणायाः । दिशः ०।० ॥ २ ॥

भाषार्थ—[हे ब्रह्म !] (मे) मेरे लिये तू (अश्मवर्म) पत्थर के घर [के समान दृढ़] (असि) है । (यः) जो (अघायुः) बुरा चीतने वाला मनुष्य (दक्षिणायाः) दक्षिण वा दाहिनी (दिशः) दिशा से......म० १ । ॥२॥

अ॒श्म॒व॒र्म मे॑ऽसि॒ यो मा॑ प्र॒तीच्या॑ दि॒शः ०।० ॥ ३ ॥

०मा॒ । प्र॒तीच्या॑ः । दिशः ०।० ॥ ३ ॥

भाषार्थ—[हे ब्रह्म !] (मे) मेरे लिये तू (अश्मवर्म) पत्थर के घर [के समान दृढ़] (असि) है । (यः) जो (अघायुः) बुरा चीतने वाला मनुष्य (प्रतिच्याः) पश्चिम वा पीछे वाली (दिशः) दिशा से......म० १ ॥३॥

अ॒श्म॒व॒र्म मे॑ऽसि॒ यो मोदी॑च्या दि॒शः ०।० ॥ ४ ॥

०मा॒ । उदी॑च्याः । दि॒शः०।० ॥ ४ ॥

भाषार्थ—[हे ब्रह्म !] (मे) मेरे लिये तू (अश्मवर्म) पत्थर के घर [के समान दृढ़] (असि) है । (यः) जो (अघायुः) बुरा चीतने वाला मनुष्य (उदीच्याः) उत्तर वा बायीं (दिशः) दिशा से......म० १ । ॥ ४ ॥

गृहमिव दृढं ब्रह्म (मे) मह्यम् (असि) भवसि (यः) (मा) माम् (प्राच्याः) अ० ३ । २६ । १ पूर्वायाः । अभिमुखीभूतायाः (दिशः) दिशायाः (अघायुः) अ० १ । २० । ३ । पापेच्छुः (अभिदासात्) अभिक्षिपेत् (एतत्) एतेस्तुट् च । उ० १ । १३३ । इति इण गतौ—अदि, तुट् च । व्यापकं दुःखम् (सः) अघायुः (ऋच्छात्) ऋच्छ गतौ—लेट् । प्राप्नुयात् ॥

२—(दक्षिणायाः) दक्षिणस्याः । दक्षिणहस्तस्थितायाः ॥

३—(प्रतिच्याः) पश्चिमायाः । पश्चाद्भागे स्थितायाः ॥

४—(उदीच्याः) उत्तरस्याः । वामभागस्थितायाः ॥

अश्मवर्म मेऽसि यो मा ध्रुवाया दिशः०।० ॥ ५ ॥

० मा । ध्रुवायाः । दिशः०।० ॥ ५ ॥

भाषार्थ—[हे ब्रह्म !] (मे) मेरे लिये तू (अश्मवर्म) पत्थर के घर [के समान दृढ़] (असि) है। (यः) जो (अघायुः) बुरा चीतने वाला मनुष्य (ध्रुवायाः) स्थिर वा नीचे वाली (दिशः) दिशा से......म० १। ॥५॥

अश्मवर्म मेऽसि यो मोर्ध्वाया दिशोऽघायुः ०।० ६

० मा । ऊर्ध्वायाः । दिशः ०।० ॥ ६ ॥

भाषार्थ—[हे ब्रह्म !] (मे) मेरे लिये तू (अश्मवर्म) पत्थर के घर [के समान दृढ़] (असि) है। (यः) जो (अघायुः) बुरा चीतने वाला मनुष्य (ऊर्ध्वायाः) ऊपर वाली (दिशः) दिशा से......म० १। ॥ ६ ॥

अश्मवर्म मेऽसि यो मा दिशामन्तर्देशेभ्योऽघायुरभिदासात्। एतत् स ऋच्छात् ॥ ७ ॥

अश्म-वर्म । मे । असि । यः । मा । दिशाम् । अन्तः-देशेभ्यः । अघ-युः । अभि-दासात् । एतत् । सः । ऋच्छात् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—[हे ब्रह्म !] (मे) मेरे लिये तू (अश्मवर्म) पत्थर के घर [के समान दृढ़] (असि) है। (यः) जो (अघायुः) बुरा चीतने वाला मनुष्य (दिशाम्) दिशाओं के (अन्तर्देशेभ्यः) मध्यदेशों से (मा) मुझ पर (अभिदासात्) चढ़ाई करे, (सः) वह दुष्ट (एतत्) व्यापक दुःख (ऋच्छात्) पावे ॥ ७ ॥

भावार्थ—म० १। के समान ॥ ७ ॥

५—(ध्रुवायाः) स्थिरायाः । अधः स्थायाः ॥

६—(ऊर्ध्वायाः) उपरि वर्तमानायाः ॥

७—(दिशाम्) दिशानाम् (अन्तर्देशेभ्यः) अन्तरालेभ्यः ॥

बृह॒ता मन॒ उप॑ ह्वये मात॒रिश्व॑ना प्राणापा॒नौ ।
सूर्या॒च्चक्षु॑र॒न्तरि॑क्षा॒च्छ्रोत्रं॑ पृथि॒व्याः शरी॑रम् ।
सर॑स्वत्या वा॒चमुप॑ ह्वयामहे मनो॒युजा॑ ॥ ८ ॥

बृ॒ह॒ता । मनः॑ । उप॑ । ह्व॒ये॒ । मा॒त॒रिश्व॑ना । प्रा॒णा॒पा॒नौ । सूर्या॑त् । चक्षुः॑ । अ॒न्तरि॑क्षात् । श्रोत्र॑म् । पृ॒थि॒व्याः । शरी॑रम् । सर॑स्वत्या । वा॒च॑म् । उप॑ । ह्व॒या॒म॒हे॒ । म॒नः॒-युजा॑ ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(बृहता) बढ़े हुये ज्ञान के साथ (मनः) मन को, (मातरिश्वना) आकाशगामी वायु के साथ (प्राणापानौ) भीतर और बाहिर जाने वाले श्वास को, (सूर्यात्) सूर्य से (चक्षुः) दृष्टि, (अन्तरिक्षात्) आकाश से (श्रोत्रम्) श्रवण शक्ति, और (पृथिव्याः) पृथिवी से (शरीरम्) शरीर को (उप ह्वये) मैं आदर से मांगता हूं । (मनोयुजा) मन से जुड़ी हुयी (सरस्वत्या) विज्ञान वाली विद्या के साथ (वाचम्) वाणी को (उप) आदर से (ह्वयामहे) हम मांगते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य वेद विज्ञान द्वारा वायु, सूर्य, आकाश, और पृथिवी से उत्तम गुणों की प्राप्ति करके शारीरिक और मानसिक बल बढ़ावें ॥ ८ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

८—(बृहता) प्रवृद्धेन ज्ञानेन (मनः) चित्तम् (उप) आदरेण (ह्वये) याचे (मातरिश्वना) श्वन्नुक्षन्पूषन्० । उ० १ । १५६ । इति मातरि+टुओश्वि गतिवृद्ध्योः—कनिन् । मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा—निरु० । ७ । २६ । मातरि मानकर्तरि आकाशे गमनशीलेन वायुना (प्राणापानौ) श्वासप्रश्वासौ (सूर्यात्) आदित्यात् (चक्षुः) दृष्टिम् (अन्तरिक्षात्) आकाशात् (श्रोत्रम्) श्रवणम् (पृथिव्याः) भूमेः (शरीरम्) देहम् (सरस्वत्या) ज्ञानवत्या विद्यया (वाचम्) वाणीम् (उप) (ह्वयामहे) याचामहे (मनोयुजा) सू० ७ । ५ । मनसा युक्तया ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

सूक्तम् ॥ ११ ॥

१-११॥ ब्रह्म देवता। ६ शक्करी; ११ षट्पदा त्रिष्टुप्; अन्यत्र त्रिष्टुप्॥

ब्रह्मविद्योपदेशः—ब्रह्म विद्या का उपदेश ॥

कथं महे असुरायाब्रवीरिह कथं पित्रे हरये त्वेषनृम्णः ।
पृश्निं वरुण दक्षिणां ददावान् पुनर्मघ त्वं मनसाचिकित्सीः ॥ १ ॥

कथम् । महे । असुराय । अब्रवीः । इह । कथम् । पित्रे । हरये । त्वेष-नृम्णः । पृश्निम् । वरुण । दक्षिणाम् । ददावान् । पुनः-मघ । त्वम् । मनसा । अचिकित्सीः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(त्वेषनृम्णः) तेजोमय बल वाले तूने (कथम् कथम्) कैसे कैसे (महे) महान् (असुराय) प्राणदाता वा बुद्धिमान्, (पित्रे) जगत्पिता, (हरये) दुःख नाशक हरि, परमेश्वर [की प्राप्ति] के लिये (इह) यहां (अब्रवीः) कथन किया है । (वरुण) हे वरणीय विद्वान्! तूने (पृश्निम्) वेद विद्या और (दक्षिणाम्) प्रतिष्ठा (ददावान्) दान की है । (पुनर्मघ)

१—(कथम्) केन प्रकारेण (महे) महते (असुराय) अ० १ । १० । १ । प्राणदात्रे । प्रज्ञावते परमेश्वराय । तस्य प्राप्तय इत्यर्थः (अब्रवीः) त्वं कथितवान् (इह) अत्र संसारे (कथम्) (पित्रे) पालकाय (हरये) दुःख नाशकाय । परमेश्वरप्राप्तये (त्वेषनृम्णः) अ० ५ । २ । १ । तेजोबलस्त्वम् (पृश्निम्) अ० २ । १ । १ । स्पृश स्पर्शे—नि । स्पृशति योगिनः । वेदविद्याम् । पृश्निः=वेदाः—इति शब्दकल्पद्रुमः (वरुण) हे वरणीय विद्वन् (दक्षिणाम्) अ० ५ । ७ । १ । प्रतिष्ठाम् (ददावान्) ददातेः—क्वसु । छान्दसं रूपम् । ददिवान् । दत्तवान् त्वम् (पुनर्मघ) मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणः—निरु० १ । ७ । पुनर्भूयो भूयो मघं धनं यस्मात् स पुनर्मघः

हे बार बार धन देने वाले पुरुष ! (त्वम्) तूने (मनसा) मन से (अचिकित्सीः) हमारी चिकित्सा की है ॥१॥

भावार्थ—विद्वान् जन कठिन तपश्चर्या से परमेश्वर की विद्या प्राप्त करके उसके उपदेश से संसार को सुखी करते हैं ॥ १ ॥

न कामेन पुनर्मघो भवामि सं चक्षे कं पृश्निमेतामुपाजे। केन नु त्वमथर्वन् काव्येन केन जातेनासि जातवेदाः ॥ २ ॥

न। कामेन। पुनः-मघः। भवामि। सम्। चक्षे। कम्। पृश्निम्। एताम्। उप। अजे। केन। नु। त्वम्। अथर्वन्। काव्येन। केन। जातेन। असि। जात-वेदाः ॥ २ ॥

भाषार्थ—(कामेन) शुभ कामना से (न) अब (पुनर्मघः) अवश्य धन देने वाला मैं (भवामि) होता हूं, [क्योंकि] (एताम्) इस (पृश्निम्) वेद विद्या को (कम्) सुख से (सम्) ठीक ठीक (चक्षे) देखता हूं और (उप) आदर से (अजे) प्राप्त करता हूं । (अथर्वन्) हे निश्चल स्वभाव वाले पुरुष ! (त्वम्) तू (नु) निश्चय करके (केन) कामना योग्य (काव्येन) स्तुति योग्य (जातेन) प्रसिद्ध (केन) सुख प्रद प्रजापति परमेश्वर के साथ (जातवेदाः) बहुत धन वा बुद्धि वाला (असि) है ॥ २ ॥

भावार्थ—योगी जन आदर से वेद विद्या प्राप्त करता, और उसके प्रचार से संसार को सुखी करके आप सुखी होता है ॥ २ ॥

तत्सम्बुद्धौ । हे पुनः पुनर्धनदातः (त्वम्) [मनसा] हृदयेन [अचिकित्सीः] कित रोगापनयने—लुङ् । त्वं चिकित्सां रोगप्रतिकारं कृतवानसि ॥

२—(न) सम्प्रत्यर्थे-निरु० ७ । ३१ (कामेन) शुभकामनया (पुनर्मघः) म० १ । पुनर् अवधारणे । अवश्यं धनदाता (भवामि) (सम्) सम्यक् (चक्षे) चक्षिङ् दर्शने कथने च । पश्यामि (कम्) सुखेन (पृश्निम्) म० १। वेदविद्याम् (एताम्) सुप्रसिद्धाम् (उप) आदरेण (अजे) अज गतिक्षेपणयोः । अजामि । प्राप्नोमि (केन) अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३ । २ । १०१ । इति कमेः क्रमे र्वा-ड । यद्वा कं सुखम्-अर्शआद्यच् । कः कमनो वा क्रमणो वा-सुखो वा-निरु० । १० । २२ । कमनीयेन, व्यापकेन, सुखप्रदेन वा प्रजापतिना (नु) निश्चयेन (त्वम्) (अथर्वन्) अ० ४ । १ । ७ । हे निश्चलस्वभाव पुरुष (काव्येन) अ० ४ । १ । ६ । कवृ स्तुतौ-ण्यत् । स्तुत्येन ब्रह्मणा (केन) (जातेन) प्रसिद्धेन सह (असि) (जातवेदाः) जातधनः । जातप्रज्ञः ॥

सत्यमहं गंभीरः काव्येन सत्यं जातेनास्मि जातवेदाः ।
न मे दासो नार्यो महित्वा व्रतं मीमाय यदहं धरिष्ये ॥३॥

सत्यम् । अहम् । गभीरः । काव्येन । सत्यम् । जातेन । अस्मि । जात-वेदाः । न । मे । दासः । न । आर्यः । महि-त्वा । व्रतम् । मीमाय । यत् । अहम् । धरिष्ये ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(अहम्) मैं (सत्यम् सत्यम्) सत्य सत्य (काव्येन) स्तुति योग्य (जातेन) प्रसिद्ध ब्रह्म के साथ (गभीरः) शान्त (जातवेदाः) बड़ी बुद्धि वाला (अस्मि) हूं । (न आर्यः) अनार्य, अविद्वान् (दासः) दास, शूद्र (मे) मेरे (व्रतम) व्रत को (न) नहीं (मीमाय) तोड़ सका, (यत्) जिसको (अहम्) मैं (महित्वा) बड़ेपन से (धरिष्ये) धारण करूंगा ॥ ३ ॥

भावार्थ—मनुष्य ब्रह्म विद्या से धीर ज्ञानी होता और कोई मूर्ख उसके संकल्प में विघ्न नहीं डाल सकता ॥ ३ ॥

न त्वदन्यः कवितरो न मेधया धीरतरो वरुण स्वधावन् ।
त्वं ता विश्वा भुवनानि वेत्थ स चिन्नु त्वज्जनो मायी बिभाय ॥ ४ ॥

न । त्वत् । अन्यः । कवि-तरः । न । मेधया । धीर-तरः । वरुण । स्वधा-वन् । त्वम् । ता । विश्वा । भुवनानि । वेत्थ ।

३—(सत्यम्) यथार्थम् (अहम्) जीवः (गभीरः) गभीरगम्भीरौ । उ० ४ । ३५ । इति गम्लृ–ईरन्, मस्य भः । शान्तः (काव्येन) म० । १ । स्तुत्येन ब्रह्मणा (सत्यम्) (जातेन) प्रसिद्धेन (अस्मि) (जातवेदाः) जातधनः । जातप्रज्ञः (न) निषेधे (मे) मम (दासः) अ० ४ । ३२ । १ । शूद्रः (न आर्यः) अ० ४ । ३२ । १ । न प्राप्तुं योग्यः । अनार्यः । अविद्वान् । (महित्वा) अ० ४ । २ । २ । महत्त्वेन (व्रतम्) वरणीयं कर्म (मीमाय) मीञ् हिंसायाम्–लिटि छान्दसं रूपम् । हिंसितवान् (यत्) व्रतम् (अहम्) (धरिष्ये) धरिष्यामि॥

सः । चित् । नु । त्वत् । जनः । मायी । बिभाय ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(स्वधावन्) हे आत्मधारण वाले, स्वाधीन, (वरुण) श्रेष्ठ पुरुष ! (मेधया) अपनी बुद्धि के कारण (त्वत्) तुझ से (अन्यः) अन्य [मूर्ख] (न) न तो (कवितरः) अधिक सूक्ष्मदर्शी और (न) न (धीरतरः) अधिक बुद्धिमान् है । (त्वम्) तू (ता) उन (विश्वा) सब (भुवनानि) लोकों को (वेत्थ) जानता है । (सः) वह (मायी) मायावी (जनः) जन (त्वत्) तुझ से (चित् नु) अवश्य ही (बिभाय) भयभीत हुआ है ॥ ४ ॥

भावार्थ—जैसा आत्मबल और ज्ञान ईश्वरभक्तों में होता है वैसा नास्तिकों में कभी नहीं होता अर्थात् उनका आत्मा डरपोक होता है ॥ ४ ॥

त्वं ह्य१ङ्ग वरुण स्वधावन् विश्वा वेत्थ जनिमा सुप्रणीते ।
किं रजस एना परो अन्यदस्त्येना किं परेणावरममुर ॥५॥

त्वम् । हि । अङ्ग । वरुण । स्वधा-वन् । विश्वा । वेत्थ । जनिम । सु-प्रनीते । किम् । रजसः । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । एना । किम् । परेण । अवरम् । अमुर ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(अङ्ग) हे (स्वधावन्) आत्मधारण वाले, स्वाधीन (सुप्रणीते) हे उत्तम नीति वाले (वरुण) श्रेष्ठ पुरुष ! (त्वम्) तू (हि) ही (विश्वा) सब (जनिमा) उत्पन्न लोकों को (वेत्थ) जानता है (किम्) क्या

४—(न) निषेधे (त्वत्) त्वत्तः (अन्यः) भिन्नः । मूर्खः (कवितरः सूक्ष्मदर्शितरः (न) (मेधया) प्रज्ञया (धीरतरः) बुद्धिमत्तरः (वरुण) वरणीय पुरुष (स्वधावन्) अ० २ । २९ । ७ । स्व+डुधाञ् धारणपोषणयोः क्विप् । हे आत्मधारणयुक्त । स्वाधीन । अन्नवन् (त्वम्) (ता) तानि (विश्वा सर्वाणि (भुवनानि) लोकान् (वेत्थ) वेत्सि । जानासि (सः) (चित्) अपि (नु) निश्चयेन (त्वत्) त्वत्तः (जनः) मनुष्यः (मायी) छली (बिभाय) भयं प्राप

५—(त्वम्) (हि) निश्चयेन (अङ्ग) सम्बोधने । हे (वरुण) श्रेष्ठ (स्वधावन्) हे आत्मधारणयुक्त (विश्वा) सर्वाणि (वेत्थ) जानासि (जनिमा) जन्मानि । भुवनानि (सुप्रणीते) हे शोभननीतियुक्त, हे सुनाय

(एना) इस (रजसः) लोक से (परः) परे (अन्यत्) और कुछ (अस्ति) है। (असुर) हे गतिशील ! (किम्) क्या (एना) इस (परेण) पर की अपेक्षा (अवरम्) कुछ पीछे [अधिक दूर] रहने वाला ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य योगी ब्रह्मज्ञानियों से वार्तालाप करके अपनी ब्रह्मविद्या बढ़ावें ॥ ५ ॥

एकं रजस एना परो अन्यदस्त्येना पर एकेन दुर्णशं चिदर्वाक्। तत् ते विद्वान् वरुण प्र ब्रवीम्यधोवचसः पणयो भवन्तु नीचैर्दासा उप सर्पन्तु भूमिम् ॥ ६ ॥

एकम्। रजसः। एना। परः। अन्यत्। अस्ति। एना। परः। एकेन। दुः नशम्। चित्। अर्वाक्। तत्। ते। विद्वान्। वरुण। प्र। ब्रवीमि। अधः-वचसः। पणयः। भवन्तु। नीचैः। दासाः। उप। सर्पन्तु। भूमिम् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(एना) इस (रजसः) लोक से (परः) परे (अन्यत्) और कुछ (एकम्) अकेला [ब्रह्म] (अस्ति) है। (एना) इस (एकेन) अकेले ब्रह्म की अपेक्षा (परः) परे (दुर्णशम्) दुष्प्राप्य और (अर्वाक्) पीछे वर्तमान (चित्) भी [वही है]। (वरुण) हे श्रेष्ठ पुरुष ! (विद्वान्)

(किम्) (रजसः) लोकात् (एना) विभक्तेरेकारः। अस्मात्। दृश्यमानात् (परः) परस्तात्। दूरदेशे (अन्यत्) भिन्नम् (अस्ति) वर्तते (एना) अनेन (किम्) (परेण) दूरदेशेन (अवरम्) पश्चाद्वर्तमानं दूरगतम् (असुर) असेरुरन्। उ० १। ४२। इति अस गतौ—उरन्। हे गतिशील। उद्योगिन् ॥

६—(एकम्) अद्वितीयं ब्रह्म (रजसः) लोकात् (एना) अस्मात् (परः) दूरदेशे (अन्यत्) (अस्ति) (एना) अनेन (परः) दूरदेशे (एकेन) अद्वितीयेन ब्रह्मणा (दुर्णशम्) नशत् व्याप्तिकर्मा—निघ० २। १८। दुष्प्राप्यम् (चित्) अपि (अर्वाक्) अवरदेशभवम्। पश्चाद्वर्तमानम् (तत्) ब्रह्मज्ञानम् (ते) तुभ्यम् (विद्वान्) प्राप्तविद्यः (वरुण) श्रेष्ठ (प्र) प्रकर्षेण (ब्रवीमि)

विद्वान् मैं (ते) तुझको (तत्) वह बात (प्र) अच्छे प्रकार (ब्रवीमि) कहता हूं । (पणयः) कुव्यवहारी लोग (अधोवचसः) तुच्छ वचन वाले [असत्य-वादी] (भवन्तु) होवें । (दासाः) दास अर्थात् शूद्र (नीचैः) नीचे की ओर (भूमिम्) भूमि पर (उप) हीन हो कर (सर्पन्तु) रेंग जावें ॥ ६ ॥

भावार्थ—वह अकेला अद्भुतमूर्ति परब्रह्म हमारे गोचर और अगोचर पदार्थों से भिन्न है, यह बात बुद्धिमान् लोग जानते हैं, और कुबुद्धि नास्तिक सदा नीचा देखते हैं ॥ ६ ॥

त्वं ह्य१ङ्ग वरुण ब्रवीषि पुनर्मघेष्ववद्यानि भूरि । मो षु पणीँर॒भ्ये३॒तावतो भून्मा त्वा वोचन्नराधसं जनासः ॥७॥

त्वम् । हि । अङ्ग । वरुण । ब्रवीषि । पुनः-मघेषु । अवद्यानि । भूरि । मो इति । सु । पणीन् । अभि । एतावतः । भूत् । मा । त्वा । वोचन् । अराधसम् । जनासः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(अङ्ग) हे (वरुण) वरुण श्रेष्ठ पुरुष ! (त्वम्) तू (हि) ही (पुनर्मघेषु) वार वार धन देने वालों के बीच [वर्तमान होकर] (भूरि) बहुत से (अवद्यानि) अनिन्दनीय अर्थात् प्रशंसनीय बचनों को (ब्रवीषि) बोलता है । (एतावतः) इतने (पणीन् अभि) कुव्यवहारी पुरुषों की ओर (सु) अनायास [सहज स्वभाव से] (मो भूत) कभी मत हो, [जिस से]

कथयामि (अधोवचसः) अधोगतानि वचांसि येषां ते । असत्यवचनाः (पणयः) कुव्यवहारिणः (भवन्तु) (नीचैः) अधोदेशे (दासाः) शूद्राः । अविद्वांसः (उप) हीने (सर्पन्तु) सर्पणेन गच्छन्तु (भूमिम्) भूतलम् ॥

७—(त्वम्) (हि) अवश्यम् (अङ्ग) हे वरुण श्रेष्ठ पुरुष (ब्रवीषि) कथयसि (पुनर्मघेषु) म० १ । भूयो भूयो धनदातृषु वर्तमानः सन् (अवद्यानि) अव हीने यथा, अवमानम्=अपमानम् । द्यै तिरस्कारे-क । अवगतानि अपगतानि द्यानि तिरस्कारा येषां तानि । अनिन्द्यानि प्रशंसनीयानि वचनानि (भूरि) भूरीणि बहूनि (मो भूत) मध्यमपुरुषस्य प्रथमपुरुषः । मैवभूः (सु) सुन्दररीत्या (पणीन्) कुव्यवहारिणः पुरुषान् (अभि) अभिलक्ष्य । व्याप्य (एता-

(जनासः) लोग (त्वा) तुझको (अराधसम्) अदानी (मा वोचन्) न कहें ॥७॥

भावार्थ—मनुष्य सत्पुरुषों में उत्तम शिक्षाओं का प्रचार करें, क्योंकि दुष्ट पुरुषों और दुष्ट कर्मों में पड़कर अच्छा मनुष्य भी दोषी हो जाता है॥७॥

मा मा वोचन्नराधसं जनासः पुनस्ते पृश्निं जरितर्ददामि । स्तोत्रं मे विश्वमा याहि शचीभिरन्तर्विश्वासु मानुषीषु दिक्षु ॥८॥

मा । मा । वोचन् । अराधसम् । जनासः । पुनः । ते । पृश्निम् । जरितः । ददामि । स्तोत्रम् । मे । विश्वम् । आ । याहि । शचीभिः । अन्तः । विश्वासु । मानुषीषु । दिक्षु ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(जनासः) मनुष्य (मा) मुझको (अराधसम्) अदाता (मा वोचन्) न कहें । (जरितः) हे स्तुति करने वाले पुरुष ! (पुनः) अवश्य (ते) तुझे (पृश्निम्) वेदविद्या (ददामि) देता हूं । (विश्वासु) सब (मानुषीषु) मनुष्य सम्बन्धिनी (दिक्षु अन्तः) दिशाओं के भीतर (शचीभिः) बुद्धि-

---

वतः) एतत्परिमाणान् । पुरोवर्तिनः (मा वोचन्) न कथयन्तु (त्वा) त्वाम् (अराधसम्) नास्ति राधो धनं यस्मात् सोऽराधास्तम् । अधनदातारम् । कृपणम् (जनासः) जनाः ॥

८—(मा वोचन्) न कथयन्तु (मा) माम् (अराधसम्) अदातारम् (जनासाः) जनाः (पुनः) अवधारणे (ते) तुभ्यम् (पृश्निम्) म० १ । वेदविद्याम् (जरितः) जरिता गरिता–निरु० १ । ७ । हे स्तोतः (ददामि) प्रयच्छामि (स्तोत्रम्) स्तुत्यं कर्म (मे) मम (विश्वम्) सर्वम् (आयाहि) आगच्छ । प्राप्नुहि (शचीभिः) सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । इति शच व्यक्तायां वाचि–इन् । कृदिकारादक्तिनः । वा० पा० ४ । १ । ४५ । इति ङीष् । शची=वाक्–निघ० । १ । ११ । प्रज्ञा–३ । ६ । प्रज्ञाभिः (अन्तः) मध्ये (मानु-

यों के साथ (मे) मेरे (विश्वम्) सब (स्तोत्रम्) स्तुतियोग्य कर्म को (आयाहि) प्राप्त हो ॥ ८ ॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुष उदारचित्त होकर वेद विद्या संसार में फैलावे और सब लोग विवेक पूर्वक उसके उत्तम कर्म का अनुकरण करें ॥ ८ ॥

आ ते स्तोत्राण्युद्यतानि यन्त्वन्तर्विश्वासु मानुषीषु दिक्षु। देहि नु मे यन्मे अदत्तो असि युज्यो मे सप्तपदः सखासि ॥

आ। ते। स्तोत्राणि। उत्-यतानि। यन्तु। अन्तः। विश्वासु। मानुषीषु। दिक्षु। देहि। नु। मे। यत्। मे। अदत्तः। असि। युज्यः। मे। सप्त-पदः। सखा। असि ॥ ९ ॥

भाषार्थ—[हे विद्वन्] (विश्वासु) सब (मानुषीषु) मनुष्य सम्बन्धिनी (दिक्षु अन्तः) दिशाओं के भीतर (ते) तेरे (उद्यतानि) प्रवृत्त किये हुये (स्तोत्राणि) स्तुति योग्य कर्म (आ यन्तु) प्राप्त हों। (मे) मुझे (नु) निश्चय करके वह (देहि) दे (यत्) जो कुछ (मे) मुझ को (अदत्तः असि) तू ने नहीं दिया है। (मे) मेरा (युज्यः) योग्य (सप्तपदः) अधिकार पाये हुये (सखा) सखा (असि) तू है ॥ ९ ॥

भावार्थ—विद्वान पुरुष सब मनुष्यों में उत्तम कर्मों का प्रचार करे और विचार पूर्वक सब लोग उससे गुण प्राप्त करें ॥ ९ ॥

षीषु) अ० ४। ३२। २। मनुष्-अण्, ङीप्। मनुष्यसम्बन्धिनीषु (दिक्षु) दिशासु ॥

९—(आ यन्तु) आगच्छन्तु (ते) तव (स्तोत्राणि) स्तुत्या कर्माणि (उद्यतानि) उद्+यम-क्त। ऊर्ध्वीकृतानि। प्रस्तुतानि (अन्तः) म (विश्वासु) सर्वासु (मानुषीषु) म० ८। मनुष्यसम्बन्धिनीषु (दिक्षु) दिशासु (देहि) प्रयच्छ (नु) अवश्यम् (मे) मह्यम् (यत्) दानम् (मे) मह्यम (अदत्तः) नास्ति दत्तं दानं यस्य सः। अदत्तवान् (असि) (युज्यः) युज-क्यप्। योज्यः। अनुरूपः (मे) मम (सप्तपदः) षप समवाये-क्त सप्तं समवेतं प्राप्तं पदं स्थानं येन सः। प्राप्ताधिकारः। सुहृद् (सखा) मित्रम् (असि) भवसि ॥

सुमा नौ बन्धुर्वरुण सुमा जा वेदाहं तद्यन्नावेषा सुमा जा। ददामि तद् यत् ते अदत्तो अस्मि युज्यस्ते सप्तपदः सखास्मि ॥ १० ॥

सुमा। नौ। बन्धुः। वरुण। सुमा। जा। वेद। अहम्। तत्। यत्। नौ। एषा। सुमा। जा। ददामि। तत्। यत्। ते। अदत्तः। अस्मि। युज्यः। ते। सप्त-पदः। सखा। अस्मि ॥ १० ॥

भाषार्थ—(वरुण) हे श्रेष्ठ पुरुष ! (नौ) हम दोनों की (बन्धुः) बन्धुता (समा) एक ही है और (जा) जातिभी (समा) एक ही है। (अहम्) मैं (तत्) वह (वेद) जानता हूं (यत्) जिससे (नौ) हम दोनों की (एषा) यह (जा) उत्पत्ति (समा) एक है। (तत्) वह (ददामि) देता हूं (यत्) जो (ते) तुझे (अदत्तः) बिना दिये हुये [अस्मि] हूं। (ते) तेरा (युज्यः) योग्य (सप्तपदः) अधिकार पाये हुये (सखा) सखा (अस्मि) हूं ॥ १० ॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुष सब मनुष्यों और प्राणियों को अपने समान जान कर प्रीति पूर्वक उनका हित करें ॥ १० ॥

देवो देवाय गृणते वयोधा विप्रो विप्राय स्तुवते सुमेधाः। अजीजनो हि वरुण स्वधावन्नथर्वाणं पितरं देवबन्धुम्। तस्मा उ राधः कृणुहि सुप्रशस्तं सखा नो असि परमं च बन्धुः ॥ ११ ॥

१०—(समा) समाना (नौ) आवयोः (बन्धुः) बन्धुता। स्नेहः (वरुण) हे श्रेष्ठपुरुष (समा) (जा) जनी-ड टाप्। जातिः। जन्म (वेद) वेद्मि (अहम्) उपासकः (तत्) (यत्) येन (नौ) आवयोः (एषा) (समा) (जा) उत्पत्तिः (ददामि) प्रयच्छामि (तत्) ज्ञानम् (यत्) (ते) तुभ्यम् (अदत्तः) अदत्तवान् (अस्मि) (युज्यः) योग्यः (सप्तपदः) म० ६। प्राप्ताधिकारः (सखा) सुहृत् (अस्मि) ॥

दे॒वः । दे॒वाय॑ । गृ॒ण॒ते । व॒यः॒-धाः । विप्रः॑ । विप्रा॑य । स्तु॒व॒ते । सु॒-मे॒धाः । अजी॑जनः । हि । व॒रु॒ण॒ । स्व॒धा॒-व॒न् । अथ॑र्वाणम् । पि॒तर॑म् । दे॒व-ब॑न्धुम् । तस्मै॑ । ऊं॒ इति॑ । राधः॑ । कृ॒णु॒हि॒ । सु॒-प्र॒श॒स्तम् । सखा॑ । नः॒ । अ॒सि॒ । प॒र॒मम् । च॒ । बन्धुः॑ ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(स्वधावन्) हे आत्म धारण वाले, स्वाधीन (वरुण) श्रेष्ठ ! तू (गृणते) तेरी स्तुति करने वाले (देवाय) विद्वान् पुरुष को (वयोधाः) बल वा अन्न धारण करने वाला (देवः) तू देव है । और (स्तुवते) तेरी स्तुति करने वाले (विप्राय) पंडित के लिये (सुमेधाः) उत्तम बुद्धिवाला (विप्रः) पंडित है । तूने (हि) ही (पितरम्) हमारे पालन कर्ता (देवबन्धुम्) विद्वानों के बन्धु (अथर्वाणम्) निश्चल स्वभाव पुरुष को (अजीजनः) उत्पन्न किया है । (तस्मै) उसके लिये (उ) ही (सुप्रशस्तम्) अति उत्तम (राधः) धन (कृणुहि) कर, तू (नः) हमारा (सखा) सखा (च) और (परमम्) अतिशय करके (बन्धुः) बन्धु (असि) है ॥ ११ ॥

भावार्थ—विद्वान जन विद्वान् जन का सदा सत्कार करें, इस लिये कि विद्वानों से विद्वान् उत्पन्न होकर जगत् का उपकार करते हैं ॥ ११ ॥

११—(देवः) प्रकाशमानः (देवाय) विदुषे (गृणते) त्वां स्तुवते (वयोधाः) बलस्य अन्नस्य वा दाता (विप्रः) मेधावी (विप्राय) मेधाविने (स्तुवते) त्वां प्रशंसते पुरुषाय (सुमेधाः) नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । पा० ५ । ४ । १२२ । इति सु+मेधा-असिच् । सुबुद्धियुक्तः (अजीजनः) त्वमुत्पादितवानसि (हि) निश्चयेन (वरुण) हे वरणीय पुरुष (स्वधावन्) म० ४ । हे आत्मधारणयुक्त (अथर्वाणम्) म० २ । निश्चलस्वभावम् (पितरम्) पालकं पितृवन्मान्यम् (देवबन्धुम्) विदुषां हितम् (तस्मै) अथर्वणे (उ) अवश्यम् (राधः) धनम् (कृणुहि) कुरु । देहि (सुप्रशस्तम्) अतिशयेन श्रेष्ठम् (सखा) मित्रम् (नः) अस्माकम् (असि) भवसि (परमम्) अतिशयेन (च) अवधारणे (बन्धुः) हितकरः ॥

सूक्तम् ॥ १२ ॥

१-११ ॥ १, २, ८, १० विद्वान्, ३, ११, अग्निः, ४ बर्हि, ५, प्रजाः, ६, उषासनक्ता, ७ दैव्या होतारा, ८ भारतीडा सरस्वत्योदेवताः ॥ त्रिष्टुप् छन्दः ॥

मनुष्योन्नत्युपदेशः—मनुष्य के उन्नति का उपदेश ।

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान् यजसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान् त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥

सम्-इद्धः । अद्य । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जात-वेदः । आ । च । वह । मित्र-महः । चिकित्वान् । त्वम् । दूतः । कविः । असि । प्र-चेताः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(जातवेदः) हे बहुत ज्ञान वा धन वाले पुरुष ! (समिद्धः) प्रकाश युक्त (देवः) दाता तू (अद्य) इस समय (मनुषः) मनुष्य के (दुरोणे) घर में (देवान) दिव्य गुणों से (यजसि) संगति रखता है। (मित्रमहः) हे मित्रों के सत्कार करने हारे ! [उन दिव्य गुणों को] (च) निश्चय करके (आवह) तू ला। (त्वम्) तू (चिकित्वान्) विज्ञानवान्, (दूतः) गमनशील

१—(समिद्धः) सम्यक् प्रकाशितः (अद्य) इदानीम् (मनुषः) जनेरुसिः । उ० २ । ११५ । इति मन ज्ञाने—उसि । मनन शीलस्य मनुष्यस्य (दुरोणे) अ० ५ । २ । ६ । दुस्तर्प्ये गृहे (देवः) देवो दानाद्वा दीपनाद्वा—निरु० । ७ । १५ । दाता (देवान्) दिव्यगुणान् (यजसि) संगच्छसे (जातवेदः) अ० १ । ७ । २ । हे बहुप्रज्ञान । बहुधन (च) अवधारणे (आ वह) आनय (मित्रमहः) सर्वधातुभ्यो ऽसुन् । उ० ४ । १८६ । इति मह पूजायाम्—असुन् । हे मित्राणां पूजक (चिकित्वान्) कित ज्ञाने—क्वसु । प्रज्ञावान् (त्वम्) (दूतः) अ० १ ।

वा दुष्टतापक, (कविः) बुद्धिमान् और (प्रचेताः) उत्तम चेतना वाला (असि) है ॥ १ ॥

भावार्थ—पुरुषार्थी धार्मिक विद्वान् मनुष्य अपने कुल में प्रकाशित होकर संसार का उपकार करे ॥ १ ॥

यह सूक्त कुछ भेद से ऋग्वेद में है-म० १० सू० ११० और यजुर्वेद में भी है-अ० २९ म० २५, २६, २८-३६। ऋषि जमदग्नि हैं। देवता प्रायः दयानन्दकृत यजुर्वेदभाष्य के अनुसार हमने माने हैं। मन्त्र १—१० निरुक्त में भी व्याख्यात हैं-अ० ८ ख० ५, ६, ८—१४, १७ ॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान् मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व। मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ २ ॥

तनू-नपात्। पथः। ऋतस्य। यानान्। मध्वा। सम्-अञ्जन्। स्वदय। सु-जिह्व। मन्मानि। धीभिः। उत। यज्ञम्। ऋन्धन्। देव-त्रा। च। कृणुहि। अध्वरम्। नः ॥ २ ॥

भाषार्थ—(तनूनपात्) हे विस्तृत पदार्थों के न गिराने वाले, (सुजिह्व) हे बड़े जयशील वा मधुरभाषी विद्वान्! (ऋतस्य) सत्य के (यानान्) चलने योग्य (पथः) मार्गों को (मध्वा) ज्ञान से (समञ्जन्) प्रकट करता हुआ

७। ६। गमनशीलः। दुष्टसंतापकः (प्रचेताः) प्रकृष्टं चेतः संज्ञानं यस्य सः ॥

२—(तनूनपात्) नभ्राण्नपान्नवेदा०। प० ६। ३। ७५। इति न+पत्लृ अधः पतने, णिच्—क्विप्। नञः प्रकृतिभावश्च। हे तनूनां विस्तृतानां पदार्थानां न पातयितः। तनूनपात् पदनाम—निघ० ५। २। इदं पदं बहुधा व्याख्यातम्—निरु० ८। ५। (पथः) मार्गान् (ऋतस्य) सत्यस्य (यानान्) करणाधिकरणयोश्च। पा० ३। ३। ११७। इति या प्रापणे—ल्युट्। यातव्यान् (मध्वा) मन ज्ञाने-उ नस्य धः। ज्ञानेन (समञ्जन्) सम्यक् प्रकटीकुर्वन् (स्वदय) आस्वादय (सुजिह्व) शेवायह्वजिह्वा०। उ० १। १५४। इति जि जये—वन् हुक् च। हे अतिशयेन जयशील मधुरभाषिन् वा (मन्मानि) सर्वथा-

(स्वादय) स्वाद ले । (धीभिः) कर्मों के साथ (मन्मानि) ज्ञानों (उत) और (यज्ञम्) पूजनीय व्यवहार को (ऋन्धन्) सिद्ध करता हुआ तू (देवत्रा) विद्वानों के बीच (नः) हमारे लिये (अध्वरम्) सन्मार्ग देने वाला वा हिंसा रहित व्यवहार को (च) अवश्य (कृणुहि) कर २ ॥

भावार्थ—आप्त विद्वान् पुरुष ज्ञान काण्ड और कर्म काण्ड में निपुण हो कर संसार का उपकार करते हैं ॥ २ ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः ।
त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान् यक्षीषितो यजीयान् ॥३॥

आ-जुह्वानः । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्ने । वसु-भिः । स-जोषाः । त्वम् । देवानाम् । असि । यह्व । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे अग्नि समान तेजस्वी विद्वान् ! (आजुह्वानः) ललकारने वाला, (ईड्यः) स्तुतियोग्य (च) और (वन्द्यः) वन्दना योग्य तू (वसुभिः) निवास के हुतु श्रेष्ठों के साथ (सजोषाः) समान प्रीति निवाहने वाला हो कर (आयाहि) आ । (यह्व) हे पूजनीय ! (त्वम्) तू (देवानाम्)

तुभ्यो मनिन् । उ० । ४ । १४५ । मनु ज्ञाने-मनिन् । ज्ञानानि (धीभिः) कर्मभिः—निघ० । २ । १ । (उत) अपि च (यज्ञम्) पूजनीयं व्यवहारम् (ऋन्धन्) संसाधयन् (देवत्रा) विद्वत्सु (च) अवश्यम् (कृणुहि) कुरु (अध्वरम्) अ० १ । ४ । १ । सन्मार्गदातारम् हिंसारहितं वा व्यवहारम् (नः) अस्मभ्यम् ॥

३—(आजुह्वानः) ह्वयतेः शपः श्लुः—शानच् । ह्वः सम्प्रसारणम् । पा० ६ । १ । ३२ । इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । समन्तात् स्पर्धमानः (ईड्यः) स्तुत्यः (वन्द्यः) नमस्कार्यः (च) (आ याहि) आगच्छ (अग्ने) हे अग्निवत्तेजस्विन् विद्वान् (वसुभिः) निवासहेतुभिः श्रेष्ठैः पुरुषैः (सजोषाः) अ० ३ । २२ । १ । समानप्रीतिः (त्वम्) विद्वान् (देवानाम्) (असि) (यह्व) शेवाह्वजिह्वा० । उ० १ । १५४ । इति यजतेर्वन्, जस्य हः । हे पूजनीय महन्—निघ० । ३ । ३ । (होता) दाता (सः) स त्वम् (एनान्) दिव्यगुणान् (यक्षि) शपोलुकि लोटि छान्दसं रूपम् । यज । देहि (इषितः) इष्टः । प्रियः

दिव्य गुणों का (होता) दाता (असि) है। (सः) सो तू (इषितः) इष्ट और (यजीयान्) अत्यन्त दाता हो कर (एनान्) इन [उत्तम गुणों] का (यक्षि) दानकर ॥ ३ ॥

भावार्थ—मनुष्य विद्वानों में प्रशंसनीय हो कर संसार में सर्व हितकारी होवे ॥ ३ ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम्। व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम्। बर्हिः। प्र-दिशा। पृथिव्याः। वस्तोः। अस्याः। वृज्यते। अग्रे। अह्नाम्। वि। ऊं इति। प्रथते। वि-तरम्। वरीयः। देवेभ्यः। अदितये। स्योनम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अह्नाम्) दिनों के (अग्रे) पहिले [वर्तमान] (प्राचीनम्) प्राचीन (बर्हिः) प्रवृद्ध ब्रह्म (प्रदिशा) अपने निर्देश वा शासन से (अस्याः) इस (पृथिव्याः) पृथिवी के (वस्तोः) ढक लेने के लिये (वृज्यते) छोड़ा जाता है [वर्तमान रहता है]। (वितरम्) विशेष कर तारने वाला, (देवेभ्यः) प्रकाशमान सूर्य आदि लोकों से (वरीयः) अधिक विस्तार वाला, (स्योनम्)

(यजीयान्) यष्टृ—ईयसुन्। तुरिष्ठेमेयःसु। पा० ६। ४। १५४। इति तृचो-लोपः। अधिकतरो यष्टा दाता संगन्ता वा ॥

४—(प्राचीनम्) प्राक्तनम् (बर्हिः) प्रवृद्धं ब्रह्म (प्रदिशा) निर्देशेन। शासनेन (पृथिव्याः) भूमेः (वस्तोः) ईश्वरे तोसुन्कसुनौ। प० ३। ४। ११३। इति वस अच्छादने—तोसुन्। वसितुम्। आच्छादनं कर्तुम् (वृज्यते) त्यज्यते स्वातन्त्र्येण विचरतीत्यर्थः (अग्रे) पूर्ववर्तमानम् (अह्नाम्) दिनानां कालविभागानाम् (वि) विशेषेण (उ) एव (प्रथते) विस्तीर्यते (वितरम्) विशेषेण संतारकम् (वरीयः) अ० १। २। २। उरुतरम्। विस्तीर्णतरम् (देवेभ्यः) प्रकाशमानेभ्यः सूर्यादि लोकेभ्यः सकाशात् (अदितये) अ० २। २८। ४।

सुखदायक ब्रह्म (अदितये) अखण्ड मोक्ष सुख [देने] के लिये (वि उ) विशेष करके ही (प्रथते) फैलता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—वह परब्रह्म अपनी अनन्त सामर्थ्य से पृथिवी और सूर्य आदि लोकों को परस्पर आकर्षण में रखता और पुरुषार्थी विद्वानों को मुक्ति देता है ॥ ४ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः । देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पति-भ्यः । न । जनयः । शुम्भमानाः । देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वम्-इन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सु-प्रायनाः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(व्यचस्वतीः) व्याप्ति वाली प्रजायें (उर्व्या) विस्तीर्ण कर्म को (वि) विशेष करके (श्रयन्ताम्) सेवन करें, (न) जैसे (शुम्भामानाः) शोभायमान (जनयः) स्त्रियां (प्रतिभ्यः) अपने पतियों के लिये । (देवीः) प्रकाशमान (बृहतीः) बड़ी (विश्वमिन्वाः) सब व्यवहार में व्याप्ति रखने वाली प्रजाओ तुम (देवेभ्यः) उत्तम गुणों के लिये (सुप्रायणाः) बड़े उत्तम घर वाले (द्वारः) द्वारों के समान (भवत) हो जावो ॥ ५ ॥

भावार्थ—जैसे गुणवती स्त्रियां अपने २ पतियों का हित करती रहती हैं, और जैसे अच्छे घर वाले द्वारों से आना जाना सुगम होता है, इसी प्रकार सब स्त्री पुरुष उत्तम गुण ग्रहण करें और संसार में फैलावें ॥ ५ ॥

अखण्डनीयायै मुक्तये शान्तये (स्योनम्) अ० १ । ३३ । १ । सुखकरम् ॥

५—(व्यचस्वतीः) वि + अञ्चु गतौ—असुन् । व्यञ्चनवत्यः प्रजाः (उर्व्या) इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । वा० पा० ७ । १ । ३९ । इति विभक्तेरियाच् । उरु विस्तीर्णं कर्म (वि) विशेषेण (श्रयन्ताम्) सेवन्ताम् (पतिभ्यः) स्वस्वामिभ्यः (न) इव (जनयः) जायाः । स्त्रियः (शुम्भमानाः) शोभायमानाः (देवीः) देव्यः । देदीप्यमानाः (द्वारः) द्वृ आच्छादने—विच् । गृहादिगमननिर्गमनस्थानानि (बृहतीः) महत्यः । (विश्वमिन्वाः) इवि व्याप्तौ—पचाद्यच्, वा खल् । सर्वव्यवहारव्यापिन्यः (देवेभ्यः) दिव्यगुणेभ्यः (भवत) (सुप्रायणाः) सुष्ठु प्रकृष्टमयनं गृहं यासु ता द्वारः ॥

आ सुष्वयंन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ।
दिव्ये योषंणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥

आ। सुस्वयन्ती इति। यजते इति। उपाके इति। उषासानक्ता। सदताम्। नि। योनौ। दिव्ये इति। योषंणे इति। बृहती इति। सुरुक्मे इति सु-रुक्मे। अधि। श्रियम्। शुक्रपिशम्। दधाने इति ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(सुष्वयन्ती=सुसुअयन्त्यौ) अति सुन्दरता से चलती हुयी, (यजते) संगति योग्य, (उपाके) पास पास रहने वाली, (दिव्ये) दिव्य गुण वाली, (योषणे) सेवा योग्य, (बृहती) वृद्धि करने वाली, (सुरुक्मे) सुन्दर शोभा वाली, (शुक्रपिशम्) शुद्ध रूप युक्त (श्रियम्) सेवनीय श्री को (अधि) अधिक (दधाने) धारण करने वाली (उषासानक्ता) रात और प्रभात वेलायें [दिन और रात] (योनौ) हमारे घर में (नि) नित्य (आ सदताम्) आवें ॥६॥

भावार्थ—मनुष्य रात दिन पुरुषार्थ करके विद्यारूपी और धनरूपी लक्ष्मी को अपने घरों में बढ़ावें ॥ ६ ॥

६—(सुष्वयन्ती) सु+सु+अय गतौ—शतृ, ङीप् । अत्यन्तं सुष्ठु अयन्त्यौ । आसुष्वयन्ती··· सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्याविति वा–निरु० ८। ११। (यजते) यज—अतच् । यष्टव्ये । संगतव्ये (उपाके) उप+अक गतौ-पचाद्यच् । सन्निहिते—अन्तिकनाम–निघ० २। १६। (उषासानक्ता) उषः किच्च । उ० ४। २३४। इति उष दाहे-असि, यद्वा उच्छी विवासे वा वश कान्तौ-असि। उषाः कस्मादुच्छतीति सत्या रात्रेरपरः कालः-निरु०। २। १८। नज व्रीडायाम्-क्त। नक्तं रात्रिः। उषाश्च नक्तं च द्वन्द्वे। उषासोषसः। पा० ६। ३। ३१। इति उषासादेशः । द्विवचनस्याकारः । अहोरात्रे (आसदताम्) आ सीदताम् । आगच्छताम् (नि) नित्यम् (योनौ) गृहे—निघ० । ३। ४। (दिव्ये) दिव्य-स्वरूपे (योषणे) युष सेवने-ल्यु। सेव्ये (बृहती) महत्यौ (सुरुक्मे) सुरोचने (अधि) अधिकम् (श्रियम्) शोभां लक्ष्मीं वा (शुक्रपिशम्) पिश अवयवे-क्विप्। शुक्रपिशम्··· शुक्रपेशसम्··· शुक्रं शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः। पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विपिशितं भवति-निरु०। ८। ११। शुद्धरूपयुक्ताम् (दधाने) धारयन्त्यौ ॥

दैव्या॒ होता॑रा प्रथ॒मा सु॒वाचा॒ मिमा॑ना य॒ज्ञं मनु॑षो॒ यज॑ध्यै । प्र॒चो॒दय॑न्ता वि॒दथे॑षु का॒रू प्रा॒चीनं॒ ज्योतिः प्र॒दिशा॑ दि॒शन्ता॑ ॥ ७ ॥

दैव्या॑ । होता॑रा । प्र॒थ॒मा । सु॒-वाचा॑ । मिमा॑ना । य॒ज्ञम् । मनु॑षः । यज॑ध्यै । प्र॒-चो॒दय॑न्ता । वि॒दथे॑षु । का॒रू इति॑ । प्रा॒चीन॑म् । ज्योतिः । प्र॒-दिशा॑ । दि॒शन्ता॑ ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(प्रथमा) प्रख्यात, (सुवाचा) सुन्दर वाणी वाले, (दैव्या) दिव्य गुण वाले, (होतारा) दोनों दाता [अग्नि और वायु] (मनुषः) मनुष्य के (यज्ञम्) पूजनीय कर्म को (यजध्यै) पूरा करने के लिये (मिमाना) निर्माण करते हुये (विदथेषु) विज्ञानों में (प्रचोदयन्ता) प्रेरणा करते हुये, (कारू) दो शिल्पी रूप, (प्राचीनम्) प्राचीन (ज्योतिः) ज्योति (प्रदिशा) अपने अनुशासन से (दिशन्ता) देते हुये [आवें-म० ६] ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य अग्नि और वायु से उपकार लेकर स्वस्थ रहकर अनेक प्रकार के शिल्प आदि सिद्ध करके सुखी रहें ॥ ७ ॥

[दैव्या होतारा दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः] निरु० । ८ । ११ । इस बचन के अनुसार (होतारा) का अर्थ अग्नि और वायु लिया गयाहै ॥

आ नो॑ य॒ज्ञं भार॑ती॒ तूय॑मे॒त्विडा॒ मनु॒ष्वदि॒ह चे॒तय॑न्ती । ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरे॒दं स्यो॒नं सर॑स्वती॒: स्वप॑सः सदन्ताम् ॥ ८

७—(दैव्या) देव-यञ् । दिव्यगुणवन्तौ (होतारा) दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः—निरु० । ८ । ११ । दातारौ । अग्निवायू (प्रथमा) प्रख्यातौ (सुवाचा) सुवाचौ । सुवाण्या हेतू (मिमाना) विदधतौ (यज्ञम्) पूजनीयं व्यवहारम् (मनुषः) म० १ । मनुष्यस्य (यजध्यै) तुमर्थे सेसेनसे पा० ३ । ४ । ६ । इति यज-शध्यैन् । युष्टुम् । यागसिद्धये (प्रचोदयन्ता) प्रेरयन्तौ (विदथेषु) विज्ञानेषु (कारू) कृवापा० । उ० १ । १ । इति करोतेः-उण् शिल्पिनौ यथा (प्राचीनम्) प्राक्तनम् (ज्योतिः) प्रकाशम् (प्रदिशा) प्रदेशेन स्वशासनेन (दिशन्ता) प्रददतौ [आसदताम्] इति पूर्वेणान्वयः ॥

आ । नः । यज्ञम् । भारती । तूयम् । एतु । इडा । मनुष्वत् । इह । चेतयन्ती । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् स्योनम् । सरस्वतीः । सु-अपसः । सदन्ताम् ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(चेतयन्ती) चेताने वाली (भारती) पोषण करने वाली विद्या (नः) हमारे (यज्ञम्) पूजनीय, (मनुष्वत्) मनुष्यों से युक्त (तूयम्) वृद्धि करने वाले कर्म में (इह) यहां पर (आ एतु) आवे, (इडा) स्तुति योग्य नीति, और (सरस्वतीः=सरस्वती) विज्ञान वाली बुद्धि [भी आवे]। (तिस्रः) तीनों (देवीः) देवियां (इदम्) इस (स्योनम्) सुखकारी (बर्हिः) बढ़े हुये काम में (स्वपसः) उत्तम कर्मों वाले पुरुषों को (आ सदन्ताम्) आकर प्राप्त होवें ॥ ८ ॥

भावार्थ—पुरुषार्थी मनुष्य उत्तम विद्या, उत्तम नीति और उत्तम बुद्धि प्राप्त करके परस्पर उन्नति करें ॥ ८ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशुद् भुवनानि

८—(नः) अस्माकम् (यज्ञम्) पूजनीयम् (भारती) भृमृदृशि० । उ० । ३ । ११० । इति डुभृञ् धारणपोषणयोः—अतच् । प्रज्ञादिभ्यश्च । पा० ५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे अण्, ङीप् । भारती वाङ् नाम-निघ० । १ । ११ । भारती भरत आदित्यस्तस्य भाः—निरु० । ८ । १३ । पोषयित्री विद्या (तूयम्) अघ्न्यादयश्च । उ० ४ । ११२ । इति तु वृद्धौ—यक् । तविषीति बलनाम तवतेर्वृद्धिकर्मणः—निरु० । ६ । २५ । वृद्धिकरं कर्म (आ एतु) आगच्छतु (इडा) अ० ३ । १० । ६ । इगुपधज्ञा० । पा० ३ । १ । १३५ । इति इल क्षेपणे, यद्वा, ईड स्तुतौ, यद्वा, ञि इन्धी दीप्तौ=क । ईड ईट्टेः स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा—निरु० । ८ । ७ । इडा वाङ् नाम-निघ० । १ । ११ । स्तुत्या नीतिः । (मनुष्वतु) मनुष्—मतुप् । मनुष्ययुक्तम् (इह) अस्मिन् कर्मणि (चेतयन्ती) प्रज्ञापयन्ती (तिस्रः) (देवीः) दीप्यमानाः (बर्हिः) प्रवृद्धकर्म (इदम्) (स्योनम्) सुखम् (सरस्वतीः) बहुबचनं छान्दसम् । ऋग्यजुर्वेदनिरुक्तेषु [सरस्वती] इति पाठो दृश्यते । वाङ् नाम-निघ० १ । ११ । विज्ञानवती प्रज्ञा (स्वपसः) अपः कर्म नाम-निघ० । २ । १ । शुभकर्मणः पुरुषान् (आसदन्ताम्) आसीदन्ताम् । आगच्छन्तु ॥

विश्वा । तम॒द्य हो॑तरिषि॒तो यजी॑यान् दे॒वं त्वष्टा॑रमि॒ह य॑क्षि वि॒द्वान् ॥ ९ ॥

यः । इ॒मे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । जनि॑त्री॒ इति॑ । रू॒पैः । अपि॑शत् । भुव॑नानि । विश्वा॑ । तम् । अ॒द्य । हो॒त॒रिति॑ । इ॒षि॒तः । यजी॑यान् । दे॒वम् । त्वष्टा॑रम् । इ॒ह । य॒क्षि॒ । वि॒द्वान् ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(यः) जिस [परमेश्वर] ने (इमे) इन दोनों (जनित्री) उत्पन्न करने वाली (द्यावापृथिवी) सूर्य और पृथिवी को और (विश्वा) सब (भुवनानि) लोकों को (रूपैः) अनेक रूपों से (अपिंशत्) अवयव वाला बनाया है। (होतः) हे दानशील पुरुष ! (यजीयान्) अधिक संगति करने वाला, (इषितः) प्रेरणा किया गया (विद्वान्) विद्वान् तू (अद्य) आज (इह) यहां पर (तम्) उस (देवम्) प्रकाशमय (त्वष्टारम्) विश्वकर्मा को (यक्षि) पूज ॥ ९ ॥

भावार्थ—मनुष्य जगत्पालक परमात्मा की अनेक रचनाओं को विचार कर अपनी उपकार शक्ति बढ़ावें ॥ ९ ॥

उ॒पा॒वसृ॑ज॒ त्मन्या॑ सम॒ञ्जन् दे॒वानां॒ पाथ॑ ऋतु॒था ह॒वींषि॑ । वन॒स्पतिः॑ शमि॒ता दे॒वो अ॒ग्निः स्वद॑न्तु ह॒व्यं मधु॑ना घृ॒तेन॑ ॥ १० ॥

उ॒प॒-अव॑सृज । त्मन्या॑ । स॒म्-अ॒ञ्जन् । दे॒वाना॑म् । पाथः॑ ।

९—(यः) त्वष्टा (इमे) प्रत्यक्षे (द्यावापृथिवी) सूर्यभूलोकौ (जनित्री) जनयित्र्यौ (रूपैः) नानाकारैः (अपिंशत्) पिश अवयवे-लङ् । अवयवैः सृष्टवान् (भुवनानि) लोकान् (विश्वा) सर्वाणि (तम्) (अद्य) अस्मिन्दिने (होतः) हे दानशील ! (इषितः) प्रेरितः (यजीयान्) म० ३ । अतिशयेन संगन्ता (देवम्) प्रकाशमानम् (त्वष्टारम्) अ० २।५।६। त्वक्षू तनूकरणे—तृन् । विश्वकर्माणं परमेश्वरम् (इह) अस्मिन् संसारे (यक्षि) म० ३ । यज पूजय (विद्वान्) प्राप्तविद्यः ॥

ऋतु-था । हवींषि । वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः ।
स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥ १० ॥

भाषार्थ—[हे विद्वान् पुरुष तू] (त्मन्या) आत्म बल से (समञ्जन्) यथावत् प्रकट करता हुआ (देवानाम्) विद्वानों के (पाथः) रक्षा साधन अन्न और (हवींषि) देने लेने योग्य पदार्थों को (ऋतुथा) ऋतु ऋतु में (उप-अव-सृज) आदर पूर्वक दिया कर। (वनस्पतिः) किरनों का स्वामी सूर्य, (शमिता) शान्तिकर्ता (देवः) दान शील मेघ और (अग्निः) अग्नि (हव्यम्) अन्न को (मधुना) मीठे रस वाले (घृतेन) जल के साथ (स्वदन्तु) स्वादु बनावें ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य आत्म बल से अन्न आदि पदार्थ प्राप्त करके सुपात्रों को सदा दान करें और सूर्य, जल, अग्नि द्वारा पदार्थों को उत्तम बनावें ॥१०॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत् पुरोगाः।
अस्य होतुः प्रशिष्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु
देवाः ॥ ११ ॥

सद्यः । जातः । वि । अमिमीत । यज्ञम् । अग्निः । देवानाम् ।
अभवत् । पुरः-गाः । अस्य । होतुः । प्र-शिषि । ऋतस्य ।
वाचि । स्वाहा-कृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥ ११ ॥

१०—(उपावसृज) सत्कारेण देहि (त्मन्या) आत्मन्-टा इति स्थिते मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः । पा० ६ । ४ । १४१ । इति टाविभक्तौ, आकारलोपः सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३९ । इति विभक्तेर्या इत्यादेशः । आत्मना । आत्म बलेन (समञ्जन्) सम्यक् प्रकटयन् (देवानाम्) विदुषाम् (पाथः) अ० २ ३४ । २ । रक्षासाधनम् । अन्नम् (ऋतुथा) ऋतावृतौ काले काले—निरु० ८ । १७ । (हवींषि) देयग्राह्यपदार्थान् (वनस्पतिः) किरणानां पालकः सूर्य (शमिता) शमु शान्तीकरणे-तृन् । शान्तीकरः । सुखयिता (देवः) दानशील मेघः (अग्निः) पावकः (स्वदन्तु) स्वादयन्तु । स्वादु कुर्वन्तु (हव्यम् अदनीयमन्नम् (मधुना) मधुररसयुक्तेन (घृतेन) उदकेन—निघ० । १ । १२

भाषार्थ—(सद्यः) शीघ्र (जातः) प्रसिद्ध होकर (अग्निः) विद्वान् पुरुष ने (यज्ञम्) पूजनीय व्यवहार को (वि) विशेष करके (अमिमीत) निर्माण किया, और (देवानाम्) विद्वान् लोगों का (पुरोगाः) अगुआ (अभवत्) हुआ। (अस्य) इस (होतुः) दानशील, (ऋतस्य) सत्यशील पुरुष के (प्रशिषि) अनुशासन और (वाचि) वाणी में (देवाः) विद्वान् लोग (स्वाहाकृतम्) सुन्दर वाणी से सिद्ध किया हुआ (हविः) खाने योग्य अन्न आदि (अदन्तु) खावें ॥ ११ ॥

भावार्थ—पुरुषार्थी मनुष्य उत्तम कर्म करने से विद्वानों का अग्रगामी होता है और उसीके शासन और वचन में चलकर विद्वान् लोग आनन्द भोगते हैं ॥ ११ ॥

सूक्तम् १३ ॥

१-११ ॥ प्रजापतिर्देवता ॥ १, ३, जगती; २, ६, पथ्या पङ्क्तिः; ४, ९, अनुष्टुप्; ५, त्रिष्टुप्ः ७, ८ उष्णिक्; १०, ११ गायत्री छन्दः ॥

दोषनिवरणायोपदेशः—दोष निवारण के लिये उपदेश ॥

द॒दिर्हि मह्यं॒ वरु॑णो दि॒वः क॒विर्वचो॑भिरु॒ग्रैर्नि रि॑णामि ते वि॒षम्। खा॒तमखा॑तमु॒त स॒क्तम॑ग्रभ॒मिरे॑व॒ धन्व॒न्नि ज॑जास ते वि॒षम् ॥ १ ॥

द॒दिः। हि। मह्य॑म्। वरु॑णः। दि॒वः। क॒विः। वचः॑-भिः।

११—(सद्यः) शीघ्रम् (जातः) प्रकटः सन् (वि) विशेषेण (अमिमीतः) माङ् माने शब्दे च, जुहोत्यादिः—लङ्। निर्मितवान् (यज्ञम्) पूजनीयं व्यवहारम् (अग्निः) ज्ञानवान् पुरुषः (देवानाम्) विदुषाम् (अभवत्) (पुरोगाः) गमेर्विट्। विड्वनोरनुनासिकस्यात्। पा० ६। ४। ४१। इति मस्याकारः। अग्रगामी (अस्य) विदुषः (होतुः) दातुः (प्रशिषि) प्रशासने (ऋतस्य) सत्यस्वभावस्य (वाचि) वाण्याम् (स्वाहाकृतम्) सुवाण्या निष्पादितम् (हविः) आद्यमन्नम् (अदन्तु) भुञ्जताम् (देवाः) विद्वांसः ॥

उग्रैः । नि । रिणामि । ते । विषम् । खातम् । अखातम् । उत । सक्तम् । अग्रभम् । इरा-इव । धन्वन् । नि । जजास । ते । विषम् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(दिवः) व्यवहार की (कविः) बुद्धि वाला (वरुणः) श्रेष्ठ परमेश्वर (हि) ही (मह्यम्) मुझको (ददिः) दाता है। (उग्रैः) प्रचण्ड (वचोभिः) वचनों से [हे सर्प] (ते विषम्) तेरे विष को (नि रिणामि) मिटाये देता हूं। (खातम्) खुदे हुये (अखातम्) बिना खुदे (उत) और (सक्तम्) चिपटे हुये [विष] को (अग्रभम्) मैं ने पकड़ लिया है। (ते विषम्) तेरा विष (धन्वन्) रेतीले देश में (इरा इव) जल के समान (नि जजास) नष्ट हो गया है ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वर के दिये हुये ज्ञान से अपने शारीरिक और आत्मिक दोष मिटावें जैसे वैद्य सर्प आदि के विष को नाश करता है ॥ १ ॥

यत् ते अपौदकं विषं तत् त एतास्वग्रभम् । गृह्णामि ते मध्यममुत्तमं रसमुतावमं भियसा नेशदादु ते ॥ २

यत् । ते । अप-उदकम् । विषम् । तत् । ते । एतासु । अग्रभम् । गृह्णामि । ते । मध्यमम् । उत्-तमम् । रसम् । उत । अवमम् । भियसा । नेशत् । आत् । ऊं इति । ते ॥ २ ॥

१—(ददिः) सर्वधातुभ्य इन् । उ० । ४ । ११८ । इति दद दाने-इन् । दाता (हि) अवश्यम् (मह्यम्) मदर्थम् (वरुणः) वरणीयः परमेश्वरः (दिवः) व्यवहारस्य (कविः) मेधावी (वचोभिः) वेदवचनैः (उग्रैः) प्रचण्डैः (नि) नितराम् (रिणामि) री गतिरेषणयोः । नाशयामि (ते) त्वदीयम् (विषम्) आरोग्यनाशकं द्रव्यम् (खातम्) खनु-क्त । विदारितम् (अखातम्) अविदारितम् (उत) अपि (सक्तम्) षञ्ज सङ्गे-क्त । अभिनिविष्टम् (अग्रभम्) अहं गृहीतवान् (इरा) इण् गतौ-रक् । जलम् (इव) यथा (धन्वन्) कनिन् युवृषितक्षि० । उ० १ । १५६ । इति धन्व गतौ-कनिन् । धन्वनि । मरुदेशे (नि) (जजास) जसु हिंसायां ताडने च । नाशं प्रा(ते) (विषम्) ॥

भाषार्थ—(यत्) जो कुछ (ते) तेरा (अपोदकम्) जल [रुधिर] का सुखाने वाला (विषम्) विष है, (ते) तेरे (तत्) उसको (एतासु) इन [नाड़ियों] के भीतर (अग्रभम्) मैंने पकड़ लिया है। (ते) तेरे (मध्यमम्) मध्य के, (उत्तमम्) ऊपर के (उत) और (अवमम्) नीचे के (रसम्) रस को (गृह्णामि) मैं पकड़ता हूं। (आत्) और (ते) वह तेरा (उ) निश्चय करके (भियसा) भय से (नेशत्) नष्ट हो जावे ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य विषरूपी आत्म दोषों को सर्वथा नष्ट करे ॥ २ ॥

वृषा मे॒ रवो॒ नभ॑सा॒ न त॑न्य॒तुरु॒ग्रेण॑ ते॒ वच॑सा बाध॒ आदु॑ ते। अ॒हं तम॑स्य॒ नृभि॑रग्रभं॒ रसं॒ तम॑स इव॒ ज्योति॒रुदे॑तु॒ सूर्यः॑ ॥ ३ ॥

वृषा॑। मे॒। रवः॑। नभ॑सा। न। त॒न्य॒तुः। उ॒ग्रेण॑। ते॒। वच॑सा। बाधे॒। आत्। ऊं॒ इति॑। ते॒। अ॒हम्। तम्। अ॒स्य॒। नृऽभिः॑। अ॒ग्र॒भ॒म्। रस॑म्। तम॑सःऽइव। ज्योतिः॑। उत्। ए॒तु॒। सूर्यः॑ ॥३॥

भाषार्थ—(मे) मेरा (रवः) शब्द (नभसा) मेघ के साथ (तन्यतुः न) गर्जन के समान (वृषा) शक्ति वाला है। (आत् उ) और भी (वचसा) अपने बचन से (ते) तेरे, (ते) तेरे [रस को] (बाधे) हटाता हूं। (अहम्)

२—(यत्) यत् किञ्चित् (ते) तव (अपोदकम्) अपगतजलम् (विषम्) (तत्) (ते) तव (एतासु) नाडीषु वर्तमानम् (अग्रभम्) अहं गृहीतवान् (गृह्णामि) आददे (ते) तव (मध्यमम्) मध्यदेशे भवम् (उत्तमम्) उपरिदेशे भवम् (रसम्) विषप्रभावम् (उत) अपि च (अवमम्) अवद्यावमा०। उ० ५। ५४। इति अव रक्षणादौ-अम। अधमम् (भियसा) भूरिञ्जिभ्यां किल्। उ० ४। २१७। ञि भी-असुन्। भयेन (नेशत्) नश्येत् (आत्) अनन्तरम् (उ) अवश्यम् (ते) तव रसः ॥

३—(वृषा) अ० १। १२। १। वृषु ऐश्वर्ये-कनिन्। ऐश्वर्यवान् (मे) मम (रवः) शब्दः (नभसा) मेघेन (न) इव (तन्यतुः) ऋतन्यञ्जि०। उ० ४।

मैंने (नृभिः) मनुष्यों के साथ (अस्य) इसके (तम् रसम्) उस रस को (तमसः) अन्धकार से (ज्योतिः इव) ज्योति के समान (अग्रभम्) मैंने पकड़ लिया है। [अब] (सूर्यः) सूर्य (उदेतु) उदय होवे ॥ ३ ॥

भावार्थ—मनुष्य आत्मबल बढ़ाकर विषरूपी अज्ञान का नाश करके विद्यारूपी सूर्य का प्रकाश करें ॥ ३ ॥

चक्षु॑षा ते॒ चक्षु॒र्हन्मि वि॒षेण॑ हन्मि ते वि॒षम्।

अहे॑ म्रि॒यस्व॒ मा जी॑वीः प्र॒त्यग॒भ्ये॑तु त्वा वि॒षम् ॥४॥

चक्षु॑षा। ते॒। चक्षुः॑। ह॒न्मि॒। वि॒षेण॑। ह॒न्मि॒। ते॒। वि॒षम्। अहे॑। म्रि॒यस्व॑। मा। जी॒वीः। प्र॒त्यक्। अ॒भि। ए॒तु॒। त्वा॒। वि॒षम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(चक्षुषा) इस नेत्र से (ते) तेरे (चक्षुः) नेत्र को (हन्मि) नाश करता हूं। (विषेण) इस विष से (ते) तेरे (विषम्) विष को (हन्मि) नाश करता हूं। (अहे) हे बड़े हनन शील, सर्प (म्रियस्व) तू मरजा, (मा जीवीः) मत जीता रह। (विषम्) विष (त्वा) तुझको (प्रत्यक्) प्रतिकूल गति से (अभि) सब ओर (एतु) प्राप्त हो ॥ ४ ॥

भावार्थ—मनुष्य सर्परूपी कुव्यवहारों को खोज खोज कर हठ के साथ नाश करें जैसे वैद्य एक विष से दूसरे विष को नाश करता है ॥ ४ ॥

२। इति तनु विस्तारे—यतुच्। मेघनादः। विद्युत् (उग्रेण) तीव्रेण (ते) तव रसम् (वचसा) वचनेन (बाधे) निवारयामि (आत्) अनन्तरम् (उ) अवश्यम् (ते) तव (अहम्) जीवः (तम्) प्रसिद्धम् (अस्य) पुरोवर्तिनः (नृभिः) मनुष्यैः (अग्रभम्) अहं गृहीतवान् (रसम्) प्रभावम् (तमसः) अन्धकारात् (इव) यथा (ज्योतिः) प्रकाशम् (उदेतु) उद्गच्छतु (सूर्यः) रविः ॥

४—(चक्षुषा) अनेन नेत्रेण (ते) तव (चक्षुः) नेत्रम् (हन्मि) नाशयामि (विषेण) (ते) तव (विषम्) (अहे) अ० २। ५। ५। आङ्+हन् हिंसागत्योः—इण्, डित्। हे आहननशील। सर्प (म्रियस्व) प्राणान् त्यज (मा जीवीः) जीवितो मा भूः (प्रत्यक्) प्रतिकूलगति। प्रतिमुखम् (अभि) अभितः (एतु) प्राप्नोतु (त्वा) त्वाम् (विषम्) ॥

कैरा॑त॒ पृश्न॑ उप॑तृण्य॒ बभ्र॒ आ मे॑ शृणुतासि॑ता अली॑काः ।
मा मे॒ सख्यु॑: स्ता॒मान॒मपि॑ ष्ठाताश्रा॒वय॑न्तो॒ नि वि॒षे र॑मध्वम् ॥ ५ ॥

कैरा॑त । पृश्ने॑ । उप॑-तृण्य । बभ्रो॒ इति॑ । आ । मे॒ । शृणुत॒ । असि॑ताः । अली॑काः । मा । मे॒ । सख्यु॑: । स्ता॒मान॑म् । अपि॑ । स्थात॒ । आ-श्रा॒वय॑न्तः । नि । वि॒षे । र॒म॒ध्व॒म् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(कैरात) हे किरात अर्थात् शूकरादि के फिरने के स्थान में रहने वाले ! (पृश्ने) हे चिपटने वाले ! (उपतृण्य) हे बागड़ [घासस्थान] में दबक जाने वाले ! (बभ्रो) हे भूरे रंग वाले ! (असिताः) हे काले वर्ण वालो ! (अलीकाः) हे तुच्छ जीवो ! तुम (मे) मेरी (आ) भले प्रकार (शृणुत) सुनो । (मे) मेरे (सख्युः) मित्र के (स्तामानम्) घर के (अपि= अभि) पास (मा स्थात) मत ठहरो । (आश्रावयन्तः) अच्छे प्रकार सुनते हुये तुम (विषे) इस विष में (नि रमध्वम्) चुपचाप ठहरे रहो ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य सर्प समान दुःखदायी कुविचारों को नाश करके सदा शान्तस्वभाव रहें ॥ ५ ॥

५—(कैरात) इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । पा० ३ । १ । १३५ । इति कॄ विक्षेपे—क । किराः शूकरादयोऽतन्ति यत्र । अत—अण् । किरातः शूकरादिगमनदेशः । तत्र जातः । पा० ४ । ३ । २५ । इति किरात—अण् । शूकरादिगमनदेशोत्पन्न, सर्प ! (पृश्ने) स्पृश-नि । हे स्पर्शनशील (उपतृण्य) उपतृण—यत् । उपगततृणदेशे भव (बभ्रो) डुभृञ्-कु । हे पिङ्गलवर्ण (आ) समन्तात् (मे) मम बचनम् (शृणुत) आकर्णयत (असिताः) कृष्णवर्णाः (अलीकाः) अलीकादयश्च । उ० ४ । २५ । इति अल वारणे—कीकन् । हे निवारणीयाः । हे घृणिता जीवाः (मा) निषेधे (मे) मम (सख्युः) मित्रस्य (स्तामानम्) सर्वधातुभ्यो मनिन् । उ० ४।१४५ । इति ष्टै वेष्टने—मनिन् । वेष्टनशीलं गृहम् (अपि स्थात) माङि लुङि अडभावः । अभितिष्ठत प्राप्नुत (आश्रावयन्तः) स्वार्थे णिच् । समन्तात् शृण्वन्तः (विषे) (नि रमध्वम्) निवर्तध्वम् । शान्ता भवत ॥

असितस्य तैमातस्य बभ्रोरपोदकस्य च । सात्रासाहस्याहं मन्योरव ज्यामिव धन्वनो वि मुञ्चामि रथाँ इव ॥६॥

असितस्य । तैमातस्य । बभ्रोः । अप-उदकस्य । च । सात्रा-सहस्य । अहम् । मन्योः । अव । ज्याम्-इव । धन्वनः । वि । मुञ्चामि । रथान्-इव ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(असितस्य) काले वर्ण वाले, (तैमातस्य) ओदे स्थान में रहने वाले, (बभ्रोः) भूरे वर्ण वाले, (अपोदकस्य) जल से बाहर रहने वाले, (च) और (सात्रासहस्य) मिलकर रहने वाली प्रजाओं के हराने वाले [सर्प] के (मन्योः) क्रोध के (रथान् इव) रथों को जैसे, (धन्वनः) धनुष की (ज्याम् इव) डोरी को जैसे (अहम्) मैं (अव) अलग (वि मुञ्चामि) ढीला करता हूं ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य सर्प रूप भयंकर दुष्ट स्वभावों को ढीला करदें जैसे चाप की डोरी को ढीला करके रखते हैं ॥ ६ ॥

आलिगी च विलिगी च पिता च माता च ।
विद्म वः सर्वतो बन्ध्वरसाः किं करिष्यथ ॥ ७ ॥

आ-लिगी । च । वि-लिगी । च । पिता । च । माता । च ।

६—(असितस्य) शुक्लविरुद्धस्य कृष्णवर्णस्य (तैमातस्य) तिम क्लेदने—क+अत सातत्यगमने-अण् । इति तिमातः । ततो भवे अण् । तिमाते क्लेदने स्थाने भवस्य सर्पस्य (बभ्रो) पिङ्गलवर्णस्य (अपोदकस्य) अपगत उदकात् अपोदकः, तस्य । अपगतजलस्य (च) (सात्रासहस्य) सत्र सम्बन्धे सन्ततौ च—घञ् । सत्रं यज्ञः, अण, टाप् । षह अभिभवे—पचाद्यच् । सात्राणां सम्बन्धे भवानां सहस्य अभिभावकस्य सर्पस्य (अहम्) (मन्योः) क्रोधस्य (अव) पृथग्भावे (ज्याम्) अ० १ । १ । ३ । ज्या जयतेर्वा जिनातेर्वा—निरु० ६ । १७ । जयशीलां मौर्वीम् (इव) यथा (धन्वनः) चापस्य (विमुञ्चामि) विमोचयामि । शिथिलीकरोमि (रथान् इव) रथान् यथा ॥

विद्म । वः । सर्वतः । बन्धु । अरसाः । किम् । करिष्यथ ॥७

भाषार्थ—(च) और (आलिगी) चारों ओर घूमने वाली (च) और (विलिगी) टेढ़ी टेढ़ी चलने वाली [सांपिनी] (च) और (पिता) उसका पिता [सांप] (च) और (माता) उसकी माता [सांपिनी] तुम सब, (वः) तुम्हारे (बन्धु) बन्धुपन को (सर्वतः) सब प्रकार से (विद्म) हम जानते हैं। (अरसाः) निर्वीर्य तुम (किम्) क्या (करिष्यथ) करोगे ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य कुवासनाओं का और उनके कारणों का इस प्रकार नाश करें जैसे सांप और उनके माता पिता आदि का नाश करते हैं ॥ ७ ॥

उरुगूलाया दुहिता जाता दास्यसिक्न्या ।
प्रतङ्कं दद्रुषीणां सर्वासामरसं विषम् ॥ ८ ॥

उरु-गूलायाः । दुहिता । जाता । दासी । असिक्न्या । प्र-तङ्कम् । दद्रुषीणाम् । सर्वासाम् । अरसम् । विषम ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(उरुगूलायाः) बहुत डसने वाली [सांपिनि] की (दुहिता) पुत्री, (असिक्न्या) उस काली [नागिनी] से (जाता) उत्पन्न हुयी (दासी) डसने वाली [सांपिनि] है। (सर्वासाम्) सब (दद्रुषीणाम्) दद्रु अर्थात्

७—(आलिगी) लिगि गतौ—पचाद्यच्, गौरादित्वात् नलोपः, ङीष्, समन्ताद् गमनशीला (च) (विलिगी) पूर्ववत्सिद्धिः। विरुद्धगतिशीला (च) (पिता) जनकः सर्पः (माता) जननी सर्पिणी (च) (विद्म) जानीमः (वः) युष्माकम् (सर्वतः) सर्वप्रकारेण (बन्धु) बन्धुत्वम् (अरसाः) निर्वीर्याः(किम्) तिरस्कारे (करिष्यथ) ॥

८—(उरुगूलायाः) उरु+गूरी हिंसागत्योः-क, टाप्। रस्य लः। बहुहिंसिकायाः सर्पिण्याः (दुहिता) पुत्री (जाता) उत्पन्ना (दासी) दास हिंसायाम्-घञ्, ङीष्। हिंस्रा (असिक्न्या) अ० १। २३। १। असितवर्णया कृष्णया सर्पिण्या (प्रतङ्कम्) प्र+तकि कृच्छ्र जीवने-घञ्। कृच्छ्रजीवनकरम् (दद्रुषीणाम्) मृगय्वादयश्च । उ० । १। ३७। इति दरिद्रा दुर्गतौ-कु, रि आ इत्येतयोर्लोपः । यद्वा । कुर्भ्रश्च । उ० १। २२। इति दृ विदारणे-कु।

दुर्गति वा खुजली देने वाली [सांपिनों] (प्रतङ्कम्) जीवन को कष्ट देने वाला (विषम्) विष (अरसम्) निर्बल है ॥ ८ ॥

भावार्थ—जैसे सद्वैद्य की ओषधि से सर्प आदि का विष निष्फल होता है, वैसे ही मनुष्य सद्‌ज्ञान से कुवासनाओं की कुचालें मिटावें ॥ ८ ॥

कुर्णा श्वावित् तदंब्रवीद् गिरेरंवचरन्तिका । याः काश्चे॒मा: खनि॒त्रिमा॒स्तासा॑मर॒सत॑मं वि॒षम् ॥ ९ ॥

कुर्णा । श्वा॒वित् । तत् । अब्रवीत् । गिरेः । अव॒-चर॒न्ति॒का । याः । काः । च । इ॒माः । ख॒नि॒त्रिमाः॑ । तासा॑म् । अ॒र॒सत॑मम् । विषम् ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(गिरेः) पहाड़ के (अवचरन्तिका) नीचे घूमने वाली (कर्णा) कान वाली (श्वावित्) साही (तत्) यह (अब्रवीत्) बोली, (याः काः) जो कोई (च) (इमाः) यह सब (खनित्रिमाः) खनती में रहने वाली [सांपिनी] हैं, (तासाम्) उनका (विषम्) विष (अरसतमम्) अत्यन्त निर्बल होवे ॥ ९ ॥

भावार्थ—मनुष्य अपने हृदय की कुवासनाओं को नष्ट करे, जैसे बनैले जन्तुओं के विष को ॥ ९ ॥

अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३ । २ । १०१ । इति षणु दाने-ड, गौरादित्वात् ङीष् । दद्रूणां दुर्गतीनां विदारणानां वा दात्रीणां सर्पिणीनाम् (सर्वासाम्) सकलानाम् (अरसम्) असमर्थम् (विषम्) हलाहलः ॥

९—(कर्णा) कर्ण-पचाद्यच् । कर्णयुक्ता (श्वावित्) शुना आविध्यते श्वन्+आ-व्यध ताडने-क्विप् । शल्यकी (तत्) (अब्रवीत्) अकथयत् (गिरेः) शैलस्य (अवचरन्तिका) चर—शतृ, ङीप्, स्वार्थे कन्, टाप् । अधोभागे चरणशीला (याः) (काः) (च) पादपूरणे (इमाः) (खनित्रिमाः) राशदिभ्यां त्रिप् । उ० ४ । ६७ । इति खनु विदारणे-त्रिप्, इडागमः । खनित्रिं मायते । माङ् माने—क । खनित्रौ गर्ते मानशीला निवासशीलाः । सर्पिण्यः (तासाम्) सर्पिणीनाम् (अरसतमम्) अतिशयेन निर्बलम् (विषम्) गरलम् ॥

तावुवं न तावुवं न घेत् त्वमसि तावुवम्।
तावुवेनारसं विषम् ॥ १० ॥
तावुवम् । न । तावुवम् । न । घ । इत् । त्वम् । असि ।
तावुवम् । तावुवेन । अरसम् । विषम् ॥ १० ॥

भाषार्थ—(तावुवम्) वृद्धि करने वाली वस्तु (तावुवम्) पीड़ा देने वाली वस्तु (न) नहीं होती, (त्वम्) तू [सर्प] (घ इत्) अवश्य ही (तावुवम्) दुःखनाशक वस्तु (न) नहीं (असि) है। (तावुवेन) हमारी वृद्धि करने वाले कर्म से (विषम्) तेरा विष (अरसम्) निर्बल हो जावे॥१०॥

भावार्थ—मनुष्य पुरुषार्थ पूर्वक अपने दुष्ट भावों को नष्ट करे॥१०॥

तस्तुवं न तस्तुवं न घेत् त्वमसि तस्तुवम्।
तस्तुवेनारसं विषम् ॥ ११ ॥
तस्तुवम् । न । तस्तुवम् । न । घ । इत् । त्वम् । असि ।
तस्तुवम् । तस्तुवेन । अरसम् । विषम् ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(तस्तुवं न) निन्दानाशक वस्तु के समान (तस्तुवम्) निन्दाप्रापक (न) नहीं है, (त्वम्) तू (घ इत्) अवश्य ही (तस्तुवम्)

१०—(तावुवम्) कृवापा०। उ० १।१। इति तु गतिवृद्धिहिंसासु-उण्+वा गतिगन्धनयोः-क। वृद्धिप्रापकं वस्तु (न) निषेधे (तावुवम्) तु हिंसायाम्-उण्+वा गतौ-क। पीडाप्रापकं वस्तु (न) (घ) अवधारणे (इत्) एव (त्वम्) सर्पः (असि) (तावुवम्) तु हिंसायाम्—उण्+वा गन्धने—क। दुःखनाशकं वस्तु (तावुवेन) दुःखनाशकेन कर्मणा (अरसम्) निर्बलम् (विषम्) गरलम् ॥

११—(तस्तुवम्) सितनिगमि०। उ० १।६९। इति तसु उपक्षये-तुन्। उपक्षयो निन्दा। वा गन्धने—क। निन्दानाशकं वस्तु (न) इव (तस्तुवम्) तस्तु+वा गतौ—क। निन्दाप्रापकं वस्तु (न) निषेधे (घ इत्) अवश्यमेव

निन्दा प्रापक वस्तु (असि) है। (तस्तुवेन) निन्दानाशक कर्म से (विषम्) तेरा विष (अरसम्) शक्ति हीन होवे ॥११॥

भावार्थ—मनुष्य प्रशंसनीय कर्म करके दुष्ट कर्मों को छोड़ें ॥११॥

सूक्तम् ॥ १४ ॥

१-१३ ॥ प्रजापतिर्देवता ॥ १-७, ९, १०, १२, १३ अनुष्टुप्; ८ पुर उष्णिक्; ११ वर्धमाना गायत्री ॥

शत्रुविनाशोपदेशः—शत्रु के विनाश का उपदेश ॥

सुपर्णस्त्वान्वविन्दत् सूकरस्त्वाखनन्नसा ।
दिप्सौषधे त्वं दिप्सन्तमव कृत्याकृतं जहि ॥ १ ॥

सु-पर्णः । त्वा । अनु । अविन्दत् । सूकरः । त्वा । अखनत् । नसा । दिप्स । ओषधे । त्वम् । दिप्सन्तम् । अव । कृत्या-कृतम् । जहि ॥ १ ॥

भाषार्थ—(सुपर्णः) सुन्दर पक्षवाले वा शीघ्रगामी [गरुड़, गिद्ध आदि पक्षी के समान दूरदर्शी पुरुष] ने (त्वा) तुझ को (अनु=अन्विष्य) ढूंढ़ कर (अविन्दत्) पाया है, (सूकरः) सूकर [सुअर पशु के समान तीव्र बुद्धि और बलवान् पुरुष] ने (त्वा) तुझको (नसा) नासिका से (अखनत्) खोदा है। (ओषधे) हे तापनाशक पुरुष (त्वम्) तू (दिप्सन्तम्)

(त्वम् असि) (अरसम्) (विषम्) (तस्तुवम्) निन्दाप्रापकं वस्तु (तस्तुवेन) निन्दानाशकेन कर्मणा ॥

१—अस्य पूर्वार्धो व्याख्यातः—अ० २। २७। २ (सुपर्णः) सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः—निरु० ३। १२। तथा ४। ३। सुपतनः। शीघ्रगामी गरुड़ः (त्वा) त्वाम् (अनु) अन्विष्य (अविन्दत्) अलभत (सूकरः) सु+ विक्षेपे वा कृञ् विज्ञाने-अप्। वराहः। तद्वत्तीव्रबुद्धिर्बलवान् वा (त्वा) (अखनत्) विदारितवान् (नसा) नासिकया (दिप्स) अ० ४। ३६। १ दम्भितुं हिंसितुमिच्छ (ओषधे) हे तापनाशक पुरुष (त्वम्) (दिप्सन्तम्

मारने की इच्छा करने वाले को (दिप्सं) मारना चाह, और (कृत्याकृतम्) हिंसाकारी पुरुष को (अव जहि) मार डाल ॥ १ ॥

भावार्थ—गिद्ध मोर आदि पक्षी बड़े तीव्रदृष्टि होते हैं, और सूअर एक बलवान् तीव्रबुद्धि पशु अपनी नासिका से खाद्य तृण को भूमि से खोद कर खाजाता है। इसी प्रकार दूरदर्शी पुरुषार्थी बलवान् पुरुष अपने शत्रुओं को खोज कर नाश करता है ॥१॥

अवं जहि यातुधानानवं कृत्याकृतं जहि ।

अथो यो अस्मान् दिप्संति तमु त्वं जह्योषधे ॥ २ ॥

अवं । जहि । यातु-धानान् । अवं । कृत्या-कृतम् । जहि । अथो इति । यः । अस्मान् । दिप्संति । तम् । ऊं इति । त्वम् । जहि । ओषधे ॥ २ ॥

भाषार्थ—(यातुधानान्) पीड़ा देने वालों को (अव जहि) मार डाल, और (कृत्याकृतम्) हिंसा करने वाले को (अव जहि) नाश करदे। (अथो) और भी (यः) जो (अस्मान्) हमें (दिप्सति) मारना चाहता है (तम् उ) उसे भी (त्वम्) तू (ओषधे) हे अन्न आदि ओषधि के समान तापनाशक ! (जहि) नाश कर ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य शुभ गुण प्राप्त करके दुर्गुणों का नाश करे जैसे अन्न सेवन से भूख का नाश होता है ॥ २ ॥

रिश्यस्येव परीशासं परिकृत्य परि त्वचः ।

कृत्यां कृत्याकृते देवा निष्कमिव प्रति मुञ्चत ॥ ३ ॥

हिंसितुमिच्छन्तम् (अव) निश्चये । अनादरे (कृत्याकृतम्) अ० ४ । १७ । ४ । हिंसाकारिणम् (जहि) नाशय ॥

२—(अव जहि) विनाशय (यातुधानान्) अ० १ । ७ । १ । यातना-प्रदान् (कृत्याकृतम्) अ० ४ । १७ । ४ । हिंसाकारिणम् (अथो) अपि च (यः) शत्रुः (अस्मान्) धार्मिकान् (दिप्सति) दम्भितुं हिंसितुमिच्छति (तम् उ) तमपि (त्वम्) (जहि) (ओषधे) हे अन्नवत्तापनाशक मनुष्य ॥

रिश्यस्य-इव । परि-शासम् । परि-कृत्य । परि । त्वचः । कृत्याम् । कृत्या-कृते । देवाः । निष्कम्-इव । प्रति । मुञ्चत ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(रिश्यस्य) हिंसक के (परिशासम्) हिंसा सामर्थ्य को (इव) अवश्य (त्वचः परि) उसके चर्म वा शरीर से (परिकृत्य) काट डालकर, (देवाः) हे विद्वानो ! (कृत्याकृते) हिंसा करने वाले के लिये (कृत्याम्) हिंसा को (निष्कम् इव) तलछट के समान (प्रति मुञ्चत) फेंक दो ॥ ३ ॥

भावार्थ—मनुष्य दुष्कर्म को मूल सहित निकम्मी वस्तु के समान त्यागें ॥ ३ ॥

पुनः कृत्यां कृत्याकृते हस्तगृह्य परा णय ।
समक्षमस्मा आ धेहि यथा कृत्याकृतं हनत् ॥ ४ ॥

पुनः । कृत्याम् । कृत्या-कृते । हस्त-गृह्य । परा । नय । सम्-अक्षम् । अस्मै । आ । धेहि । यथा । कृत्या-कृतम् । हनत् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(कृत्याम्) हिंसा को (कृत्याकृते) हिंसाकारी के लिये (हस्तगृह्य) हाथ में लेकर (पुनः) अवश्य (परा नय) दूर लेजा । (अस्मै) इस पुरुष के लिये (समक्षम्) सामने (आ धेहि) रख दे, (यथा) जिससे [वह पुरुष] (कृत्याकृतम्) हिंसाकारी को (हनत्) मारे ॥ ४ ॥

३—(रिश्यस्य) रिश हिंसायाम्-क्यप् । हिंसकस्य (इव) अवधारणे (परिशासम्) शसु हिंसायाम्—घञ् । हिंसासामर्थ्यम् (परिकृत्य) कृती छेदने—ल्यप् । परिच्छिद्य (परि) सर्वतः (त्वचः) चर्मणः । शरीरादित्यर्थः (कृत्याम्) हिंसाम् (कृत्याकृते) हिंसाकारिणे (देवाः) हे विद्वांसः (निष्कम्) नौ सदेर्डिच्च । उ० ३ । ४५ । इति षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु-कन्, स च डित् । निषदनम् किट्टम् (इव) यथा (प्रति) प्रतिकूलम् (मुञ्चत) त्यजत ॥

४—(पुनः) अवधारणे (कृत्याम्) हिंसाम् (कृत्याकृते) हिंसाकारिणे (हस्तगृह्य) नित्यं हस्तेपाणावुपयमने । पा० १ । ४ । ७७ । इति हस्तस्य गतित्वे सति ल्यप् । हस्ते गृहीत्वा (परा) दूरे (नय) प्रेरय (समक्षम्)

भावार्थ—मनुष्य हिंसा आदि कर्मों को इस प्रकार त्याग दे जैसे उपद्रवी को हाथ पकड़ कर निकाल देते हैं ॥ ४ ॥

कृत्याः सन्तु कृत्याकृते शपथः शपथीयते ।
सुखो रथ इव वर्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः ॥ ५ ॥

कृत्याः । सन्तु । कृत्या-कृते । शपथः । शपथि-यते । सु-खः ॥ रथः-इव । वर्तताम् । कृत्या । कृत्या-कृतम् । पुनः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(कृत्याः) शत्रुनाशक सेनायें (कृत्याकृते) हिंसाकारी के लिये (सन्तु) होवें, और (शपथः) दुर्वचन (शपथीयते) दुर्वचन बोलने वाले पुरुष के से आचरण वाले को [होवे], (कृत्या) शत्रुनाशक सेना (कृत्याकृतम) हिंसा कारी पर (पुनः) अवश्य (वर्तताम्) घूमे, (इव) जैसे (सुखः) अच्छा बना हुआ (रथः) रथ [घूमता है] ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य दोषों के त्यागने का शीघ्र उपाय करे ॥ ५ ॥

यदि स्त्री यदि वा पुमान् कृत्यां चकार पाप्मने ।
तामु तस्मै नयामस्यश्वमिवाश्वाभिधान्या ॥ ६ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । पा० ५ । ४ । १०७ । इति सम्+अक्षि—टच् । अक्ष्णोः समीपे । सन्मुखे (अस्मै) पुरुषाय (आ धेहि) स्थापय (यथा) यस्मात् (कृत्याकृतम्) हिंसाकारिणम् (हनत्) हन्यात् ॥

५—(कृत्याः) शत्रुनाशिकाः सेनाः (सन्तु) भवन्तु (कृत्याकृते) हिंसाकारिणे (शपथः) दुर्वचनम् (शपथीयते) कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३ । १ । ११ । इति शपथिन्-क्यङ्, छान्दसं परस्मैपदम् । शपथिवदाचरणं कुर्वते (सुखः) सु+खनु विदारणे-ड । सुखं कस्मात् सु हितं खेभ्यः खं पुनः खनतेः—निरु० । ३ । १३ । सुख-अर्श आद्यच् । सुनिर्मितः (रथः) यानम् (इव) यथा (वर्तताम्) वर्तनेन गच्छतु (कृत्या) शत्रुनाशिका सेना (कृत्याकृतम्) हिंसाकारिणम् (पुनः) अवश्यम् ॥

यदि । स्त्री । यदि । वा । पुमान् । कृत्याम् । चकार । पाप्मने । ताम् । ऊं इति । तस्मै । नयामसि । अश्वम्-इव । अश्व-अभिधान्या ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(यदि) चाहे (स्त्री) स्त्री ने (यदि वा) अथवा (पुमान्) पुरुष ने जो (कृत्याम्) हिंसा (पाप्मने) पाप करने के लिये (चकार) की है। (तत्) उसको (उ) निश्चय करके (तस्मै) उसी पुरुष के लिये (नयामसि) हम लिये चलते हैं, (इव) जैसे (अश्वम्) घोड़े को (अश्वाभिधान्या) घोड़े बांधने की रस्सी से ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य दुष्ट स्त्री पुरुषों को यथावत् दण्ड देवें ॥ ६ ॥

यदि वासि देवकृता यदि वा पुरुषैः कृता ।
तां त्वा पुनर्णयामसीन्द्रेण सयुजा वयम् ॥ ७ ॥

यदि । वा । असि । देव-कृता । यदि । वा । पुरुषैः । कृता । ताम् । त्वा । पुनः । नयामसि । इन्द्रेण । स-युजा । वयम् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(यदि वा) चाहे (देवकृता) गतिशील सूर्य आदि लोकों द्वारा की गयी (यदि वा) चाहे (पुरुषैः) पुरुषों से (कृता) की गयी (असि) तू है। (ताम् त्वा) उस तुझ को (पुनः) फिर (वयम्) हम (इन्द्रेण) ऐश्वर्य के साथ (सयुजा) समान संयोग से (नयामसि) लिये चलते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य पुरुषार्थ पूर्वक आधिदैविक, आधिभौतिक तथा आध्या-

---

६—(यदि) पक्षान्तरे (स्त्री) (यदि वा) अथवा (पुमान्) अ० १। ८। १। पा रक्षणे डुम्सुन्। पुरुषः (कृत्याम्) हिंसाम् (चकार) कृतवान् (पाप्मने) पा रक्षणे-मनिन् पुक् च। पापकरणाय (ताम्) कृत्याम् (उ) अवश्यम् (तस्मै) जनाय (नयामसि) गमयामः (अश्वम्) तुरङ्गम् (अश्वाभिधान्या) अभि+धा—ल्युट् ङीप्। अश्वबन्धनरज्ज्वा ॥

७—(यदि) (वा) (असि) (देवकृता) दिवु गतौ—पचाद्यच्। गतिशीलैः सूर्यादिलोकैः कृता (यदि वा) (पुरुषैः) मनुष्यैः (कृता) निष्पा

त्मिक विपत्तियों का प्रतिकार करें ॥ ७ ॥

अग्ने॑ पृतनाषा॒ट् पृत॑नाः सहस्व । पुनः॑ कृ॒त्यां

कृ॑त्या॒कृते॑ प्रति॒हर॑णेन हरामसि ॥ ८ ॥

अग्ने॑ । पृ॒त॒ना॒षा॒ट् । पृत॑नाः । स॒ह॒स्व॒ । पुनः॑ । कृ॒त्याम् । कृ॒त्या॒-कृते॑ । प्र॒ति॒-हर॑णेन । ह॒रा॒म॒सि॒ ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे विद्वान् सेनापति ! (पृतनाषाट्) संग्राम जीतने वाला तू (पृतनाः) संग्रामों को (सहस्व) जीत। (पुनः) निश्चय करके (कृत्याम्) हिंसा को (कृत्याकृते) हिंसा करने वाले पुरुष की ओर (प्रतिहरणेन) लौटा देने से (हरामसि) हम नाश करते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य शूर सेनापति के साथ शत्रु सेना को नाश करें ॥८॥

कृत॑व्यधनि॒ विध्य॒ तं यश्च॒कार॒ तमिज्ज॑हि ।

न त्वामच॑क्रुषे व॒यं व॒धाय॒ सं शि॑शीमहि ॥ ९ ॥

कृत॑-व्यधनि । विध्य॑ । तम् । यः । च॒कार॑ । तम् । इ॒त् । ज॒हि॒ । न । त्वाम् । अच॑क्रुषे । व॒यम् । व॒धाय॑ । सम् । शि॒शी॒म॒हि॒ ॥९॥

भाषार्थ—(कृतव्यधनि) हे छेदने वाले शस्त्र युक्त सेना ! (तम्) चोर को (विध्य) छेद ले। (यः) जिसने (चकार) हिंसा की है, (तम्)

दिता (ताम्) (त्वा) (पुनः) (नयामसि) गमयामः (इन्द्रेण) ऐश्वर्येण (सयुजा) सम्पदादित्वात् क्विप्। समानसंयोगेन सह (वयम्) पुरुषार्थिनः ॥

८—(अग्ने) हे विद्वन् सेनापते (पृतनाषाट्) छन्दसि सहः। पा० ३। २। ६३। इति पृतना+षह अभिभवे—ण्वि। सहेः साडः सः। पा० ८। ३। ५६। इति सस्य षः। संग्रामजेता (पृतनाः) अ० ३। २१। ३। संग्रामान् (सहस्व) अभिभव (पुनः) अवश्यम् (कृत्याम्) हिंसाम् (कृत्याकृते) हिंसाकारिणे (प्रतिहरणेन) प्रतिकूलनयनेन। निरोधेन (हरामसि) नाशयामः ॥

९—(कृतव्यधनि) व्यध ताडने—ल्युट्, ङीप्। कृतानि छिन्नानि व्यधनानि छेदनसाधनानि आयुधानि यया सा कृतव्यधनी, सेना तत्सम्बुद्धौ

उसको (इत्) अवश्य (जहि) नाश कर । (अचकुषे) हिंसा न करने वाले पुरुष को (वधाय) मारने के लिये (वयम्) हम लोग (त्वाम्) तुझे (न) नहीं (सम् शिशीमहि) तीक्ष्ण करें ॥ ९ ॥

भावार्थ—सेनापति लोग दुष्कर्मियों पर ही सेना चढ़ावें और सत्पुरुषों पर कभी नहीं ॥ ९ ॥

पुत्र इव पितरं गच्छ स्वज इवाभिष्ठितो दश ।
बन्धमिवावक्रामी गच्छ कृत्ये कृत्याकृतं पुनः ॥ १० ॥

पुत्रः-इव । पितरम् । गच्छ । स्वजः-इव । अभि-स्थितः । दश ।
बन्धम्-इव । अव-क्रामी । गच्छ । कृत्ये । कृत्या-कृतम् । पुनः॥१०

भाषार्थ—(पुत्रः इव) पुत्र के समान (पितरम्) अपने पिता के पास (गच्छ) पहुंच, (अभिष्ठितः) ठोकर खाये हुये (स्वजः इव) लिपटने वाले सांप के समान [शत्रु को] (दश) डस ले। (कृत्ये) हे हिंसा शक्ति ! (बन्धम्) बन्ध (अवक्रामी इव) छोड़ कर भागने वाले के समान, (कृत्याकृतम्) हिंसाकारी को (पुनः) अवश्य (गच्छ) पहुंच ॥ १० ॥

भावार्थ—सेना के लोग सेनापति से अनायास मिलते रहें और शत्रुओं का शीघ्र नाश करें ॥ १० ॥

(विध्य) छिन्धि (तम्) तर्द हिंसायाम्–ड । चोरम् (यः) शत्रुः (चकार) कृञ् हिंसायाम्–लिट् । हिंसितवान् (तम्) (इत्) एव (जहि) नाशय (न) निषेधे (त्वाम्) सेनाम् (अचकुषे) कृञ् हिंसयाम्–क्वसु । अहिंसां कृतवते पुरुषाय (वयम्) सेनापतयः (वधाय) हननाय (सम्) सम्यक् (शिशीमहि) शो तनूकरणे । श्यनः श्लुः । विधौ लिङि छान्दसं रूपम् । श्येम तीक्ष्णीकुर्याम ॥

१०—(पुत्रः) कुलशोधकः सन्तानः (इव) यथा (पितरम्) पालकम् जनकम्, (गच्छ) प्राप्नुहि (स्वजः) ष्वञ्ज परिष्वङ्गे—पचाद्यच्, पृषोदरादित्वा-न्नलोपः । सर्पः (इव) (अभिष्ठितः) पादैरभिभूतः (दश) दंशय (बन्धम्) (इव) यथा (अवक्रामी) उल्लङ्घ्य प्रतिगामी (गच्छ) (कृत्ये) हिंसाशक्ते (कृत्याकृतम्) हिंसाकारिणम् ॥ १० ॥

उदे॒णीव॑ वार॒ण्य॑भि॒स्कन्दं॑ मृ॒गीव॑ । कृ॒त्या क॒र्तार॑मृच्छतु ॥११॥

उत् । ए॒णी-इ॑व । वा॒र॒णी । अ॒भि॒-स्कन्द॑म् । मृ॒गी-इ॑व । कृ॒त्या । क॒र्तार॑म् । ऋ॒च्छ॒तु ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(वारणी) हथिनी, अथवा (एणी इव) कृष्णमृगी के समान (मृगी इव) और मृगी के समान (अभिस्कन्दम्) धावा करने वाले पुरुष पर, (कृत्या) शत्रु नाशक सेना (कर्तारम्) हिंसक को (उद्) उछल कर (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ११ ॥

भावार्थ—हमारी सेना शत्रुओं पर इस प्रकार शीघ्र धावा करे जैसे घेरा हुआ पशु अपने आखेटिक पर दौड़ता है ॥ ११ ॥

इष्वा॑ ऋजी॑यः पततु॒ द्यावा॑पृथिवी॒ तं प्रति॑ ।
सा तं मृ॒गमि॑व गृह्णातु कृ॒त्या कृ॑त्या॒कृतं॒ पुनः॑ ॥१२॥

इष्वा॑ः । ऋजी॑यः । प॒त॒तु॒ । द्यावा॑पृथिवी॒ इति॑ । तम् । प्रति॑ । सा । तम् । मृ॒गम्-इ॑व । गृ॒ह्णा॒तु॒ । कृ॒त्या । कृ॒त्या-कृत॑म् । पुनः॑ ॥१२

भाषार्थ—(द्यावापृथिवी) हे सूर्य और पृथिवी ! (सा) वह (कृत्या) शत्रु नाशक सेना (तम्) चोर (प्रति) पर (इष्वाः) बाण से (ऋजीयः) अधिक सीधी (पततु) गिरे और (पुनः) फिर (तम्) उस (कृत्याकृतम्) हिंसाकारी को (मृगम् इव) आखेट पशु के समान (गृह्णातु) पकड़ लेवे ॥१२॥

११—(उत्) उद्गत्य (एणी) इण् गतौ-ण, णस्य नेत्वम्, ङीष । कृष्णमृगी (इव) यथा (वारणी) वृञ् आवरणे—णिच्, ल्युट्, ङीषु । गजी (अभिस्कन्दम्) अभि+स्कन्दिर् गतिशोषणयोः—पचाद्यच् । प्रतिकूलगन्तारम् (मृगी) हरिणी (इव) यथा (कृत्या) शत्रुनाशिका सेना (कर्तारम्) कृञ् हिंसायाम्-तृच् । हिंसकम् (ऋच्छ) गच्छतु ॥

१२—(इष्वाः) बाणात् (ऋजीयः) ऋजु-ईयसुन् । ऋजुतरम् । अधिकसरलम् (पततु) अधः पततु (द्यावापृथिवी) हे द्यावापृथिव्योः पदार्थाः

भावार्थ—मनुष्य आकाश और पृथिवी मार्ग से प्रबल सेना द्वारा शत्रुओं को मारें ॥ १२ ॥

अग्निरिवैतु प्रतिकूलमनुकूलमिवोदकम् ।
सुखो रथ इव वर्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः ॥ १३ ॥

अग्निः-इव । एतु । प्रति-कूलम् । अनुकूलम्-इव । उदकम् ।
सुखः । रथः-इव । वर्तताम् । कृत्या । कृत्या-कृतम् । पुनः ॥ १३

भाषार्थ—वह [सेना] (अग्निः इव) अग्नि के समान (प्रतिकूलम्) विरुद्ध गतिसे, और (अनुकूलम्) तट तट से चलने वाले (उदकम् इव) जल के समान [शीघ्र] (एतु) चले । (कृत्या) शत्रुनाशक सेना (कृत्याकृतम्) हिंसाकारी पर (पुनः) अवश्य (वर्तताम्) घूमे, (इव) जैसे (सुखः) अच्छा बना हुआ (रथः) रथ [घूमता है] ॥ १३]

भावार्थ—हमारी सेना शत्रुओं पर इस प्रकार शीघ्र धावा करे जैसे दावाग्नि बन में, तट के भीतर भीतर चलने वाला जल नदी में और अच्छा बना हुआ रथ मार्ग में चलता है ॥ १३ ॥

सूक्तम् ॥ १५ ॥

१-११ ॥ ओषधिर्देवता ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥

विघ्ननिवारणोपदेशः—विघ्नों के हटाने का उपदेश ॥

एका च मे दश च मेऽपवक्तार ओषधे ।
ऋतजात ऋतावरि मधु मे मधुला करः ॥ १ ॥

(तम्) तर्दकं चोरम् (प्रति) (सा) (तम्) पूर्वोक्तम् (मृगम्) आखेट पशुम् (इव) यथा (गृह्णातु) आदत्ताम् (कृत्या) शत्रुनाशिका सेना (कृत्याकृतम्) हिंसाकारिणम् (पुनः) पश्चात् । अवश्यम् ॥

१३—(अग्निरिव) अग्निर्यथा (एतु) गच्छतु, अस्माकं सेना (प्रतिकूलम्) यथा तथा विरुद्धपक्षम् (अनुकूलम्) तीरद्वयमनुसृत्य गमनशीलम् (उदकम्) जलम् । अन्यद् व्याख्यातम् म० ५ ॥

एका । च । मे । दश । च । मे । अप-वक्तारः । ओषधे ।
ऋत-जाते । ऋत-वरि । मधु । मे । मधुला । करः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये (एका) एक [संख्या] (च च) और (मे) मेरे लिये (दश) दस (अपवक्तारः) निन्दा करने वाले व्यवहार हैं, (ऋतजाते) हे सत्य में उत्पन्न हुयी, (ऋतावरि) हे सत्यशील, (ओषधे) हे तापनाशक शक्ति परमेश्वर ! (मधुला) ज्ञान वा मिठास देने वाली तू (मे) मेरे लिये (मधु) ज्ञान वा मिठास (करः) कर ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य संसार में अनेक विघ्नों से बचने के लिये पुरुषार्थ पूर्वक परमेश्वर का आश्रय लें ॥ १ ॥

इस सूक्त में मन्त्र १ की संख्या ११, म० २ में द्विगुणी बाईस, म० ३ में तीन गुणी तेतीस, इत्यादि, म० १० तक एक सौ दस, और म० ११ में एक सहस्र एक सौ है। अर्थात् सम मन्त्रों में सम और विषम में विषम संख्यायें हैं ॥

द्वे च मे विंशतिश्च मे ०।० ॥ २ ॥

द्वे इति । च । मे । विंशतिः । च । मे ०।० ॥ २ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये (द्वे) दो (च च) और (मे) मेरे लिये (विंशतिः) बीस ··· म० १ ॥ २ ॥

तिस्रश्च मे त्रिंशच्च मे ०।० ॥ ३ ॥

तिस्रः । च । मे । त्रिंशत् । च । मे ॥०॥ ३ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये (तिस्रः) तीन (च च) और (मे) मेरे लिये (त्रिंशत्) तीस ··· मं० १ ॥ ३ ॥

१—(एका) एक संख्या (च च) समुच्चये (मे) मह्यम् (दश) (अपवक्तारः) निन्दका व्यवहाराः (ओषधे) हे तापनाशिके शक्ते परमेश्वर (ऋतजाते) सत्येनोत्पन्ने (ऋतावरि) अ० ३। १३। ७। ऋत-वनिप्। हे सत्यशीले (मधु) ज्ञानं माधुर्य्यं वा (मधुला) मधु+ला दाने-क । मधुनो ज्ञानस्य माधुर्यस्य वा दात्री (करः) लेटि रूपम्। त्वं कुर्याः ॥

चत॑स्रश्च मे चत्वारिं॒शच्च॑ मे ०।० ॥ ४ ॥

चत॑स्रः । च॒ । मे॒ । च॒त्वा॒रिं॒शत् । च॒ । मे॒ ॥०॥ ४ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये (चतस्रः) चार (च च) और (मे) मेरे लिये (चत्वारिंशत्) चालीस...म० १ ॥ ४ ॥

प॒ञ्च च॑ मे पञ्चा॒शच्च॑ मे ०।० ॥ ५ ॥

प॒ञ्च । च॒ । मे॒ । प॒ञ्चा॒शत् । च॒ । मे॒ ॥ ० ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये (पञ्च) पांच (च च) और (मे) मेरे लिये (पञ्चाशत्) पंचास...म० १ ॥ ५ ॥

षट् च॑ मे ष॒ष्टिश्च॑ मे ०।० ॥ ६ ॥

षट् । च॒ । मे॒ । ष॒ष्टिः । च॒ । मे॒ ॥०॥ ६ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये (षट्) छह (च च) और (मे) मेरे लिये (षष्टिः) साठ...म० १ ॥ ६ ॥

स॒प्त च॑ मे स॒प्त॒तिश्च॑ मे ०।० ॥ ७ ॥

स॒प्त । च॒ । मे॒ । स॒प्त॒तिः । च॒ । मे॒ ॥ ० ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये (सप्त) सात (च च) और (मे) मेरे लिये (सप्ततिः) सत्तर...म० १ ॥ ७ ॥

अ॒ष्ट च॑ मेऽशी॒तिश्च॑ मे ०।० ॥ ८ ॥

अ॒ष्ट । च॒ । मे॒ । अ॒शी॒तिः । च॒ । मे॒ ॥०॥ ८ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये (अष्ट) आठ (च च) और (मे) मेरे लिये (अशीतिः) अस्सी...म० १ ॥ ८ ॥

नव॑ च मे न॒व॒तिश्च॑ मे ०।० ॥ ९ ॥

नव॑ । च॒ । मे॒ । न॒व॒तिः । च॒ । मे॒ ॥०॥ ९ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये (नव) नौ (च च) और (मे) मेरे लिये (नवतिः) नब्बे...म० १ ॥ ९ ॥

दशं च मे शतं च मे ०।० ॥ १० ॥

दश । च । मे । शतम् । च । मे ॥०॥ १० ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये (दश) दस (च च) और (मेरे) लिये (शतम्) सौ…म० १ ॥ १० ॥

शतं च मे सहस्रं चापवक्तारं ओषधे ।
ऋतंजात ऋतावरि मधु मे मधुला करः ॥ ११ ॥

शतम् । च । मे । सहस्रम् । च । अप-वक्तारः । ओषधे ।
ऋत-जाते । ऋत-वरि । मधु । मे । मधुला । करः ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये (शतम्) सौ (च च) और (सहस्रम्) सहस्र (अपवक्तारः) निन्दक व्यवहार हैं, (ऋतजाते) हे सत्य में उत्पन्न हुयी (ऋतावरी) हे सत्य शील, (ओषधे) हे तापनाशक शक्ति परमेश्वर ! (मधुला) ज्ञान वा मिठास देने वाली तू (मे) मेरे लिये (मधु) ज्ञान वा मिठास (करः) कर ॥ ११ ॥

भावार्थ—मन्त्र १ के समान ॥ ११ ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् १६ ॥

१-११ ॥ आत्मा देवता ॥ १० जगती; शिष्टचैकपात् त्रिष्टुप् ॥

पुरुषार्थोपदेशः—पुरुषार्थ का उपदेश ॥

यद्येकवृषोऽसि सृजारसोऽसि ॥ १ ॥

यदि । एक-वृषः । असि । सृज । अरसः । असि ॥ १ ॥

११—शब्दार्थः प्रथम मन्त्रेण समानः सुगमश्च ॥

भाषार्थ—(यदि) जो तू (एकवृषः) एक [परमेश्वर] के साथ ऐश्वर्यवान् (असि) है, [सुख] (सृज) उत्पन्न कर, [नहीं तो] तू (अरसः) निर्बल (असि) है ॥ १ ॥

भावार्थ—एक परमात्मा के ज्ञान से मनुष्य संसार का उपकार कर सकता है, ईश्वर ज्ञान के विना मनुष्य जन्म व्यर्थ है ॥ १ ॥

यदि द्विवृषोऽसि० ॥ २ ॥ यदि । द्वि-वृषः । असि ॥०॥ २ ॥

भाषार्थ—(यदि) जो तू (द्विवृषः) दो [परमात्मा और आत्मा] के साथ ऐश्वर्यवान् है……म० ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य ईश्वर और आत्मा के ज्ञान से अपना बल बढ़ावे ॥२॥

यदि त्रिवृषोऽसि० ॥ ३ ॥ यदि । त्रि-वृषः । असि ॥०॥३ ॥

भाषार्थ —(यदि) जो तू (त्रिवृषः) तीन [सत्त्व, रज, और तम, गुणों] पर ऐश्वर्यवान् (असि) है……म० १ ॥ ३ ॥

भावार्थ—मनुष्य सत्त्व, रज, तम तीनों गुणों के विज्ञान से उन्नति करें ॥३॥

यदि चतुर्वृषोऽसि० ॥४॥ यदि । चतुः-वृषः । असि ॥०॥४॥

भाषार्थ—(यदि) जो तू (चतुर्वृषः) चार (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) के द्वारा समर्थ (असि) है……म० १ ॥ ४ ॥

भावार्थ--मनुष्य धर्म आदि चार प्रकार के पुरुषार्थों से वृद्धि करें ॥४॥

यदि पञ्चवृषोऽसि० ॥ ५ ॥ यदि । पञ्च-वृषः । असि ॥०॥५॥

१—(यदि) पक्षान्तरे (एकवृषः) वृषु प्रजननैश्वर्ययोः—क । एकेन परमेश्वरेण सहैश्वर्य्यवान् (असि) (सृज) उत्पादय सुखम् [नोचेत्] इति शेषः (अरसः) असमर्थः (असि) ॥

२—(द्विवृषः) द्वाभ्यां परमात्मात्मभ्यां वृषो वृषा, ऐश्वर्यवान् ॥

३—(त्रिवृषः) त्रिगुणसत्त्वरजस्तमोविज्ञाने समर्थः ॥

४—(चतुर्वृषः) चतुर्वर्गेण धर्मार्थकाममोक्षैः पुरुषार्थैः समर्थः ॥

भाषार्थ—(यदि) जो तू (पञ्चवृषः) पांच [भूतों, पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश] पर ऐश्वर्यवान् (असि) है…म० ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य पञ्च भूतों से यथावत् उपकार लेकर सुखी होवें ॥५॥

यदि षड्वृषोऽसि० ॥ ६ ॥ यदि । षट्-वृषः । असि ॥०॥ ६ ॥

भाषार्थ—(यदि) जो तू (षड्वृषः) छह [काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, अहङ्कार] पर समर्थ (असि) है…म० १ ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य काम क्रोध आदि षड् वर्ग को वश में रख कर उन्नति करें ॥ ६ ॥

यदि सप्तवृषोऽसि० ॥ ७ ॥ यदि । सप्त-वृषः । असि ॥०॥७॥

भाषार्थ—(यदि जो तू (सप्तवृषः) सात [ऋषियों, पांच ज्ञानेन्द्रिय मन और बुद्धि] पर समर्थ (असि) है…म० ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य जितेन्द्रिय हो कर आनन्द प्राप्त करें ॥ ७ ॥

यद्यष्टवृषोऽसि० ॥ ८ ॥ यदि । अष्ट-वृषः । असि ॥ ० ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(यदि) जो तू (अष्टवृषः) आठ [योग के अङ्गों, यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, और समाधि] में समर्थ (असि) है…म० १ ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य योग के आठों अङ्गों में अभ्यास करने से अशुद्धि का नाश और ज्ञान का प्रकाश करके विवेक प्राप्त करें ॥ ८ ॥

यदि नववृषोऽसि० ॥ ९ ॥ यदि । नव-वृषः । असि ॥०॥ ९ ॥

५—(पञ्चवृषः) पंचभूतेषु क्षित्यप्तेजोवायुव्योमात्मकेषु समर्थः ॥ ५ ॥

६—(षड्वृषः) षड्वर्गे कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु समर्थः ॥

७—(सप्तवृषः) सप्त ऋषयः षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तमी—निरु० १२ । ३७ । सप्त ऋषिषु पञ्चज्ञानेन्द्रियमनोबुद्धिषु समर्थः ॥

८—(अष्टवृषः) यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि-योगदर्शने २ । २९ । इत्युक्तेषु अष्टयोगाङ्गेषु समर्थः ॥

भाषार्थ—(यदि) जो तू (नववृषः) नव [अर्थात् नव द्वार वाले शरीर] से ऐश्वर्यवान् (असि) है......म० १ ॥ ६ ॥

भावार्थ—शरीर में दो कान, दो आंखें, दो नथने, एक मुख, एक पायु, एक उपस्थेन्द्रिय नव छिद्र वा द्वार हैं, यथा, नवद्वारपुरे देही—गीता अ० ५ श्लो० १३। मनुष्य शरीर की शुद्धि रखने और उससे कष्ट सहने से ऐश्वर्यवान् हों ॥ ६ ॥

यदि दशवृषोऽसि सृजारसोऽसि ॥ १० ॥

यदि । दुश-वृषः । असि । सृज । अरसः । असि ॥ १० ॥

भाषार्थ—(यदि) जो तू (दशवृषः) दस [दस बल अर्थात् दान, शील, क्षमा, वीर्य, ध्यान, प्रज्ञा, सेनायें, उपाय, दूत और ज्ञान] से ऐश्वर्यवान् (असि) है, (सृज) [सुख] उत्पन्न कर, [नहीं तो] तू (अरसः) निर्बल (असि) है ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य पूर्वोक्त दस प्रकार के बलों के अनुष्ठान से ऐश्वर्यवान् होवें ॥ १० ॥

यद्येकादशोऽसि सोऽपोदकोऽसि ॥ ११ ॥

यदि । एकादशः । असि । सः । अप-उदकः । असि ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(यदि) जो तू (एकादशः) ग्यारहवां [पूर्वोक्त दस से भिन्न पुरुषार्थहीन] (असि) है, (सः) वह तू (अपोदकः) वृद्धि सामर्थ्य

६—(नववृषः) नवद्वारपुरेण शरीरेण ऐश्वर्यवान्। नवद्वारपुरे देही—गीता, अ० ५ श्लो० १३। द्वे श्रोत्रे, चक्षुषी नासिके च मुखमेकमिति ऊर्ध्वस्थानि सप्त, द्वे पायूपस्थेऽधः, इति नव छिद्ररूपाणि शरीरद्वाराणि ॥

१०—(दशवृषः) दशभिर्बलैरैश्वर्यवान् । दानशीलक्षमावीर्यध्यानप्रज्ञा बलानि च। उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दशबुद्धबलानि च—इति दश बलानि ॥

११—(एकादशः) तस्य पूरणे डट् । पा० ५। २। ४८। इति एकादशन्—डट् । एकादशानां पूरणः । पूर्वमन्त्रोक्तेभ्यो दशभ्यो भिन्नः पुरुषार्थहीनः

रहित (असि) है ॥ ११ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य पूर्वोक्त दस मन्त्रों में कहे पुरुषार्थों को नहीं करता, वह पुरुषार्थहीन अपनी और दूसरों की वृद्धि नहीं कर सकता ॥ ११ ॥

सूक्तम् ॥ १७ ॥

१-१८ ॥ विश्वे देवा दैवताः ॥ १-६ त्रिष्टुप्; ७-१८ अनुष्टुप् छन्दः॥

ब्रह्मविद्योपदेशः—ब्रह्म विद्या का उपदेश ॥

तेऽवदन् प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा। वीडुहरास्तप उग्रं मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतस्य ॥ १ ॥

ते। अवदन्। प्रथमाः। ब्रह्म-किल्बिषे। अकूपारः। सलिलः। मातरिश्वा। वीडु-हराः। तपः। उग्रम्। मयः-भूः। आपः। प्रथम-जाः। ऋतस्य॥ १ ॥

भाषार्थ—(ऋतस्य) सत्यस्वरूप परमात्मा से (प्रथमजाः) प्रथम उत्पन्न हुये, (ते) उन (प्रथमाः) मुख्य देवताओं अर्थात् (वीडुहराः) बड़े तेज वाले, (मयोभूः) सुख देने वाले, (अकूपारः) अकुत्सित वा बड़े पार वाले सूर्य, (सलिलः) जल वाले समुद्र, (मातरिश्वा) आकाश में चलने वाले वायु, (उग्रम्) उग्र (तपः) अग्नि, (देवीः) दिव्यगुणवाली (आपः)

(असि) (सः) स त्वम् (अपोदकः) अपगतमुदकं सेचनसामर्थ्यं यस्मात् सः। अरसः। निर्वीर्यः॥

१—(ते) प्रसिद्धा देवाः (अवदन्) अकथयन् (प्रथमाः) मुख्याः (ब्रह्मकिल्बिषे) किलेर्बुक् च। उ० १। ५०। इति किल श्वैत्यक्रीडनयोः—टिषच्, बुक् च। किल्बिषं किल्भिदं सुकृतकर्मणो भयं कीर्तिमस्य भिनत्तीति वा—निरु०। ११। २४। ब्रह्मणो ब्रह्मवादिनः पुरुषस्य अपराधविषये (अकूपारः) अ+कु+पॄ पालनपूरणयोः—घञ्। पारः पालनं पूरणं वा। आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापारः—निरु०। ४। १८। अकुत्सितपारो महागतिरादित्यः (सलिलः) सलिलम् उदकनाम—निघ०। १। १२। अर्श आद्यच्। जलवान् समुद्रः (मातरिश्वा)

व्यापनशील प्रजाओं ने (ब्रह्मकिल्बिषे) ब्रह्मवादी के अपराध के विषय में (अवदन्) बात चीत की ॥ १ ॥

भावार्थ—ब्रह्मवादी लोग सृष्टि के पदार्थों से ब्रह्मविद्या प्राप्त करके सुख भोगें। और पूर्वज ऋषियों के समान परस्पर शंका समाधान करके ब्रह्मनिष्ठ हों ॥ १ ॥

इस सूक्त के सात मन्त्र १, २, ३, ५, ६, १०, ११, ऋग्वेद के मण्डल १० का सात मन्त्र वाला सूक्त १०९ है॥ वहां शाकलकसंहिता और अजमेर वैदिक यन्त्रालय की ऋक्संहिता के अनुसार जुहू नाम ब्रह्मजाया अथवा ब्रह्मपुत्र ऊर्ध्वनाभा नाम ऋषि और विश्वे देवा देवता हैं, ऋग्वेद सायण भाष्य में जुहू नाम ब्रह्मवादिनी है। इससे यह सूक्त ब्रह्मविद्यापरक है॥

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः। अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ॥ २ ॥

सोमः। राजा। प्रथमः। ब्रह्म-जायाम्। पुनः। प्र। अयच्छत्। अहृणीयमानः। अनु-अर्तिता। वरुणः। मित्रः। आसीत्। अग्निः। होता। हस्त-गृह्य। आ। निनाय ॥२॥

भाषार्थ—(अहृणीयमानः) क्रोध नहीं करते हुये, (प्रथमः) मुख्य (राजा) राजा (सोमः) बड़े ऐश्वर्य्यवान् परमात्मा ने (पुनः) अवश्य (ब्रह्मजायाम्) ब्रह्म विद्या को (प्रायच्छत्) दान किया है। (वरुणः) श्रेष्ठ, (मित्रः) सर्व

अ० ५। १०। ८। आकाशे गमनशीलो वायुः (विडुहराः) वीलयति संस्तम्भकर्मा-निरु० ५। १६। भृमृशीङ्० । उ० । १। ७। इति वील-उ। वीलु बलनाम-निघ०। २। ९। हृञ् हरणे-असुन्। हरो हरतेर्ज्योतिः—निरु०। ४ १९। हृढतेजस्कः (तपः) तप-असुन्। अग्निः (उग्रम्) प्रचण्डम् (मयोभूः) मयसः सुखस्य भावयिता (आपः) आप् आप्नोतेः—निरु०। ९। २४। व्यापिकाः सृष्टयः (देवीः) देव्यः। दिव्यगुणाः (प्रथमजाः) प्रथमोत्पन्नाः (ऋतस्य) सत्यस्वरूपस्य परमात्मनः॥

२—(सोमः) परमैश्वर्यवान् परमात्मा (राजा) शासकः (प्रथमः) मुख्यः (ब्रह्मजायाम्) जनेर्यक्। उ० ५। १११। इति जन जनने—यक् आत्वम्।

प्रेरक, (अग्निः) ज्ञानवान् पुरुष (अन्वर्तिता) अनुकूलगामी और (होता) ग्रहीता (आसीत्) था और (हस्तगृह्य) हाथ में लेकर [वही उसे] (आ-निनाय) लाया ॥ २ ॥

भावार्थ—परम कृपालु परमात्मा ने वेद विद्या प्रदान की है, जिसको बुद्धिमान् पुरुष आदर पूर्वक ग्रहण करते हैं ॥ २ ॥

हस्तेनै॒व ग्रा॒ह्य॑ आ॒धिर॑स्या ब्रह्मजा॒येति॒ चेद॒वोच॑त् । न दू॒ताय॑ प्र॒हेया॑ त॒स्थ ए॒षा तथा॑ रा॒ष्ट्रं गु॑पि॒तं क्ष॒त्रि-यस्य ॥ ३ ॥

हस्ते॑न । ए॒व । ग्रा॒ह्यः । आ॒-धिः । अ॒स्याः । ब्र॒ह्म-जा॒या । इति॑ । च॒ । इत् । अवो॑चत् । न । दू॒ताय॑ । प्र॒-हेया॑ । त॒स्थे॒ । ए॒षा । तथा॑ । रा॒ष्ट्रम् । गु॒पि॒तम् । क्ष॒त्रिय॑स्य । ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(च) और [उस विद्वान् ने] (इत्) ही (इति) इस प्रकार से (अवोचत्) कहा है। (ब्रह्मजाया) यह ब्रह्म विद्या है, (अस्याः) इसका (आधिः) आधार वा आश्रय (हस्तेन एव) हाथ से ही (ग्राह्यः) पकड़ना चाहिये। (एषा) यह (दूताय) सताने वाले को (प्रहेया) देने योग्य

टाप् च। यद्वा। जायतिर्गतिकर्मा—निघ० २। १४। जै गतौ-घञ्, टाप्। ये धातवो गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः। जनयति उत्पादयति सुखानि या, यद्वा, जायति जानाति यया सा जाया विद्या। ब्रह्मणः परमेश्वरस्य जायां वेदविद्याम् (पुनः) अवश्यम् (प्र) प्रकर्षेण (अयच्छत्) अदात् (अहृणीयमानः) हृणीङ् रोषे लज्जायां च-शानच्। अक्रुध्यन् (अन्वर्तिता) ऋत गतौ-तृच्। अनुकूलं गन्ता (वरुणः) श्रेष्ठः (मित्रः) प्रेरकः (आसीत्) अभवत् (अग्निः) ज्ञानवान् पुरुषः (होता) आदाता (हस्तगृह्य) नित्यं हस्तेपाणावुपयमने। पा० १। ४। ७७। इति हस्ते शब्दस्य गतिसंज्ञायां ग्रह-ल्यप्, एकारलोपश्छान्दसः। हस्ते गृहीत्वा (आ निनाय) आनीतवान् ॥

३—(हस्तेन) पाणिना दृढ़तया, इत्यर्थः (एव) अवश्यम् (ग्राह्यः) ग्रह-ण्यत्। ग्रहीतव्यः (आधिः) उपसर्गे घोः किः। पा० ३। ३। ९२। इति आङ्+डुधाञ् धारणपोषणयोः-कि। आधारः। आश्रयः (अस्याः) ब्रह्मवि-

(न तस्थे) नहीं स्थित हुयी है, (तथा) उसी से (क्षत्रियस्य) क्षत्रिय का (राष्ट्रम्) राज्य (गुपितम्) रक्षा किया गया [रहता है] ॥ ३ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग ब्रह्म विद्या का दृढ़ता से आदर करके आनन्द करते हैं, इसी से राज्य की रक्षा रहती है ॥ ३ ॥

यामाहुस्तारंकैषा विकेशीति दुच्छुनां ग्राम॑मवपद्य॑मानाम् । सा ब्र॑ह्मजाया वि दु॑नोति राष्ट्रं यत्र प्रापा॑दि शश उ॑ल्कुषीमान् ॥ ४ ॥

याम् । आहुः । तार॑का । एषा । वि-के॒शी । इति॑ । दु॒च्छुना॑म् । ग्राम॑म् । अव-पद्य॑मानाम् । सा । ब्रह्म-जाया । वि । दु॒नोति॑ । रा॒ष्ट्रम् । यत्र॑ । प्र-अपा॑दि । श॒शः । उ॒ल्कुषी-मा॑न् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(ग्रामम्) गांव पर (अवपद्यमानाम्) गिरती हुयी (याम्) जिस (दुच्छुनाम्) दुष्ट गति अविद्या को (आहुः) वे लोग बताते हैं कि (एषा) यह (विकेशी) विरुद्ध प्रकाश वाला (तारका इति) तारा है । (सा) वह (ब्रह्मजाया) ब्रह्मविद्या (राष्ट्रम्) उस राज्य को (वि दुनोति) उलट पल[ट]

द्यायाः (ब्रह्मजाया) म० २ ब्रह्मविद्या । वेदविद्या (इति) एवं प्रकारेण (च[...] (इत्) एव (अवोचत्) अवर्णयत् (न) निषेधे (दूताय) अ० १ । ७ । ६ [...] टु दु उपतापे—कर्त्तरि क्त । उपतापकाय मनुष्याय (प्रहेया) ओहाक् त्यागे-य[...] प्रकर्षेण त्याज्या दातव्या (तस्थे) तिष्ठतेर्लिटि । स्थिता बभूव (एषा) ब्रह्म विद्या (तथा) तस्मात्कारणात् (राष्ट्रम्) सू० १ । २९ । १ । राज्यम् (गुपितम्) रक्षितम् (क्षत्रियस्य) राज्ञः ॥

४—(याम्) (आहुः) ब्रुवन्ति (तारका) तॄ तरणे-ण्वुल्, टाप् । नक्षत्र[म्] (एषा) समीपस्था (विकेशी) वि+काशृ दीप्तौ-अच्, ङीष, आकारस्य एकारः । केशी केशा रश्मयस्तैस्तद्वान् भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा-निरु० १२ । २५ । विरुद्धप्रकाशयुक्ता (इति) प्रकरणसमाप्तौ (दुच्छुनाम्) टुदु उपता[पे] क्विप् । शुन गतौ-क, टाप् । दुष्टां गतिम् । अविद्याम् (ग्रामम्) वसतिम् (अ[व]पद्यमानाम्) अधोगच्छन्तीम् (सा) (ब्रह्मजाया) म० २ । वेदविद्या (वि[...] विरोधे (दुनोति) उपतापयति (राष्ट्रम्) राज्यम् (यत्र) यस्मिन् राज्ये ([...]

कर देती है (यत्र) जिसमें (उल्कुषीमान्) उल्काओं का कोष वा संग्रह वाला (शशः) गतिशील तारा (प्र अपादि) गिरा हो । ॥ ४ ॥

भावार्थ—जिस राज्य में अविद्या प्रबल होती है वह अत्याचारी राज्य ऐसे नष्ट हो जाता है जैसे आकश से तारा गिरने से नष्ट होगया हो ॥ ४ ॥

ब्र॒ह्म॒चा॒री च॑रति॒ वेवि॑ष॒द् विषः॒ स दे॒वानां॑ भव॒त्येक॒-म॒ङ्ग॑म् । तेन॑ जा॒याम॒न्व॑विन्द॒द् बृह॒स्पतिः॒ सोमे॑न नी॒तां जु॒ह्व॑१ं॒ न दे॑वाः ॥ ५ ॥

ब्र॒ह्म॒-चा॒री । च॒र॒ति॒ । वेवि॑षत् । विषः॑ । सः । दे॒वाना॑म् । भ॒व॒ति॒ । एक॑म् । अङ्ग॑म् । तेन॑ । जा॒याम् । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒त् । बृह॒स्पतिः॑ । सोमे॑न । नी॒ताम् । जु॒ह्व॑म् । न । दे॒वाः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(विषः) व्याप्तव्य कर्म में (वेविषत्) प्रवेश करता हुआ (ब्रह्मचारी) ब्रह्मचारी अर्थात् वेद के लिये अवश्य आचरण करने वाला पुरुष (चरति) विचरता है, (सः) वह (देवानाम्) विद्वानों का (एकम्) मुख्य (अङ्गम्) अङ्ग (भवति) होता है । (देवाः) हे विद्वान् लोगो ! (तेन) उसी कारण से (बृहस्पतिः) बड़ी बड़ी विद्याओं के रक्षक, बृहस्पति [उस ब्रह्मचारी ने (सोमेन) परमेश्वर करके (नीताम्) लायी गयी (जुह्वम्) दान शीला

प्रकर्षेण (अपादि) प्राप्तः (शशः) शश प्लुतगतौ—अच् । गतिशीलमुल्कारूपं नक्षत्रम् । विरुद्धज्ञानमित्यर्थः (उल्कुषीमान्) उल दाहे-क्विप, कुष निष्कर्षे-क, ङीप्, मतुप् । कुषी कोषः । उलाम् उल्कानां कुष्या कोषेण संग्रहेण युक्तः ॥

५—(ब्रह्मचारी) ब्रह्म+चर-आवश्यके णिनि । ब्रह्मणे वेदाय तद्ग्रहणाय चरणशीलः पुरुषः (चरति) विचरति (वेविषत्) विष्लृ व्याप्तौ-शतृ । व्याप्नुवन् (विषः) अयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च । उ० ४ । १६४ । इति विष्लृ-असुन्, स च कित् । व्याप्तव्यं कर्म (सः) (देवानाम्) विदुषाम् (भवति) (एकम्) मुख्यम् (अङ्गम्) अवयवः (तेन) कारणेन (जायाम्) म० २ । सुखजनयित्रीं विद्याम् (अनु) अनुगम्य (अविन्दत्) अलभत (बृहस्पतिः) बृहतीनां वाचां पतिः । पालकः । ब्रह्मचारी (सोमेन) परमेश्वरेण (नीताम्) प्रापिताम् (जुह्वम्) जुहोतिर्दानकर्मा-निघ-१० । १२ । हुवः श्लुवच्च । उ० २ । ६० ।

(जायाम्) सुख उत्पन्न करने हारी विद्या को (न) अब (अनु अविन्दत्) पा लिया है ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य तपश्चरण द्वारा ब्रह्मविद्या प्राप्त करके विद्वानों में प्रतिष्ठा पाता और सुख भोगता है ॥ ५ ॥

देवा वा एतस्यामवदन्त पूर्वे सप्तऋषयस्तपसा ये निषेदुः । भीमा जाया ब्राह्मणस्यापनीता दुर्धां दधाति परमे व्योमन् ॥ ६ ॥

देवाः । वै । एतस्याम् । अवदन्त । पूर्वे । सप्त-ऋषयः । तपसा । ये । नि-सेदुः । भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । अप-नीता । दुः-धाम् । दधाति । परमे । वि-ओमन् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(पूर्वे) पूर्व काल में (देवाः) वे दिव्य गुण वाले महात्मा (वै) निश्चय करके (एतस्याम्) इस [ब्रह्म विद्या] के विषय में (अवदन्त) बोले, (ये) जो (सप्त ऋषयः) सात [त्वचा, नेत्र, कान, जिह्वा, नाक, मन और बुद्धि] के द्वारा देखने वाले (तपसा) तपके साथ (निषेदुः) बैठे थे। (अपनीता) कुनीति वा खण्डन को प्राप्त हुयी (ब्राह्मणस्य) वेदाधिपति पर-

---

इति हु-क्विप्, द्वित्वं दीर्घश्च । जुहूम् । दानशीलाम् (न) सम्प्रत्यर्थे-निरु० । ७ । ३१ । (देवाः) हे विद्वांसः ॥

६—(देवाः) दिव्यगुणा विद्वांसः (वै) निश्चयेन (एतस्याम्) ब्रह्मविद्यायाम् (अवदन्त) अवदन् । अवोचन् (पूर्वे) पूर्वस्मिन् काले (सप्त ऋषयः) अ० ४ । ११ । ६ । सप्त ऋषयः षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तमी-निरु० । १२ । ३७ । ऋषिर्दर्शनात्-२ । २० । सप्तभिस्त्वक् चक्षुः श्रवणरसनाघ्राण-मनोबुद्धिभिः दर्शकाः (तपसा) तपश्चरणेन (ये) देवाः (निषेदुः) निषण्णा-बभूवः (भीमाः) भयङ्करा सती (जाया) म० २ । जायतिर्गतिकर्मा-निघ० २ । १४ । जायति जानाति यया सा । विद्या (ब्राह्मणस्य) ब्रह्मन्-अण् । वेदाधिपतेः परमेश्वरस्य (अपनीता) अपनीतिं कुनीतिं खण्डनं वा गता (दुर्धाम्) दुर्+डुधाञ् धारणपोषणयोः-अङ्, टाप् । कष्टेन धरणीयाम् । दुर्व्यवस्थाम्

मेश्वर की (जाया) विद्या (भीमा) भयङ्कर होकर (परमे) सब से श्रेष्ठ (व्योमन्) रक्षणीय स्थान में (दुर्धाम्) दुष्टव्यवस्था (दधाति) जमाती है ॥ ६ ॥

भावार्थ—महात्माओं ने पूर्ण शक्ति से परीक्षा करके साक्षात् किया है, कि जहां पर वेद विद्या का निरादर और कुव्यवहार का आदर होता है, वहां अवश्य ही विपत्ति पड़ती है ॥ ६ ॥

ये गर्भा अवपद्यन्ते जगद् यच्चापलुप्यते ।
वीरा ये तृह्यन्ते मिथो ब्रह्मजाया हिनस्ति तान् ॥ ७ ॥

ये । गर्भाः । अव-पद्यन्ते । जगत् । यत् । च । अप-लुप्यते । वीराः । ये । तृह्यन्ते । मिथः । ब्रह्म-जाया । हिनस्ति । तान् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (गर्भाः) गर्भ (अवपद्यन्ते) गिर पड़ते हैं, (च) और (यत्) जो (जगत्) जगम् पशु आदि वृन्द (अपलुप्यते) नष्ट हो जाता है । और (ये) जो (वीराः) वीर लोग (मिथः) आपस में (तृह्यन्ते) कट मरते हैं, [कुनीति वा खण्डन को प्राप्त हुयी—म० ६] (ब्रह्मजाया) ब्रह्मविद्या (तान्) उन्हें (हिनस्ति) मार डालती है ॥ ७ ॥

भावार्थ—वेद विद्या के लोप से संसार में रोग, घरेलू विपत्ति और राज विद्रोह आदि फैलते हैं ॥ ७ ॥

उत यत् पतयो दश स्त्रियाः पूर्वे अब्राह्मणाः । ब्रह्मा चेद्धस्तमग्रहीत् स एव पतिरेकधा ॥ ८ ॥

उत । यत् । पतयः । दश । स्त्रियाः । पूर्वे । अब्राह्मणाः । ब्रह्मा ।

(दधाति) धरति । स्थापयति (परमे) उत्तमे (व्योमन्) वि+अव-मनिन् । सप्तमीलोपः । व्यवने—निरु० ११ । ४० । विविधं रक्षणीये स्थाने ॥

७—(ये) (गर्भाः) भ्रूणाः (अवपद्यन्ते) अधः पतन्ति (जगत्) जङ्गमं पश्वादिवृन्दम् (यत्) (च) (अपलुप्यते) अव छिद्यते (वीराः) शूराः (ये) (तृह्यन्ते) हिंस्यन्ते (मिथः) परस्परम् (ब्रह्मजाया) म० २ । सा अपनीता ब्रह्मविद्या (हिनस्ति) नाशयति (तान) पूर्वोक्तान् ॥

च । इत् । हस्त॑म् । अग्र॑हीत् । सः । एव । पति॑ः । एक॒-धा ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(उत्) और (यत्) जो (स्त्रियाः) शब्दकारिणी विद्या के (दश) दस (पतयः) रक्षक (पूर्वे) सब (अब्राह्मणाः) ब्राह्मण से भिन्न होवें (च) और [जो] (ब्रह्मा) ब्रह्मा, ब्रह्मज्ञानी ने (इत्) ही (हस्तम्) हाथ (अग्रहीत्) पकड़ा, (सः एव) वही (एकधा) मुख्य प्रकार से (पतिः) रक्षक है ॥ ८ ॥

भावार्थ—अविद्वान् लोग दस वा अधिक मिलकर वेद विद्या की रक्षा नहीं कर सकते, ब्रह्मज्ञानी अकेला ही उसकी रक्षा कर सकता है ॥ ८ ॥

ब्रा॒ह्म॒ण ए॒व पति॒र्न रा॑ज॒न्यो॒ '३॒ न वैश्य॑ः ।
तत् सूर्य॑ः प्रब्रु॒वन्नै॑ति प॒ञ्चभ्यो॑ मान॒वेभ्य॑ः ॥ ९ ॥

ब्रा॒ह्म॒णः । ए॒व । पति॑ः । न । रा॒ज॒न्य॑ः । न । वैश्य॑ः । तत् । सूर्य॑ः । प्र॒-ब्रु॒वन् । ए॒ति॒ । प॒ञ्चभ्य॑ः । मा॒न॒वेभ्य॑ः ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(ब्राह्मणः) वेदवेत्ता ब्राह्मण (एव) ही (पतिः) रक्षक है, (न) न (राजन्यः) क्षत्रिय और (न) न (वैश्यः) वैश्य है । (तत्) यह बात (सूर्यः) सर्व प्रेरक परमेश्वर (पञ्चभ्यः) विस्तृत (मानवेभ्यः)

८—(उत) अपि च (यत्) (पतयः) रक्षकाः (दश) दश संख्याकाः (स्त्रियाः) स्त्यायतेर्ड्रट् । उ० ४ । १६६ । इति ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः—ड्रट्, ङीप् यलोपः । स्त्यायति शब्दयति सा स्त्री तस्याः विद्यायाः (पूर्वे) समस्ताः (अब्राह्मणाः) ब्राह्मणेन वेदज्ञेन भिन्नाः (ब्रह्मा) वृद्धिशीलो ब्रह्मवेत्ता (च) (इत्) एव (हस्तम्) वशम् (अग्रहीत्) आनीतवान् (सः) ब्रह्मा (एव) अवधारणे (पतिः) रक्षकः (एकधा) मुख्य प्रकारेण ॥

९—(ब्राह्मणः) वेदवेत्ता (एव) निश्चयेन (पतिः) रक्षकः (न) निषेधे (राजन्यः) राजेरन्यः । उ० ३ । १०० । इति राजृ दीप्तौ ऐश्ये च—अन्य । ऐश्वर्यवान् । क्षत्रियः (न) (वैश्यः) विश्-ष्यञ् । विड्भ्यः प्रजाभ्यो मनुष्येभ्यो वा हितः । वणिक् । व्यवहर्ता (तत्) वचनम् (सूर्यः) सविता सर्वप्रेरकः परमेश्वरः (प्र ब्रुवन्) प्रकथयन् (एति) गच्छति (पञ्चभ्यः) सप्यशूभ्यां

मनन शील मनुष्यों को (प्र ब्रुवन्) कहता हुआ (एति) चलता है ॥ ६ ॥

भावार्थ—ब्रह्म ज्ञानी ही अपनी मानसिक शक्ति से वेद की रक्षा कर सकता है, दूसरे नहीं कर सकते, यह परमेश्वर का वचन है। इस लिये सब मनुष्य मुख्य वेद बल के साथ दूसरे गौण बलों को बढ़ावें ॥ ६ ॥

पुनर्वै दे॒वा अ॑ददुः पुन॑र्मनु॒ष्या॑ अददुः ।
राजा॑नः स॒त्यं गृ॑ह्णा॒ना ब्र॑ह्मजा॒यां पुन॑र्ददुः ॥ १० ॥

पुन॑ः । वै । दे॒वाः । अ॒द॒दुः॒ । पुन॑ः । म॒नु॒ष्याः । अ॒द॒दुः॒ ।
राजा॑नः । स॒त्यम् । गृ॒ह्णा॒नाः । ब्र॒ह्म॒-जा॒याम् । पुन॑ः । द॒दुः ॥१०

भाषार्थ—(देवाः) सूर्यादि देवताओं ने (पुनः) निश्चय करके (वै) ही (अददुः) दान किया है और (मनुष्याः) मनुष्यों ने (पुनः) निश्चयकरके (अददुः) दान किया है । (सत्यम्) सत्य (गृह्णानाः) ग्रहण करते हुये (राजानः) राजा लोगों ने (ब्रह्मजायाम्) ब्रह्मविद्या को (पुनः) अवश्य (ददुः) दिया है ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य परस्पर सत्संग, राज नियम, और सूर्य आदि पदार्थों के विवेक से ब्रह्म विद्या का दान करते आये हैं, इसी प्रकार सब को करना चाहिये ॥ १० ॥

पु॒न॒र्दाय॑ ब्रह्मजा॒यां कृ॒त्वा दे॒वैर्नि॑किल्बि॒षम् ।
ऊ॒र्जं॑ पृ॒थि॒व्या भ॒क्त्वोरु॑गा॒यमुपा॑सते ॥ ११ ॥

पु॒नः॒-दाय॑ । ब्र॒ह्म॒-जा॒याम् । कृ॒त्वा । दे॒वैः । नि॒-कि॒ल्बि॒षम् ।
ऊ॒र्जम् । पृ॒थि॒व्याः । भ॒क्त्वा । उ॒रु॒-गा॒यम् । उप॑ । आ॒स॒ते॒ ॥११॥

तुट् च । उ० १ । १४७ । इति पचि विस्तारे व्यक्तीकारे च—कनिन् । विस्तृतेभ्यः (मानवेभ्यः) मननशीलेभ्यो मनुष्येभ्यः ॥

१०—(पुनः वै) अवश्यमेव (देवाः) सूर्यादयो लोकाः (अददुः) अदुः । दत्तवन्तः (पुनः) (मनुष्याः) (अददुः) (राजानः) ऐश्वर्यवन्तः (सत्यम्) याथातथ्यम् (गृह्णानाः) स्वीकुर्वाणाः (ब्रह्मजायाम्) म० २ । वेद-विद्याम् (पुनः) अवश्यम् (ददुः) दत्तवन्तः ॥

भाषार्थ—[मनुष्य] (ब्रह्मजायाम्) वेद विद्या को (पुनर्दाय) अवश्य देकर और (देवैः) उत्तम गुणों के कारण (निकिल्बिषम्) पाप से छुटकारा (कृत्वा) करके [पृथिव्याः] पृथिवी के (ऊर्जम्) बलदायक अन्न को (भक्त्वा) बांट कर (उरुगायम्) बड़ी कीर्तिवाले परमात्मा को (उपासते) भजते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थ—मनुष्य वेदविद्या द्वारा शुद्धचित्त होकर सब पदार्थों से उपकार करके परमात्मा की आज्ञा पालते रहते हैं ॥ ११ ॥

नास्य जाया शतवाही कल्याणी तल्पमा शये ।
यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजायाचित्त्या ॥ १२ ॥

न । अस्य । जाया । शत-वाही । कल्याणी । तल्पम् । आ । शये । यस्मिन् । राष्ट्रे । नि-रुध्यते । ब्रह्म-जाया । अचित्त्या ॥१२

भाषार्थ—(अस्य) उसकी (जाया) विद्या (शतवाही) सैकड़ों कार्य निबाहने वाली (कल्याणी) कल्याणी होकर (तल्पम्) प्रतिष्ठा (न) नहीं (आ शये=शेते) पाती है । (यस्मिन्) जिस (राष्ट्रे) राज्य में (ब्रह्म-जाया) वेद विद्या (अचित्त्या) अचेतपन से (निरुध्यते) रोकी जाती है ।१२॥

भावार्थ—अविद्या के प्रचार और वेदविद्या की रोक से किसी राज्य में कल्याण नहीं होता ॥ १२ ॥

११—(पुनर्दाय) अवश्यं दत्वा (ब्रह्मजायाम्) म० २ । वेदविद्याम् (कृत्वा) विधाय (देवैः) दिव्यगुणैः (निकिल्बिषम्) म० २ । पापराहित्यम् (ऊर्जम्) बलकरमन्नम् (पृथिव्याः) भूमेः (भक्त्वा) भज भागे सेवायां च । विभज्य (उरुगायम्) अ० २ । १२ । १ । उरु+गै गाने—घञ् बहुगीयमानं परमात्मानम् (उपासते) सेवन्ते ॥

१२—(न) निषेधे (अस्य) राष्ट्रस्य (जाया) म० ६ । विद्या (शतवाही) शत+वह प्रापणे—अण्, ङीप् । बहुपदार्थप्रापयित्री (कल्याणी) कल्ये प्रातः अण्यते शब्द्यते । कल्य+अण शब्दे जीवने च-घञ्, ङीप् । मङ्गलप्रदा (तल्पम्) खष्पशिल्प० । उ० ३ । २८ । इति तल प्रतिष्ठायाम्—प । प्रतिष्ठाम्) स्थिरताम् (आ शये) तलोपः । आशेते । प्राप्नोति (यस्मिन्) (राष्ट्रे) राज्ये (निरुध्यते) निवार्यते (ब्रह्मजाया) म० २ । ब्रह्मविद्या (अचित्त्या) चिती-क्तिन् । अचेतनया । अज्ञानेन ॥

न विकर्णः पृथुशिरास्तस्मिन् वेश्मनि जायते ।
यस्मिन्० ॥ १३ ॥

न । वि-कर्णः । पृथु-शिराः । तस्मिन् । वेश्मनि । जायते ॥०॥१३

भाषार्थ—(विकर्णः) विशेष श्रवण शक्ति वाला और (पृथुशिराः) विस्तीर्ण मस्तक शक्ति वाला पुरुष (तस्मिन्) उस (वेश्मनि) घर में (न) नहीं (जायते) होता है (यस्मिन्) जिस (राष्ट्रे) राज्य में…… ॥ १३ ॥

भावार्थ—मनुष्य वेदविद्या से ही बहुश्रुत और विज्ञानी होते हैं ॥ १३ ॥

नास्य क्षत्ता निष्कग्रीवः सूनानामेत्यग्रतः ।
यस्मिन् ० ॥ १४ ॥

न । अस्य । क्षत्ता । निष्क-ग्रीवः । सूनानाम् । एति । अग्रतः ॥० १४

भाषार्थ—(अस्य) उसका (निष्कग्रीवः) सोने के कण्ठे वाला (क्षत्ता) द्वारपाल (सूनानाम्) ऐश्वर्य वाले पुरुषों के (अग्रतः) सन्मुख (न) नहीं (एति) जाता है । (यस्मिन् राष्ट्रे) जिस राज्य में…… ॥ १४ ॥

भावार्थ—वेदविद्या के नाश होने से मनुष्य निर्धन हो कर उत्तम सेवक नहीं रख सकते ॥ १५ ॥

नास्य श्वेतः कृष्णकर्णो धुरि युक्तो महीयते ।
यस्मिन्० ॥ १५ ॥

१३—(न) निषेधे (विकर्णः) कर्ण भेदने-अच् । विशेषश्रवणः । बहुश्रुतः (पृथुशिराः) विस्तीर्णमस्तकशक्तियुक्तः । बहुप्रज्ञः (तस्मिन्) (वेश्मनि) गृहे (जायते) उत्पद्यते ॥

१४—(न) निषेधे (अस्य) राज्ञः (क्षत्ता) तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः ० । उ० २ । ९४ । इति क्षद सम्वृतौ-तृच् । द्वारपालः (निष्कग्रीवः) निष्क माने —घञ् । सुवर्णालङ्कारः कण्ठे यस्य सः (सूनानाम्) पुञो दीर्घश्च । उ० ३ ।१३। इति षु प्रसवैश्वर्ययोः—न । ऐश्वर्यवतां पुरुषाणाम् (एति) गच्छति (अग्रतः) अभिमुखम् ॥

न । अस्य । श्वेतः । कृष्ण-कर्णः । धुरि । युक्तः । महीयते ॥०॥१५॥

भाषार्थ—(अस्य) उसका (श्वेतः) श्वेत, (कृष्णकर्णः) श्यामकर्ण घोड़ा (धुरि) रथ के जूये में (युक्तः) जुता हुआ (न) नहीं (महीयते) बड़ाई पाता है। (यस्मिन् राष्ट्रे) जिस राज्य में ...... ॥ १५ ॥

भावार्थ—वेदविद्याहीन पुरुषों के पास उत्तम घोड़े आदि नहीं होते ॥१५॥

नास्य क्षेत्रे पुष्करिणी नाण्डीकं जायते बिसम् ।
यस्मिन्०॥ १६ ॥

न । अस्य । क्षेत्रे । पुष्करिणी । न । आण्डीकम् । जायते । बिसम् ॥ ० ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(अस्य) उसके (क्षेत्रे) खेत में (न) न (पुष्करिणी) पोषणवती शक्ति, और (न) न (आण्डीकम्) प्राप्ति योग्य और (बिसम्) बल दायक वस्तु (जायते) होती है (यस्मिन् राष्ट्रे) जिस राज्य में...॥१६॥

भावार्थ—वेद विद्या के विना न खेती विद्या और न व्यापार विद्या प्रवृत्त होती है ॥ १६ ॥

नास्मै पृश्निं वि दुहन्ति येऽस्या दोहमुपासते ।
यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजायाचित्त्या ॥ १७ ॥

न । अस्मै । पृश्निम् । वि । दुहन्ति । ये । अस्याः । दोहम् ।

१५—(न) निषेधे (अस्य) (श्वेतः) शुक्लवर्णः (कृष्णकर्णः) श्यामकर्णोऽश्वः (धुरि) धुर्व हिंसायाम्-क्विप्। यानमुखे (युक्तः) युगं गतः (महीयते) महीङ् पूजायाम्। पूज्यते स्तूयते ॥

१६—(न) (अस्य) (क्षेत्रे) शस्योत्पत्तिस्थाने (पुष्करिणी) अ० ४। ३४।५। पुष पुष्टौ-करन्। पुष्करं पोषणमस्त्यत्र, पुष्कर-इनि। पोषणवती शक्तिः (न) निषेधे (आण्डीकम्) समन्ताड् ड्डः। उ० १। ११४। इति अम गतौ-ड। अण्ड—ईकन्। प्राप्तियोग्यम् (जायते) उत्पद्यते (बिसम्) अ० ४। ३४। ५। बलकरं वस्तु ॥

उप-आसते । यस्मिन् । राष्ट्रे । नि-रुध्यते । ब्रह्म-जाया । अचित्त्या ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(अस्मै) उस [राजा] के लिये (पृश्निम्) स्पर्शवती पृथिवी को [वे लोग] (वि) विशेष करके (न) नहीं (दुहन्ति) दुहते हैं (ये) जो (अस्याः) इस [भूमि] के (दोहम्) रस को (उपासते) सेवन करते हैं। (यस्मिन् राष्ट्रे) जिस राज्य में (ब्रह्मजाया) वेद विद्या (अचित्त्या) अचेतपन से (निरुध्यते) रोकी जाती है ॥ १७ ॥

भावार्थ—जिस राज्य में अधिकारी लोग वेदज्ञाता नहीं होते, वहां उस राज्य से राजा को लाभ नहीं पहुंचता ॥ १७ ॥

नास्य धेनुः कल्याणी नानड्वान्त्सहते धुरम् ।
विजानिर्यत्र ब्राह्मणो रात्रिं वसति पापया ॥ १८ ॥

न । अस्य । धेनुः । कल्याणी । न । अनड्वान् । सहते । धुरम् । वि-जानिः । यत्र । ब्राह्मणः । रात्रिम् । वसति । पापया ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(न) न तो (अस्य) उसकी (धेनुः) दुधैल गौ (कल्याणी) कल्याणी [होती है] और (न) (अनड्वान्) छकड़ा ले चलने वाला बैल (धुरम्) धुर वा जूये को (सहते) सहता है। (यत्र) जहां (विजानिः)

१७—(न) निषेधे (अस्मै) राज्ञे (पृश्निम्) स्पर्शवतीं भूमिम् (वि) विशेषेण (दुहन्ति) प्रपूरयन्ति (ये) पुरुषाः (अस्याः) पृश्नेः (दोहम्) रसम् (उपासते) सेवन्ते। अन्यद् यथा म० १२ ॥

१८—(न) निषेधे (अस्य) राज्ञः (धेनुः) दुग्धवती गौः (कल्याणी) मङ्गलवती (न) निषेधे (अनड्वान्) अ० ४। ११। १। शकटवाही वृषभः (सहते) वहति (धुरम्) युगम्। भारम् (विजानिः) जाया-म० २। जायाया निङ्। पा० ५। ४। १३४। वि+जायाशब्दस्य निङ्। विगता जाया विद्या यस्य सः। विगतविद्याभ्यासः (यत्र) यस्मिन् राष्ट्रे (ब्राह्मणः) वेदवेत्ता

विद्याभ्यास विना (ब्राह्मणः) ब्राह्मण (रात्रिम्) रात को (पापया) कष्ट से (वसति) वसता है ॥ १८ ॥

भावार्थ—जिस राज्य में ब्राह्मण विद्याभ्यास नहीं करता, वहां दुधैल गौयें और बलवान् बैल आदि उपकारी पशु नहीं होते हैं ॥ १८ ॥

सूक्तम् ॥ १८ ॥

१-१५ ॥ गौर्ब्राह्मणी वा देवता ॥ १-३, ६, ७, १०- १२, १४, १५ अनुष्टुप्; ४, ५, ८, ९, १३ त्रिष्टुप् ॥

वेदविद्यारक्षणोपदेशः—वेद विद्या की रक्षा का उपदेश ॥

नैतां ते॑ दे॒वा अ॑ददु॒स्तुभ्यं॑ नृपते॒ अत्त॑वे ।
मा ब्रा॑ह्म॒णस्य॑ राजन्य॒ गां जि॑घत्सो अना॒द्याम् ॥ १ ॥

न । ए॒ताम् । ते॒ । दे॒वाः । अ॒द॒दुः॒ । तुभ्य॑म् । नृ॒ऽप॒ते॒ । अत्त॑वे ।
मा । ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ । रा॒ज॒न्य॒ । गाम् । जि॒घ॒त्सः॒ । अ॒ना॒द्याम् ॥१॥

भाषार्थ—(नृपते) हे नरपति राजन् ! (ते) तेरे (देवाः) दिव्य गुण वाले पुरुषों ने (तुभ्यम्) तुझे (एताम्) इस [वाणी] को (अत्तवे) नाशकरने को (न) नहीं (अददुः) दिया है । (राजन्य) हे राजन् ! (ब्राह्मणस्य)

(रात्रिम्) निशाम् (वसति) वासं करोति (पापया) सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३९ । इति विभक्तेर्या । पापेन कष्टेन ॥

१—(न) निषेधे (एताम्) गाम् (ते) तव । अनुदात्तोऽयम् (देवाः) दिव्यगुणाः पुरुषः (अददुः) दत्तवन्तः (तुभ्यम्) (नृपते) हे मनुष्यरक्षक राजन् (अत्तवे) तुमर्थे सेसेनसे० । पा० ३ । ४ । ९ । इति अद भक्षणे नाशने च-तवेन् । नाशयितुम् (मा) निषेधे (ब्राह्मणस्य) वेदज्ञस्य । आप्तपुरुषस्य (राजन्य) अ० ५ । १७ । ९ । हे ऐश्वर्यवन् (गाम्) गमेर्डोः । उ० । २ । ६७ । इति गम्लृ गतौ, यद्वा, गै गाने-डो । गच्छति जानाति यया गीयते वा सा गौः । गौः, वाङ्नाम-निघ० । १ । ११ । वाणीम् (जिघत्सः) अद-सन्, घस्लृ इत्यादेशे

वेदवेत्ता पुरुष की (गाम्) वाणी को, (अनाद्याम्) जो नष्ट नहीं हो सकती है, (मा जिघत्सः) मत नाशकर ॥ १ ॥

भावार्थ—राजा आप्त सत्यवादी वेदज्ञ पुरुष की वाणी में रह कर आनन्द करे ॥ १ ॥

अक्षद्रु॑ग्धो राज॒न्यः॑ पा॒प आ॑त्मपराजि॒तः ।
स ब्रा॑ह्म॒णस्य॒ गाम॑द्याद॒द्य जी॑वानि॒ मा श्वः ॥ २ ॥

अ॒क्ष-द्रु॑ग्धः । रा॒ज॒न्यः॑ । पा॒पः । आ॒त्म-प॒रा॒जि॒तः । सः । ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ । गाम् । अ॒द्या॒त् । अ॒द्य । जी॒वा॒नि॒ । मा । श्वः॥२

भाषार्थ—(अक्षद्रुग्धः) इन्द्रियों से नष्ट किया हुआ, (पापः) पापी, (आत्मपराजितः) आत्मा से हारा हुआ (सः) वह (राजन्यः) क्षत्रिय (ब्राह्मणस्य) ब्राह्मण, वेदवेत्ता की (गाम्) वाणी) को (अद्यात्) नाशकरे, (अद्य) आज (जीवानि=जीवतु) वह जीवे, (श्वः) कल्य (मा) नहीं ॥२॥

भावार्थ—वेदविद्या पर न चलने से दुष्कर्मों के कारण अजितेन्द्रिय राजा का जीवन घट जाता है ॥ २ ॥

आवि॑ष्टिताघविषा पृदा॒कूरि॑व॒ चर्म॑णा ।
सा ब्रा॑ह्म॒णस्य॑ राजन्य तृ॒ष्टैषा गौर॑ना॒द्या ॥ ३ ॥

आ-वि॑ष्टिता । अ॒घ-वि॑षा । पृ॒दा॒कूः-इ॑व । चर्म॑णा । सा । ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ । रा॒ज॒न्य॒ । तृ॒ष्टा । ए॒षा । गौः । अ॒ना॒द्या ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(चर्मणा) कांचुली से (आविष्टिता) वियोग रखने वाली,

लेटि रूपम् । नाशय (अनाद्याम्) अद-ण्यत् । केनापि नाशयितुमशक्याम् आप्तवचनत्वात् ॥

२—(अक्षद्रुग्धः) अक्षैरिन्द्रियैर्नाशितः । अजितेन्द्रियः (राजन्यः) राजा (पापः) पाप-अर्श आद्यच् । दुष्टः (आत्मपराजितः) आत्मना पराभूतः (सः) (ब्राह्मणस्य) वेदवेत्तुः विप्रस्य (गाम्) वाणीम् (अद्यात्) भक्षयेत् (अद्य) अस्मिन् दिने (मा) निषेधे (श्वः) आगामिनि दिवसे ॥

३—(आविष्टिता) आङ्+विष विप्रयोगे-क्त । तदस्य संजातं तारका-

(अग्रविषा) घोर विषैली (पृदाकूः इव) फुंसकारती सांपिनी के समान (सा एषा) वह यह (ब्राह्मणस्य) ब्राह्मण की (गौः) वाणी, (राजन्य) हे राजन् ! (तृष्टा) प्यास से व्याकुल के समान है (अनाद्या) जिसे कोई नष्ट नहीं कर सकता ॥३॥

भावार्थ—जैसे कांचुली से निकल कर सांपिनी दुष्ट विषैली होती है, वैसे ही अविद्या के फैलने से नष्ट वेदविद्या सब ओर विपत्ति फैलाती है ॥ ३॥

निर्वै क्षत्रं नयति हन्ति वर्चोऽग्निरिवारब्धो वि दुनोति सर्वम् । यो ब्राह्मणं मन्यते अन्नमेव स विषस्य पिबति तैमातस्य ॥ ४ ॥

निः । वै । क्षत्रम् । नयति । हन्ति । वर्चः । अग्निः-इव । आरब्धः । वि । दुनोति । सर्वम् । यः । ब्राह्मणम् । मन्यते । अन्नम् । एव । सः । विषस्य । पिबति । तैमातस्य ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(यः) जो मनुष्य (ब्राह्मणम्) ब्रह्म ज्ञानी को (अन्नम्) अन्न (एव) ही (मन्यते) मानता है, (सः) वह (तैमातस्य) जल में भीगे (विषस्य) विष का (पिबति) पान करता है, (वै) निश्चय करके (क्षत्रम्) अपना धन वा बल (निर्, नयति) बाहिर फेंकता है, (वर्चः) अपना तेज

दिभ्य इतच् । पा० ५ । २ । ३६ । इति आविष्ट–इतच् । आविष्टेन वियोगेन युक्ता (अघाविषा) घोरविषवती (पृदाकूः) अ० १ । २७ । १ । कुत्सितशब्दकारिणी सर्पिणी (इव) यथा (चर्मणा) त्वगावरणेन (सा) (ब्राह्मणस्य) विप्रस्य (राजन्य) हे राजन् (तृष्टा) ञि तृषा पिपासायाम्–क्त । पिपासितेव व्याकुला (गौः) वाणी (अनाद्या) म० १ । केनापि न नाशनीया ॥

४—(निर्) बहिर्भावे (वै) निश्चयेन (क्षत्रम्) अ० २ । १५ । ४ । क्षतात् त्रायकं बलं धनं वा (नयति) प्रापयति (हन्ति) नाशयति (वर्चः) तेजः (अग्निः) पावकः (इव) यथा (आरब्धः) समान्तादुद्यतः । प्रज्वलितः (वि) विशेषेण (दुनोति) उपतापयति (सर्वम्) सम्पूर्णपदार्थजातम् (यः) दुष्टः (ब्राह्मणम्) अनूचानम् (मन्यते) जानाति (अन्नम्) अदनीयं वस्तु (एव) निश्चयेन (सः) दुराचारी (विषस्य) हलाहलस्य (पिबति) पानं

(हन्ति) खोता है, और (आरब्धः) चारो ओर से लगी हुयी (अग्निः इव) अग्नि के समान (सर्वम्) अपना सब कुछ (वि दुनोति) जला देता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—वेद ज्ञानियों को सताने वाला पुरुष अज्ञान के कारण अपने आप ही अपना नाश कर लेता है ॥ ४ ॥

य एनं हन्ति मृदुं मन्यमानो देवपीयुर्धनकामो न चित्तात् । सं तस्येन्द्रो हृदयेऽग्निमिन्ध उभे एनं द्विष्टो नभसी चरन्तम् ॥ ५ ॥

यः । एनम् । हन्ति । मृदुम् । मन्यमानः । देव-पीयुः । धन-कामः । न । चित्तात् । सम् । तस्य । इन्द्रः । हृदये । अग्निम् । इन्धे । उभे इति । एनम् । द्विष्टः । नभसी इति । चरन्तम् ॥५॥

भाषार्थ—(यः) जो (देवपीयुः) विद्वानों का हिंसक, (धनकामः) धन चाहने वाला पुरुष (न चित्तात्) बिना विचारे (एनम्) इस [ब्राह्मण] को (मृदुम्) कोमल (मन्यमानः) मानता हुआ (हन्ति) नाश करता है, (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् पुरुष [ब्राह्मण वा परमेश्वर] (तस्य) उसके (हृदये) हृदय में (अग्निम्) अग्नि (सम् इन्धे) जला देता है, (उभे) दोनों (नभसी) सूर्य और पृथिवी लोक, (चरन्तम्) विचरते हुये (एनम्) इस पुरुष से (द्विष्टः) द्वेष करते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—आप्त पुरुषों के विरोधी मनुष्य का संसार भर में कोई साथी नहीं होता ॥ ५ ॥

करोति (तैमातस्य) अ० ५ । १३ । ६ । तिमात—अण् । तिमातेन क्लेदनसाधनेन जलेन युक्तस्य ॥

५—(यः) नास्तिकः (एनम्) आस्तिकं ब्राह्मणम् (हन्ति) नाशयति (मृदुम्) प्रथिम्रदिभ्रस्जां० । उ० । १ । २८ । इति म्रद मर्दने—कु, सम्प्रसारणं च । कोमलम् (मन्यमानः) जानन् सन् (देवपीयुः) अ० ४ । ३५ । ७ । देवानां विदुषां हिंसकः (धनकामः) धनेच्छुः (न चित्तात्) अज्ञानात् (सम) सम्यक् (तस्य) ब्रह्महिंसकस्य (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् ब्राह्मणः परमेश्वरो वा (हृदये) मनसि (अग्निम्) दाहम् (इन्धे) दीपयति (उभे) द्वे (एनम्) ब्रह्मद्वेषम् (द्विष्टः) द्विषतः (नभसी) नहेर्दिवि भश्च । उ० ४ । २११ । इति णह बन्धने-असुन्, हस्य भः । द्यावापृथिव्यौ–निघ० । ३ । ३० (चरन्तम्) विचरन्तम् ॥

न ब्राह्मणो हिंसितव्यो३ऽग्निः प्रियतनोरिव ।
सोमो ह्यस्य दायाद इन्द्रो अस्याभिशस्तिपाः ॥ ६ ॥

न । ब्राह्मणः । हिंसितव्यः । अग्निः । प्रियतनोः-इव ।
सोमः । हि । अस्य । दायादः । इन्द्रः । अस्य । अभिशस्ति-पाः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(प्रियतनोः=०-नुः) तन को प्रिय लगने वाले (अग्निः इव) अग्नि के समान वर्तमान (ब्राह्मणः) ब्रह्मज्ञानी (न) नहीं (हिंसितव्यः) सताया जा सकता है । (हि) क्योंकि (सोमः) चन्द्रमा (अस्य) इसका (दायादः) दायभागी [के समान] और (इन्द्रः) सूर्य (अस्य) इसका (अभिशस्तिपाः) अपवाद से बचाने वला है ॥ ६ ॥

भावार्थ—ब्राह्मण वेदों का तत्त्व जानने से महाप्रबल होता है क्योंकि वह सूर्य चन्द्रमा के समान नियम पर चलता है ॥ ६ ॥

शतापाष्ठां नि गिरति तां न शक्नोति निःखिदन् ।
अन्नं यो ब्रह्मणां मल्वः स्वाद्व१द्मीति मन्यते ॥ ७ ॥

शत-अपाष्ठाम् । नि । गिरति । ताम् । न । शक्नोति । निःखिदन् । अन्नम् । यः । ब्रह्मणाम् । मल्वः । स्वादु । अद्मि । इति । मन्यते । ॥ ७ ॥

भाषार्थ—वह [दुष्ट] (शतापाष्ठाम्) सैकड़ों दुर्मार्गों वाली विपत्ति

६—(न) निषेधे (ब्राह्मणः) वेदज्ञ आप्तपुरुषः (हिंसितव्यः) केनापि हिंसितुमशक्यः (अग्निः) पावकः (प्रियतनोः) सुपां सुलो भवन्ति । वा० पा० ७ । १ । ३६ । इति प्रथमायाः षष्ठी । प्रियतनुः । शरीरस्य हितकरः (इव) यथा (सोमः) चन्द्रः (हि) यस्मात्कारणात् (अस्य) ब्राह्मणस्य (दायादः) दा दाने-घञ् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७ । ३ । ३३ । इति युक् । दायं विभजनीयधनमादत्ते । आतश्चोपसर्गे पा० । ३ । १ । १३६ । इति आ+दा-क । यद्वा, दायमत्ति, अद भोजने-अण् । दायभागी पुरुषो यथा (इन्द्रः) सूर्यः (अस्य) (अभिशस्तिपाः) अ० २ । १३ । ३ । अपवादाद् रक्षकः ॥

७—(शतापाष्ठाम्) शत+अप+आस्थाम् । शतानि अपाष्ठा दुर्व्यवस्था

को (नि गरति) निगलता है [पाता है] और (ताम्) उसको (निः खिदन्) पचाता हुआ [पचाने को] (न) नहीं (शक्नोति) समर्थ होता है। (ब्रह्मणाम्) ब्राह्मणों के (अन्नम्) अन्न को (स्वादु) स्वादु से (अद्मि) मैं खाता हूं, (यः) जो (मल्वः) मलिन पुरुष (इति) ऐसा (मन्यते) मानता है ॥ ७ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य आप्त विद्वानों पर अत्याचार करता है, वह अनिवारणीय विपत्ति में ही पड़ता है ॥ ७ ॥

जि॒ह्वा ज्या भव॑ति॒ कुल्म॑लं॒ वाङ्ना॑डी॒का दन्ता॒स्तप॑सा॒भिदि॑ग्धाः। तेभि॑र्ब्र॒ह्मा वि॑ध्यति देवपी॒यून् हृ॑द्ब॒लैर्धनु॑र्भिर्दे॒वजू॑तैः ॥ ८ ॥

जि॒ह्वा। ज्या। भव॑ति। कुल्म॑लम्। वाक्। ना॒डी॒काः। दन्ताः। तप॑सा। अ॒भि-दि॑ग्धाः। तेभिः॑। ब्र॒ह्मा। वि॒ध्य॒ति॒। दे॒व॒-पी॒यून्। हृ॒त्-ब॒लैः। धनुः॑-भिः। दे॒व-जू॑तैः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—[ब्राह्मण की] (जिह्वा) जीभ (ज्या) धनुष् की डोरी, (वाक्) वाणी (कुल्मलम्) बाण का दण्डा (भवति) होती है और [उस की] (नाडीकाः) गले के भाग (तपसा) आग से (अभिदिग्धाः) पोते हुये (दन्ताः) तीर के दांत हैं। (ब्रह्मा) ब्राह्मण (हृद्बलैः) हृदय तोड़ने वाले,

यस्यां तां बहुदुर्मार्गयुक्तां विपत्तिम् (नि गरति) भक्षयति प्राप्नोति (ताम्) विपत्तिम् (न) निषेधे (शक्नोति) समर्थो भवति (नि खिदन्) खिद परिघाते-शतृ। परिघ्नन्। परिपचन् (अन्नम्) जीवनसाधनं भोग्यम् (यः) (ब्रह्मणाम्) ब्राह्मणानाम् (मल्वः) अ० ४। ३६। १०। मलिनः। क्रूरः (स्वादु) कृवापाजिमिस्वदि०। उ० १। १। इति ष्वद स्वादे-उण्। यथा तथा। भोज्यम्। मनोज्ञम् (अद्मि) भक्षयामि (इति) एवम् (मन्यते) जानाति ॥

८—(जिह्वा) रसना (ज्या) मौर्वी यथा (भवति) (कुल्मलम्) अ० २। ३०। ३। बाणदण्डछिद्रम् (वाक्) वाणी (नाडीकाः) नाड्यो विद्यन्तेऽस्य, नाडी-ठन्, छान्दसो दीर्घः। गलभागाः (दन्ताः) अ० ४। ३। ६। दन्तवत्तीक्ष्णाः शराग्रयः (तपसा) तापकेनाग्निना (अभिदिग्धाः) अभिलिप्ताः

(देवजूतैः) विद्वानों के भेजे हुये (तेभिः) उन (धनुर्भिः) धनुषों से (देवपीयून्) विद्वानों के सताने वालों को (विध्यति) छेदता है ॥ ८ ॥

भावार्थ—विद्वान् मनुष्य अपने विद्याबल से दुष्टों का नाश कर देता है ॥८॥

तीक्ष्णेषवो ब्राह्मणा हेतिमन्तो यामस्यन्ति शरव्यां३ न सा मृषा । अनुहाय तपसा मन्युना चोत दूराद॑व भिन्दन्त्येनम् ॥ ९ ॥

तीक्ष्ण-इषवः । ब्राह्मणाः । हेति-मन्तः । याम् । अस्यन्ति । शरव्याम् । न । सा । मृषा । अनु-हाय । तपसा । मन्युना । च । उत । दूरात् । अव । भिन्दन्ति । एनम् ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(तीक्ष्णेषवः) तीक्ष्ण बाण वाले, (हेतिमन्तः) बरछियों वाले (ब्राह्मणाः) ब्राह्मण लोग (याम्) जिस (शरव्याम्) बाणों की झड़ी के (अस्यन्ति) छोड़ते हैं, (सा) वह (मृषा) मिथ्या (न) नहीं होती । (तपसा) तप से (च) और (मन्युना) क्रोध से (अनुहाय) पीछा करके (दूरात्) दूर से (उत) ही (एनम्) इस [वैरी] को (अव भिन्दन्ति) वे लोग छेद डालते हैं ॥ ९ ॥

भावार्थ—जब ब्राह्मण क्रुद्ध होते हैं, दुष्टों को जड़मूल से मिटा देते हैं ॥ ९

ये सहस्रमराजन्नासन् दशशता उत ।
ते ब्राह्मणस्य गां जग्ध्वा वैतहव्याः पराभवन् ॥ १० ॥

(तेभिः) तैः (ब्रह्मा) ब्राह्मणः (विध्यति) छिनत्ति (देवपीयून्) म० ५ । विद्वत्पीडकान् (हृद्बलैः) बल प्राणने बधे च-अच् । हृदयघातकैः (धनुर्भिः) चापैः (देवजूतैः) विद्वद्भिः प्रेरितैः ॥

९—(तीक्ष्णेषवः) तीव्रबाणोपिताः (ब्राह्मणाः) वेदज्ञाः (हेतिमन्तः) वज्रोपेताः (याम्) (अस्यन्ति) क्षिपन्ति (शरव्याम्) अ० १ । १९ । ३ । शरसंहतिम् (न) निषेधे (सा) (मृषा) मिथ्या (अनुहाय) ओहाङ् गतौ-ल्यप् । अनुगत्य (तपसा) तपनेन (मन्युना) क्रोधेन (च) (उत) एव (दूरात्) विप्रकृष्टस्थानात् (अव) अनादरे (भिन्दन्ति) छिन्दन्ति (एनम्) शत्रुम् ॥

ये । सहस्रम् । अराजन् । आसन् । दशऽशताः । उत । ते । ब्राह्मणस्य । गाम् । जग्ध्वा । वैतऽहव्याः । परा । अभवन् ॥१०॥

भाषार्थ—(ये) जो (सहस्रम्) बलवान् सेना दल पर (अराजन्) राज करते थे और (उत) आप भी (दशशताः) दस सौ (आसन्) थे। (ब्राह्मणस्य) ब्राह्मण की (गाम्) वाणी को (जग्ध्वा) नाश करके (ते) वे (वैतहव्याः) देवताओं के अन्न खाने वाले (पराभवन्) हार गये ॥ १० ॥

भावार्थ—जिन मनुष्यों के बहुत सी सेना और परिवार भी बड़ा होता है, वे पाखण्डी वेद आज्ञा पर न चल कर नष्ट हो जाते हैं ॥ १० ॥

गौरे॒व तान् ह॒न्यमा॑ना वैतह॒व्याँ अवा॑तिरत् ।
ये केस॑रप्राबन्धायाश्चर॒माजा॒मपे॑चिरन् ॥ ११ ॥

गौः । ए॒व । तान् । ह॒न्यमा॑ना । वैत॒ऽह॒व्यान् । अव॑ । अ॒ति॒रत् । ये । केस॑रऽप्राबन्धायाः । च॒र॒मऽअ॒जाम् । अपे॑चिरन् ॥११॥

भाषार्थ—(हन्यमाना) नाश कीयी जाती हुयी (गौः) वाणी ने (एव) अवश्य (तान्) उन (वैतहव्यान्) देवताओं के अन्न खाने वालों को (अवातिरत्) उतार दिया है। (ये) जिन्हों ने (केसरप्राबन्धायाः) आत्मा में चलने

१०—(ये) पाखण्डिनः (सहस्रम्) सहस्वत्-निरु० ३ । १० । सहो बलम्-निघ० २ । १, रो मत्वर्थीयः । बलवत् सेनादलम् (अराजन्) अशासुः (आसन्) अभवन् (दशशताः) अर्श आद्यच् । दशशतयुक्ताः । बहुसंख्याकाः (उत) अपि (ते) (ब्राह्मणस्य) ब्रह्मवेत्तुः (गाम्) वाणीम् (जग्ध्वा) भक्षयित्वा नाशयित्वा (वैतहव्याः) वी खादने-क्त । वीतं खादितं हव्यं देवयोग्यान्नं यैस्ते वीतहव्याः । स्वार्थे अण् (पराभवन्) पराजयं प्राप्तवन्तः ॥

११—(गौः) वाणी (एव) अवश्यम् (तान्) (हन्यमाना) हिंस्यमाना नाश्यमाना (वैतहव्यान्) म० १० । वीतहव्यान् खादितदेवयोग्यान्नान् (अवातिरत्) पराभवत् (ये) (केसरप्राबन्धायाः) के+सृ गतौ-अच्+प्र+अबन्धायाः । के आत्मनि सरणशीलायाः प्रकर्षेण अबन्धायाः मुक्तस्वभावायाः शक्तेः परमेश्वरस्य (चरमाजाम्) चरम+अजाम् । चरेरम । उ० ५ । ६६ । इति

वाली अखण्ड शक्ति [परमेश्वर] की (चरमाजाम्) व्यापक विद्या को (अपेचिरन्) पचाया है [नष्ट कर दिया है] ॥ ११ ॥

भावार्थ—जो दुष्ट मनुष्य सर्व व्यापिनी वेद वाणी को नाश करना चाहते हैं पंडितों द्वारा वे मूर्ख नष्ट हो जाते हैं ॥ ११ ॥

एकंशतं ता जनता या भूमिर्व्यधूनुत ।
प्रजां हिंसित्वा ब्राह्मणीमसंभव्यं पराभवन् ॥ १२ ॥

एकं-शतम् । ताः । जनताः । याः । भूमिः । वि-अधूनुत । प्र-जाम् । हिंसित्वा । ब्राह्मणीम् । असम्-भव्यम् । परा । अभवन् ॥१२

भाषार्थ—(ताः) वे (जनताः) लोग (एकशतम्) एक सौ एक [थे] (याः) जिन को (भूमिः) भूमि ने (व्यधूनुत) हिला दिया है और जो (ब्राह्मणीम्) ब्राह्मण संबन्धिनी (प्रजाम्) प्रजा को (हिंसित्वा) सता कर (असंभव्यम्) संभावना [शक्यता] के बिना (पराभवन्) हार गये हैं ॥१२॥

भावार्थ—बहुत से मनुष्य इस पृथिवी पर वेदज्ञानियों को सताने से निःसन्देह नष्ट हो गये हैं ॥१२॥

देवपीयुश्चरति मर्त्येषु गरगीर्णो भवत्यस्थिभूयान् ।
यो ब्राह्मणं देवबन्धुं हिनस्ति न स पितृयाणमप्येति लोकम् ॥ १३ ॥

चर गतौ-अमच् + अज गतिक्षेपणयोः—पचाद्यच्, गतिर्ज्ञानम्, वीभावाभावः । अजा अजनाः—तिरु० । ४ । २५ । चरमां व्यापिकाम् अजां विद्याम् (अपेचिरन्) पच पाके लङि छान्दसं रूपम् । अपचन् । पाकेन तापेन नाशितवन्तः ॥

१२—(एकशतम्) एकाधिकं शतम् असंख्याताः (ताः) (जनताः) समूहार्थे—तल् । जनसमूहाः (याः) (भूमिः) पृथिवी (व्यधूनुत) धूञ् कम्पने—लङ् । विशेषेणाकम्पयत (प्रजाम्) जनताम (हिंसित्वा) दुःखयित्वा (ब्राह्मणीम्) ब्रह्मन्-अण्, ङीप् । ब्राह्मणसम्बन्धिनीम् (असंभव्यम्) अ+सम्+भू-यत् । यथा तथा सम्भावनां शक्यतां विना । अवश्यम् (पराभवन्) पराजयं गताः ॥

दे॒व॒-पी॒युः । च॒र॒ति॒ । मर्त्ये॑षु । ग॒र॒-गी॒र्णः । भ॒व॒ति॒ । अ॒स्थि॑-भू॒या॒न् । यः । ब्रा॒ह्म॒णम् । दे॒व-ब॑न्धुम् । हि॒नस्ति॑ । न । सः । पि॒तृ॒-या॒न॑म् । अपि॑ । ए॒ति॒ । लो॒कम् ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(देवपीयुः) विद्वानों का सताने वाला (मर्त्येषु) मनुष्यों के बीच (चरति) फिरता है, (गरगीर्णः) विष खाये हुआ वह (अस्थिभूयान्) हाड़ ही हाड़ (भवति) रह जाता है। (यः) जो मनुष्य (देवबन्धुम्) महात्माओं के बन्धु (ब्राह्मणम्) ब्राह्मण को (हिनस्ति) सताता है, (सः) वह (पितृयाणम्) पालन करने वाले विद्वानों के पाने योग्य (लोकम्) लोक को (न अपि) कभी नहीं (एति) पाता है ॥ १३ ॥

भावार्थ—देवनिन्दक पुरुष अविद्या के कारण दुर्बल आत्मा और रोगी हो कर विद्वानों में प्रतिष्ठा नहीं पाता ॥१३॥

अ॒ग्निर्वै नः॑ पद॒वायः॒ सोमो॑ दाया॒द उ॑च्यते ।
ह॒न्ताभिश॒स्तेन्द्र॒स्तथा॒ तद् वे॒धसो॑ विदुः ॥ १४ ॥

अ॒ग्निः । वै । नः॒ । प॒द॒-वा॒यः । सोमः॑ । दा॒या॒दः । उ॒च्य॒ते॒ । ह॒न्ता । अ॒भि-श॑स्ता । इन्द्रः॑ । तथा॑ । तत् । वे॒धसः॑ । वि॒दुः॒ ॥१४

भाषार्थ—(अग्निः) अग्नि [सूर्य] (वै) ही (नः) हमारा (पदवायः) पथदर्शक, और (सोमः) चन्द्रमा (दायादः) दायभागी (उच्यते) कहा

१३—(देवपीयुः) म० ५। विदुषां हिंसकः (चरति) गच्छति (मर्त्येषु) मनुष्येषु (गरगीर्णः) गॄ निगरणे अप्+गॄ—क्त । गरो विषो गीर्णो भक्षितो येन सः (भवति) (अस्थिभूयान्) अस्थि+बहु—ईयसुन्। बहोर्लोपो भू च बहोः। पा० ६। ४। १५८। इति ईकारलोपो बहोश्च भूरादेशः। अस्थिभिर्बहुतरः। अस्थिशेषः। अतिदुर्बलः (यः) पाखंडी (ब्राह्मणम्) वेदवेत्तारम् (देवबन्धुम्) विदुषां प्रियम् (हिनस्ति) दुःखयति (न अपि) न कदापि (सः) दुष्टः (पितृयाणम्) पितृभिः पालकैर्विद्वद्भिर्गमनीयम् (एति) प्राप्नोति (लोकम्) पदम्। भुवनम् ॥

१४—(अग्निः) सूर्यः (वै) निश्चयेन (नः) अस्माकम् (पदवायः)

जाता है। (इन्द्रः) परमेश्वर (अभिशस्ता=०-स्तुः) अपवादी का (हन्ता) नाश करने वाला है। (तथा) वैसा ही (तत्) उस बात को (वेधसः) विद्वान् लोग (विदुः) जानते हैं ॥ १४ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य सूर्य चन्द्रमा के समान सन्मार्ग में चलते हैं वे परमात्मा की कृपा से दुष्कर्मों से बचकर आनन्द भोगते हैं ॥१४॥

इषु॑रिव दि॒ग्धा नृ॑पते पृदा॒कूरि॑व गोपते ।
सा ब्रा॑ह्म॒णस्येषु॑र्घो॒रा तया॑ विध्यति॒ पीय॑तः ॥ १५ ॥

इषुः॑ऽइव । दि॒ग्धा । नृ॒प॒ते॒ । पृ॒दा॒कूःऽइ॑व । गो॒ऽप॒ते॒ । सा । ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ । इषुः॑ । घो॒रा । तया॑ । वि॒ध्य॒ति॒ । पीय॑तः ॥१५॥

भाषार्थ—(नृपते) हे नरपालक ! (गोपते) हे भूमिपालक ! (दिग्धा) विष में भरे (इषुः इव) बाण के समान और (पृदाकूः इव) फुंसकारत हुयी सांपिनि के समान (सा) वह (ब्राह्मणस्य) ब्राह्मण की (घोर) भयानक (इषुः) बरछी है, (तया) उस से (पीयतः) सताने वालों को (विध्यति) वह छेदता है ॥ १५ ॥

भावार्थ—नीतिकुशल राजा के राज्य में वेद वेत्ता लोग विद्या के प्रभाव से शत्रुओं को नाश करते हैं ॥ २५ ॥

पद+वा गतौ-घञ्,युक् च। पथदर्शकः (सोमः) चन्द्रः (दायादः) म० ६। दायभागी। बन्धुः (उच्यते) कथ्यते (हन्ता) नाशकः (अभिशस्ता) शसु हिंसायाम्-तृच्। सुपां सुलुक्०। पा० ७। १। ३९। इति षष्ठ्याः सुः। अभिशस्तुः। मिथ्यापवादकस्य (इन्द्रः) परमेश्वरः (तथा) तेन प्रकारेण (तत्) वचनम् (वेधसः) अ० १। ११। १। मेधाविनः (विदुः) जानन्ति ॥

१५—(इषुः) बाणः (इव) यथा (दिग्धा) विषासक्ता (नृपते) हे नरपालक (पृदाकूः) कुत्सितशब्दकारिणी सर्पिणी (इव) (गोपते) हे भूरक्षक (सा) पूर्वोक्ता गीर्वाणी (ब्राह्मणस्य) वेदवेत्तुः (इषुः) हननशक्तिः। अस्त्रभेदः (घोरा) कराला (तया) इष्वा (विध्यति) छिनत्ति (पीयतः) पीय हिंसायाम्-शतृ। हिंसाशीलान् ॥

सूक्तम् ॥ १८ ॥

१-१५ ॥ ब्राह्मणो देवता ॥ ७ उपरिष्टाद् बृहती; शिष्टा अनुष्टुभः ॥

नास्तिकतिरस्कारोपदेशः—नास्तिक के तिरस्कार का उपदेश ॥

अ॒ति॒मा॒त्रम॑वर्धन्त॒ नोदि॑व॒ दिव॑मस्पृशन् ।

भृगु॑ हिंसि॒त्वा सृञ्ज॑या वैतह॒व्याः परा॑भवन् ॥ १ ॥

अ॒ति॒-मा॒त्रम् । अ॒व॒र्ध॒न्त॒ । न । उत्-इ॑व । दिव॑म् । अ॒स्पृ॒श॒न् ।

भृगु॑म् । हिं॒सि॒त्वा । सृन्-ज॑याः । वै॒त॒-ह॒व्याः । परा॑ । अ॒भ॒व॒न् ॥१॥

भाषार्थ—(सृञ्जयाः) पाये हुये शत्रुओं को जीतने वाले, (वैतहव्याः) देवताओं का अन्न खाने वाले लोग (अतिमात्रम्) अत्यन्त (अवर्धन्त) बढ़े, (न=इति न) यही नहीं, (दिवम्) सूर्यलोक को (इव) जैसे (उत्) ऊंचे होकर (अस्पृशन्) उन्होंने छू लिया । [परन्तु] (भृगुम्) परिपक्व ज्ञानी को (हिंसित्वा) सताकर (पराभवन्) हार गये ॥ १ ॥

भावार्थ—पाखण्डी दुरात्मा चाहे कितने ही बढ़ जावें, परन्तु धर्मात्मा उनको अन्त में हरा देते हैं ॥ १ ॥

ये बृ॒हत्सा॑मानमाङ्गि॒रसमार्प॑यन् ब्राह्म॒णं जनाः ।

पेत्व॒स्तेषा॑मुभ॒याद॒मवि॒स्तोका॒न्याव॑यत् ॥ २ ॥

ये । बृ॒हत्-सा॑मानम् । आ॒ङ्गि॒र॒सम् । आ॒र्प॑यन् । ब्रा॒ह्म॒णम् । जनाः॑ ।

पे॒त्वः॑ । तेषा॑म् । उ॒भ॒याद॑म् । अविः॑ । तो॒का॒नि॑ । आ॒व॒य॒त् ॥२॥

१—(अतिमात्रम्) अत्यर्थम् (अवर्धन्त) वृद्धिं गताः (न) इति न (उत्) ऊर्ध्वम् (इव) यथा (दिवम्) सूर्यलोकम् (अस्पृशन्) स्पृष्टवन्तः (भृगुम्) अ० २ । ५ । ३ । परिपक्वज्ञानम् । ऋषिम् (हिंसित्वा) दुःखयित्वा (सृञ्जयाः) सृ गतौ-क्विप्, तुक् च । संज्ञायां भृतॄवृजि० । पा० ३ । २ । ४६ । इति सृत्+जि जये-खच्, पूर्वपदस्य मुम् । अन्त्यतकारलोपश्च । प्राप्तानां शत्रूणां जेतारः—यथा दयानन्दभाष्ये, ऋ० ४ । १५ । ४ । (वैतहव्याः) अ० ५ । १८ । १० । भक्षितदेवयोग्यान्नाः (पराभवन्) पराजिता अभवन् ॥

भाषार्थ—(ये जनाः) जिन पुरुषों ने (बृहत्सामानम्) बड़े दुःख नाशक ज्ञान वाले,(आङ्गिरसम्) विज्ञान वाले, (ब्राह्मणम्) ब्रह्मज्ञानी को (आर्पयन्) सताया है (पेत्वः) उस ज्ञानवान् , (अविः) रक्षक पुरुष ने (उभयादम्=उभयादान्) हमारी पूर्त्ति के लेने वाले से (तेषाम्) उन के (तोकानि) वृद्धि कर्मों को (आवयत्) गिरा दिया है ॥ २ ॥

भावार्थ—वेदवेत्ता पुरुष दुराचारी नास्तिकों का नाश करता है ॥ २ ॥

ये ब्रा॒ह्म॒णं प्र॒त्यष्ठी॑व॒न् ये वा॑स्मिञ्छु॒ल्कमी॑षि॒रे ।
अ॒स्नस्ते मध्ये॑ कु॒ल्याया॑: केशा॑न् खाद॑न्त आसते ॥३॥

ये । ब्रा॒ह्म॒णम् । प्र॒ति॒-अ॒ष्ठी॑वन् । ये । वा॒ । अ॒स्मि॒न् । शु॒ल्कम् । ई॒षि॒रे । अ॒स्नः । ते । मध्ये॑ । कु॒ल्याया॑: । केशा॑न् । खाद॑न्तः । आ॒स॒ते ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(ये) जिन्होंने (ब्राह्मणम्) ब्राह्मण को (प्रत्यष्ठीवन्) निकाल ही दिया, (वा) अथवा (ये) जिन्हों ने (अस्मिन्) उस पर से (शुल्कम्)

२—(ये) (बृहत्सामानम्) स्यति दुःखमिति साम । सातिभ्यां मनिन्मनिणौ । उ० ४ । १ । ५३ । इति षो अन्तकर्मणि-मनिन् । महादुःखनाशकज्ञानोपेतम् (आङ्गिरसम्) अ० २ । १२ । ४ । अङ्गिरो विज्ञानमस्यास्तीति-अण् । विज्ञानवन्तम् (आर्पयन्) ऋ हिंसायाम्-स्वार्थे णिच , पुक् च लङ् । हिंसितवन्तः (ब्राह्मणम्) वेदवेत्तारम् (जनाः) नास्तिकजनाः (पेत्वः) अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । उ० ४ । १०५ । इति पि गतौ-त्वन् । गतिशीलः (तेषाम्) शत्रुजनानाम् (उभयादम्) वलिमलितनिभ्यः कयन् । उ० ४ । ९९ । इति उभ पूर्तौ-कयन्+आ+दा—क । बहुवचनस्यैकवचनम् । उभयादान् पूर्तिग्राहकान् (अविः) सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । इति अव रक्षणे-इन् । रक्षकः । ब्राह्मणः (तोकानि) अ० १ । १३ । २ । तु वृद्धौ-क । वृद्धिकर्माणि (आवयत्) आ+वी असने—लङ् छान्दसः शप् । आवेत् । प्रक्षिप्तवान् ॥

३—(ये) दुष्टाः (ब्राह्मणम्) ब्रह्मवेत्तारम् (प्रत्यष्ठीवन्) ष्ठिवु निरसने—लङ् । प्रत्यक्षं निरस्तवन्तः बहिष्कृतवन्तः (ये) (वा) अथवा (अस्मिन्) ब्राह्मणे (शुल्कम्) शुल्क अतिस्पर्शने, सर्जने-घञ् । करम् (ईषिरे) ईष उञ्छे-

कर (ईषिरे) उगाहा । (ते) वे लोग (अस्नः) रुधिर की (कुल्यायाः) नदी के (मध्ये) बीच में (केशान्) क्लिष्ट पदार्थों को (खादन्तः) खाते हुये (आसते) ठहरते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो अत्याचारी राक्षस लोग ब्राह्मणों को सताते हैं, वे घोर युद्धों में हार कर बड़े बड़े कष्ट बठाते हैं ॥ ३ ॥

ब्रह्मगवी पच्यमाना यावत् साभि विजङ्गहे ।
तेजो राष्ट्रस्य निर्हन्ति न वीरो जायते वृषा ॥ ४ ॥

ब्रह्म-गवी । पच्यमाना । यावत् । सा । अभि । वि-जङ्गहे ।
तेजः । राष्ट्रस्य । निः । हन्ति । न । वीरः । जायते । वृषा ॥ ४

भाषार्थ—(सा) वह (ब्रह्मगवी) ब्रह्मवाणी (पच्यमाना) पचायी [तपायी] जाती हुयी (यावत्) जब तक (अभि) चारो ओर (विजङ्गहे = विजङ्गन्ति) फड़ फड़ाती रहती है । वह (राष्ट्रस्य) राज्य का (तेजः) तेज (निर्हन्ति) मिटा देती है, और (न वीरः) न कोई वीर पुरुष (वृषा) ऐश्वर्यवान् (जायते) उत्पन्न होता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—जहां वेदविद्या का निरादर होता है, वह राज्य सब नष्ट हो जाता है और सब लोग निर्बल हो जाते हैं ॥ ४ ॥

लिट्, आत्मनेपदं छान्दसम् । एकत्र कृतम् (अस्नः) अ० ५ । ५ । ८ । असृज्, असन्आदेशः । रुधिरस्य (ते) ब्राह्मणनिन्दकाः (मध्ये) घोरसंग्राममध्ये (कुल्यायाः) कुल संस्त्याने-क्यप् । टाप् । नद्याः—निघ० । १ । १३ । (केशान्) क्लिशेरन् लो लोपश्च । उ० ५ । ३३ । इति क्लिश उपतापे-अन्, लस्य लोपः । क्लिष्टान् पदार्थान् (खादन्तः) भक्षयन्तः (आसते) तिष्ठन्ति ॥

४—(ब्रह्मगवी) गोरतद्धितलुकि । पा० ५ । ४ । ९२ । इति ब्रह्मगो—टच्, ङीप् । ब्रह्मविद्या (पच्यमाना) तप्यमाना (यावत्) यत्परिमाणम् (सा) प्रसिद्धा (अभि) सर्वतः (विजङ्गहे) गमेर्यङ्लुकि लोटि मध्यमपुरुषे जङ्गहि, इत्यस्य स्थाने जङ्गहे इति रूपम् लटः प्रथमपुरुषस्य स्थाने । विजङ्गन्ति विशेषेण भृशं गच्छति (तेजः) प्रभावः (राष्ट्रस्य) राज्यस्य (निर्हन्ति) नितरां नाशयति (न) निषेधे (वीरः) शूरः (जायते) प्रादुर्भवति (वृषा) ऐश्वर्यवान् । इन्द्रः ॥

क्रूरम॑स्या आ॒शस॑नं तृ॒ष्टं पि॑शि॒तम॑स्यते ।
क्षी॒रं यद॑स्याः पी॒यते॒ तद् वै पि॒तृषु॒ किल्बि॑षम् ॥ ५ ॥

क्रूरम् । अ॒स्याः । आ॒-शस॑नम् । तृ॒ष्टम् । पि॒शि॒तम् । अ॒स्य॒ते॒ । क्षी॒रम् । यत् । अ॒स्याः । पी॒यते॑ । तत् । वै । पि॒तृषु॑ । कि॒ल्बि॒षम् ॥ ५ ॥

भाषार्थ (अस्याः) इस [वेदवाणी] का (आशसनम्) सताना (क्रूरम्) क्रूर, और (पिशितम्) खंडन (तृष्टम्) प्यास के समान दाहजनक (अस्यते) जाना जाता है । (अस्यः) इसका (यत्) जो (क्षीरम्) पीड़ा हटाने वाला कर्म (पीयते) नष्ट किया जाता है, (तत्) वह (वै) निश्चय करके (पितृषु) पालन करने वाले शूर वीरों में (किल्बिषम्) पाप होता है ॥ ५ ॥

भावार्थ—वेद विद्या के विरुद्ध चलने से संसार में बड़े बड़े दुःख फैलते हैं ॥ ५ ॥

उ॒ग्रो राजा॒ मन्य॑मानो ब्रा॒ह्म॒णं यो जि॒घत्स॑ति ।
परा॒ तत् सि॑च्यते रा॒ष्ट्रं ब्रा॑ह्म॒णो यत्र॒ जीय॑ते ॥ ६ ॥

५—(क्रूरम्) कृतेश्छः क्रू च । उ० २ । २१ । कृती छेदने-रक्, धातोः क्रू । क्रुरः कृन्ततेः क्रूरमित्यप्यस्य भवति—निरु० । ६ । २२ । कठिनम् । निर्दयम (अस्याः) गोः । वाण्याः (आशसनम्) शसु हिंसायाम्—ल्युट् । आहननम (तृष्टम) पिपासावद् दाहजनकम् (पिशितम्) पिश अवयवे—क्त । खण्डनम (अस्यते) अस गतौ । गम्यते ज्ञायते (क्षीरम्) क्षी हिंसायाम्-क्विप्, ईर गतौ कम्पने च-अण्-इति शब्दस्तोममहानिधिः । क्षीरं क्षरतेर्घसेर्वैरो नम-करणः-निरु० २ । ५ । पीड़ायाः प्रेरकं दूरीकारकं कर्म (यत्) (अस्याः) (पीयते) पीयतिर्हिंसाकर्मा-निरु० ४ । २५ हिंस्यते शत्रुणा (तत्) (वै) अवश्यम् (पितृषु) पालकेषु शूरेषु (किल्बिषम्) किलेर्बुक् च । उ० १ । ५१ । इति किल शुक्लतायां पीडायां च-टिषच् बुक् च । किल्बिषं किल्भिदं सुकृतकर्मणो भयं कीर्तिमस्य भिनत्तीति वा-निरु० ११ । २४ । अपराधः पापम् ॥

उग्रः । राजा । मन्यमानः । ब्राह्मणम् । यः । जिघत्सति । परा । तत् । सिच्यते । राष्ट्रम् । ब्राह्मणः । यत्र । जीयते ॥६॥

भावार्थ—(यः) जो (उग्रः) प्रचण्ड (राजा) राजा (मन्यमानः) गर्व करता हुआ (ब्राह्मणम्) ब्राह्मण को (जिघत्सति) नष्ट करना चाहता है। (तत्) वह (राष्ट्रम्) राज्य (परा सिच्यते) बह जाता है, (यत्र) जहां (ब्राह्मणः) वेदवेत्ता (जीयते) दबाया जाता है ॥ ६ ॥

भावार्थ—वेदवेत्ताओं के सताने वाले राजा का राज्य सर्वथा नष्ट हो जाता है ॥ ६ ॥

अष्टापदी चतुरक्षी चतुःश्रोत्रा चतुर्हनुः । द्व्यास्या द्विजिह्वा भूत्वा सा राष्ट्रमव धूनुते ब्रह्मज्यस्य ॥ ७ ॥

अष्टा-पदी । चतुः-अक्षीः । चतुः-श्रोत्रा । चतुः-हनुः । द्वि-आस्या । द्वि-जिह्वा । भूत्वा । सा राष्ट्रम् । अव । धूनुते । ब्रह्मज्यस्य ॥ ७ ॥

भावार्थ—(सा) वह [वेद विद्या] (अष्टापदी) [छोटाई, हलकाई, प्राप्ति, स्वतन्त्रता, बड़ाई, ईश्वरपन, जितेन्द्रियता और सत्य संकल्प, आठ ऐश्वर्य] आठ पद प्राप्त कराने वाली (चतुरक्षी) [ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र] चार वर्णों में व्याप्ति वाली, (चतुःश्रोत्रा) [ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, और

६—(उग्रः) प्रचण्डः (राजा) शासकः (मन्यमानः) गर्वं कुर्वाणः (ब्राह्मणम्) वेदवेत्तारम् (यः) (जिघत्सति) अत्तुं नाशयितुमिच्छति (परा) पराभवेन (तत्) (सिच्यते) उह्यते (राष्ट्रम्) राज्यम् (ब्राह्मणः) (यत्र) यस्मिन् राज्ये (जीयते) अभिभूयते ॥

७—(अष्टापदी) अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च तथा कामावसायिता ॥ १ ॥ इति अष्टैश्वर्याणि पदानि प्राप्तव्यानि यया सा (चतुरक्षी) अशेर्नित् । उ० ३ । १५६ । इति अशू व्याप्तौ-क्सि, ङीप् । चतुर्षु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेषु वर्णेषु अक्षि व्याप्तिर्यस्याः सा (चतुःश्रोत्रा)

संन्यास] चार आश्रमो में श्रवण शक्ति वाली, (चतुर्हनुः) [धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष] चार पदार्थों में गति वाली, (द्व्यास्या) [परमात्मा और जीवात्मा] दोनों का ज्ञान कराने वाली और (द्विजिह्वा) [बाहिरी और भीतरी] दोनों सुखों की जीत कराने वाली (भूत्वा) होकर (ब्रह्मज्यस्य) ब्राह्मण के हानि करने वाले के (राष्ट्रम्) राज्य को (अवधूनुते) हिला डालती है ॥ ७ ॥

भावार्थ—वेद विद्या सर्वथा कल्याणी होने से अत्याचारी दुष्टों का नाश कर देती है ॥ ७ ॥

तद् वै राष्ट्रमा स्रवति नावं भिन्नामिवोदकम् ।
ब्रह्माणं यत्र हिंसन्ति तद् राष्ट्रं हन्ति दुच्छुना ॥ ८ ॥

तत् । वै । राष्ट्रम् । आ । स्रवति । नावम् । भिन्नाम्-इव । उदकम् । ब्राह्मणम् । यत्र । हिंसन्ति । तत् । राष्ट्रम् । हन्ति । दुच्छुना ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(तत्) वह [दुष्ट कर्म] (वै) निश्चय करके (राष्ट्रम् राज्य को (आ स्रवति) बहा देता है (उदकम् इव) जैसे जल (भिन्नाम्) टूटी (नावम्) नाव को । (यत्र) जहां (ब्राह्मणम्) ब्राह्मण को (हिंसन्ति) वे

चतुर्षु ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासाश्रमेषु श्रोत्रं श्रवणं कीर्तनं यस्याः सा (चतुर्हनुः) शृस्वृस्निहि० । उ० १ । १० । इति हन गतौ-उप्रत्ययः । चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु पदार्थेषु हनुर्गतिर्यस्याः सा (द्व्यास्या) ऋहलोर्ण्यत् । पा० ३ । १ । १२४ । इति अस ग्रहणे-ण्यत् । द्वे परमात्मजीवात्मज्ञाने आस्ये ग्राह्ये यया सा (द्विजिह्वा) शेवायह्वजिह्वा० । उ० १ । १५४ । इति जि जये-वन्-हुक् च । द्वे बाह्याभ्यन्तरसुखे जेतव्ये यया सा (भूत्वा) (सा) ब्रह्मविद्या (राष्ट्रम्) राज्यम् (अव) अनादरे (धूनुते) धूञ् कम्पने- । कम्पयति (ब्रह्मज्यस्य) ब्रह्म +ज्या वयोहानौ-क, अन्तर्गतण्यर्थः । ब्राह्मणस्य हानिकारकस्य ॥

८—(तत्) दुष्ट कर्म (वै) निश्चयेन (राष्ट्रम्) राज्यम् (आ) समन्तात् (स्रवति) स्रावयति प्लावयति (नावम्) अ० । २ । ३६ । ५ । नौयं पोतम् (भिन्नाम्) छिन्नाम् (इव) यथा (उदकम्) जलम् (ब्राह्मणम्) (यत्र)

सताते हैं, (दुच्छुना) दुर्गति वा दरिद्रता (तत् राष्ट्रम्) उस राज्य को (हन्ति) मिटा देती है ॥ ८ ॥

भावार्थ—जिस राज्य में नीति कुशल वेदवेत्ताओं का अनादर होता है, वह राज्य छिन्न भिन्न हो जाता हैं ॥ ८ ॥

तं वृक्षा अपं सेधन्ति छायां नो मोपंगा इति ।
यो ब्राह्मणस्य सद्धनंमुभि नारद मन्यते ॥ ९ ॥

तम् । वृक्षाः । अपं । सेधन्ति । छायाम् । नः । मा । उपं । गाः । इति । यः । ब्राह्मणस्यं । सत् । धनंम् । अभि । नारद । मन्यंते ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(तम्) उसको (वृक्षाः) वृक्ष (अप सेधन्ति) हटा देते हैं, "(नः) हमारी (छायाम्) छाया में (मा उप गाः) मत आ," (इति) ऐसा कह कर । (यः) जो पुरुष, (नारद) हे नर [सर्वनायक, परमात्मा] के ज्ञान देने वाले मनुष्य ! (ब्राह्मणस्य) ब्राह्मण के (सत्) श्रेष्ठ (धनम्) धनको (अभि=अभिभूय) दबा कर (मन्यते) अपना मानता है ॥ ९ ॥

भावार्थ—ब्राह्मण पर अत्याचार के कारण कुप्रबन्ध होने से बन उपवन बाटिका आदि नष्ट हो जाते हैं ॥ ९ ॥

विषमे॒तद् दे॒वकृ॑तं॒ राजा॒ वरु॑णोऽब्रवीत् ।

(हिंसन्ति) दुःखयन्ति (ततु) (राष्ट्रम्) राज्यम् (हन्ति) नाशयति (दुच्छुना) अ० । १७ । ४ । दुष्टा गतिः दरिद्रता ॥

९—(तम्) अत्याचारिणम् (वृक्षाः) अ० ३ । ६ । ८ । स्वीकरणीयास्तरवः (अप सेधन्ति) अपसेधयन्ति निवारयन्ति (छायाम्) (नः) अस्माकम् (मा उप गाः) इणो गा लुङि । पा० २ । ४ । ४५ । इति इण् गतौ लुङि गादेशः । अडभावो माङि । न प्राप्नुहि (इति) वाक्यसमाप्तौ (यः) दुष्टः (ब्राह्मणस्य) ब्रह्मवेत्तुः (सत्) श्रेष्ठम् (धनम्) वित्तम् (अभि) अभिभूय (नारद) नरति नयतीति नरः । नॄ नये-अच् । नरस्येदम्, अण् । नारं परमात्मज्ञानं ददातीति, दा-क । हे सर्वनायकपरमेश्वरस्य ज्ञानप्रद (मन्यते) स्वकीयं जानाति ॥

न ब्रा॒ह्म॒णस्य॒ गां ज॒ग्ध्वा रा॒ष्ट्रे जा॑गार॒ कश्च॒न ॥१०॥

वि॒षम् । ए॒तत् । दे॒व-कृ॑तम् । राजा॑ । वरु॑णः । अ॒ब्र॒वी॒त् ।
न । ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ । गाम् । ज॒ग्ध्वा । रा॒ष्ट्रे । जा॒गा॒र॒ । कः । च॒न ॥१०

भाषार्थ—(राजा) राजा (वरुणः) श्रेष्ठ परमात्मा ने (अब्रवीत्) कहा है "(एतत्) यह (देवकृतम्) इन्द्रियों से किया हुआ (विषम्) विष [समान पाप] है, (कश्चन) कोई भी (ब्राह्मणस्य) ब्राह्मण की (गाम्) विद्या को (जग्ध्वा) हड़पकर (राष्ट्रे) राज्य में (न) नहीं (जागार) जागता रहा है" ॥१०॥

भावार्थ—परमेश्वर ने उपदेश किया है कि जैसे विष खाने से मनुष्य अचेत हो जाता है, वैसे ही वेदविद्या के नाश से सब लोग आलसी और निरुत्साही हो जाते हैं ॥१०॥

नवै॒व ता न॑व॒तयो॒ या भूमि॒र्व्य॑धूनुत ।
प्र॒जां हिं॑सि॒त्वा ब्राह्म॑णीमसंभ॒व्यं परा॑भवन् ॥ ११ ॥

नव॑ । ए॒व । ताः । न॒व॒तयः॑ । याः । भूमिः॑ । वि-अ॑धूनुत । प्र॒-जाम् ।
हिं॒सि॒त्वा । ब्रा॒ह्म॒णीम् । अ॒स॒म्-भ॒व्यम् । परा॑ । अ॒भ॒व॒न् ॥११॥

भाषार्थ—(ताः) वे लोग (नव नवतयः) नव बार नब्बे [९×९० वा ८१०] (अपि) भी [थे] (याः) जिन को (भूमिः) भूमि ने (व्यधूनुत) हिला दिया है, और जो (ब्राह्मणीम्) ब्राह्मण संबंधिनी (प्रजाम्) प्रजा को

१०—(विषम्) विषं यथा (एतत्) दुष्कर्म (देवकृतम्) इन्द्रियविकारकृतम् (राजा) वरुणः श्रेष्ठः परमेश्वरः (अब्रवीत्) वेदे कथितवान् (न) निषेधे (ब्राह्मणस्य) ब्रह्मवेत्तुः (गाम्) विद्याम् (जग्ध्वा) भुक्त्वा नाशयित्वा (राष्ट्रे) राज्ये (जागार) जागृ निद्राक्षये-लिटि छान्दसं रूपम् । जजागार विनिद्रो जागरूकः सावधानो बभूव (कश्चन) कश्चिदपि ॥

११—(नव नवतयः) नवगुणिता नवतयः । ९×९०=८१० । असङ्ख्याता

(हिंसित्वा) सताकर (असंभव्यम्) संभावना [शक्यता) के विना (पराभवन्) हार गये हैं ॥ ११ ॥

भावार्थ—असंख्यात होने पर भी नास्तिक पराजित होते हैं [अ० ५ । १८ । १२ । का मिलान करो] ॥ ११ ॥

यां मृतायानुबध्नन्ति कूद्यं पदयोपनीम् ।
तद् वै ब्रह्मज्य ते देवा उपस्तरणमब्रुवन् ॥ १२ ॥

याम् । मृताय । अनु-बध्नन्ति । कूद्यम् । पद-योपनीम् ।
तत् । वै । ब्रह्म-ज्य । ते । देवाः । उप-स्तरणम् । अब्रुवन् ॥१२॥

भाषार्थ—(याम्) जिस (पदयोपनीम्) पद व्याकुल करने वाली (कूद्यम्=कूदीम्) दुःखित शब्द देने वाली बेड़ी को (मृताय) मरने के लिये (अनुबध्नन्ति) जकड़ देते हैं । (ब्रह्मज्य) हे ब्राह्मण के हानि कारक ! (देवाः) महात्माओं ने (तत्) उसको (वै) अवश्य (ते) तेरे लिये (उपस्तरणम्) विस्तर (अब्रुवन्) कहा है ॥ १२ ॥

भावार्थ—(दुराचारी नास्तिकों को कारागार आदि में रख कर कठिन दण्ड देवें ॥ १२ ॥

अश्रूणि कृपमाणस्य यानि जीतस्य वावृतुः ।
तं वै ब्रह्मज्य ते देवा अपां भागमधारयन् ॥ १३ ॥

अश्रूणि । कृपमाणस्य । यानि । जीतस्य । ववृतुः । तम् । वै ।
ब्रह्म-ज्य । ते । देवाः । अपाम् । भागम् । अधारयन् ॥ १३ ॥

इत्यर्थः (एव) अपि (ताः) जनताः । अन्यद् यथा—अ० ५ । १८ । १२ ॥

१२ (याम्) (मृताय) मरणाय (अनुबध्नन्ति) अनुकृत्य धारयन्ति (कूद्यम्) कूङ् आर्तस्वरे–क्विप् । कुवम् आर्तस्वरं ददाति दा-क, ङीप् । छान्दसो यण् । कूदीम् । आर्तस्वरदात्रीं शृङ्खलाम् (पदयोपनीम्) युप विमोहने-ल्युट्, ङीप् । पदयोर्व्याकुलयित्रीम् (तत्) (वै) अवश्यम् (ब्रह्मज्य) म० ७ । हे ब्राह्मणस्य हानिकारक (ते) तुभ्यम् (देवाः) महात्मानः (उपस्तरणम्) स्तृञ् आच्छादने ल्युट् । विस्तरम् (अब्रुवन्) अकथयन् ॥

भाषार्थ—(कृपमाणस्य) दुःख पाते हुये, (जीतस्य) हारे हुये पुरुष के (यानि) जो (अश्रूणि) आंसू (ववृतुः) बहे हैं ! (ब्रह्मज्य) हे ब्राह्मण को हानि पहुंचाने वाले ! (देवाः) महात्माओं ने (ते) तेरे लिये (तम् वै) वही (अपाम्) जल का (भागम्) भाग (अधारयन्) ठहराया है ॥ १३ ॥

भावार्थ—ईश्वर की आज्ञा भंग करने वाला पुरुष वेदवेत्ताओं द्वारा दण्ड पाकर सदा रोता रहता है ॥ १३ ॥

येन॑ मृ॒तं स्न॒पय॑न्ति॒ श्मश्रू॑णि॒ येनो॒न्दते॑ ।
तं वै ब्र॑ह्मज्य ते दे॒वा अ॒पां भा॒गम॑धारयन् ॥ १४ ॥

येन॑ । मृ॒तम् । स्न॒पय॑न्ति । श्मश्रू॑णि । येन॑ । उ॒न्दते॑ । तम् । वै । ब्र॒ह्म॒ऽज्य॒ । ते॒ । दे॒वाः । अ॒पाम् । भा॒गम् । अ॒धा॒र॒य॒न् ॥१४॥

भाषार्थ—(येन) जिस [जल] से (मृतम्) मृतक को (स्नपयन्ति) स्नान कराते हैं और (येन) जिससे (श्मश्रूणि) अपने शरीर में आश्रित केश वा अङ्गों को (उन्दते) सींचते हैं । (ब्रह्मज्य) हे ब्राह्मण को हानि पहुंचाने वाले ! (देवाः) महात्माओं ने (ते) तेरे लिये (अपाम्) जलका (तम् वै) वही (भागम्) भाग (अधारयन्) ठहराया है ॥१४॥

भावार्थ—ईश्वर की आज्ञा न पालने वाले पुरुष अन्त में हारकर अपने मृतक बान्धवों के शोक में पड़े रहते हैं ॥१४॥

---

१३ (अश्रूणि) अश्रुवादयश्च-उ० ५ । २८ । इति अशू व्याप्तौ—ड्डुन्, रुट् च । नेत्रजलविन्दवः (कृपमाणस्य) कृप दौर्बल्ये-शानच् । दुर्बलीक्रियमाणस्य (यानि) (जीतस्य) अभिभूतस्य (ववृतुः) वृतु वर्तने-लिट् परस्मैपदित्वं दीर्घत्वं च छान्दसम् । ववृतिरे वर्तमाना बभूवुः (तम्)तादृशं(अपाम्) जलानाम् (भागम्) भजनीयमंशम् (अधारयन) अस्थापयन् । अन्यद् गतम् ॥

१४—(येन) जलेन (मृतम्) मृतकम् (स्नपयति) स्नानं कारयन्ति (श्मश्रूणि) शीङ् शयने—मनिन् स च डित् । इति श्म शरीरम् । श्मनि श्रयतेर्डुन् । उ० ५ । २८ । इति श्म+श्रिञ् सेवायां-डुन् रुट् च । श्म शरीरम्...श्मश्रु लोम श्मनि श्रितं भवति—निरु० । ३ । ५ । शरीरे श्रितानि लोमानि इन्द्रियाणि वा (येन) (उन्दते) क्लेदयन्ति । अन्यत् पूर्ववत—म० १३ ॥

न वर्षं मैत्रावरुणं ब्रह्मज्यमभि वर्षति ।
नास्मै समितिः कल्पते न मित्रं नयते वशम् ॥ १५ ॥

न । वर्षम् । मैत्रावरुणम् । ब्रह्म-ज्यम् । अभि । वर्षति । न । अस्मै । सम्-इतिः । कल्पते । न । मित्रम् । नयते । वशम् ॥१५

भाषार्थ—(मैत्रावरुणम्) वायु और सूर्य से किया हुआ (वर्षम्) वर्षाजल (ब्रह्मज्यम् अभि) ब्राह्मण को हानि पहुंचाने वाले पर (न) नहीं (वर्षति) वर्षता है। और (न) न (अस्मै) इसके लिये (समितिः) सभा (कल्पते) समर्थ होती है, और (न) न वह (मित्रम्) मित्र को (वशम्) अपने वश में (नयते) लाता है ॥१५॥

भावार्थ—वेद विरोधी पुरुष आधिदैविक, आधिभौतिक, और आध्यात्मिक शान्ति न पाकर सदा दुःखी रहता है ॥१५॥

सूक्तम् ॥ २० ॥

१-१२ ॥ दुन्दुभिर्देवता ॥ त्रिष्टुप् छन्दः ॥

संग्रामे जयोपदेशः—संग्राम में जय का उपदेश ॥

उच्चैर्घोषो दुन्दुभिः सत्वनायन् वानस्पत्यः संभृत उस्रियाभिः । वाचं क्षुणुवानो दमयन्त्सपत्नान्त्सिंह इव जेष्यन्नभि तंस्तनीहि ॥ १ ॥

उच्चैः-घोषः । दुन्दुभिः । सत्वना-यन् । वानस्पत्यः । सम्-भृतः । उस्रियाभिः । वाचम् । क्षुणुवानः । दमयन् । स-पत्नान् । सिंहः-इव । जेष्यन् । अभि । तम् । स्तनीहि ॥ १ ॥

१५—(न) निषेधे (वर्षम्) वृष्टिः (मैत्रावरुणम्) तेन निर्वृत्तम् । पा० ४ । २ । ६८ । इति मित्रावरुण-अण् । मित्रावरुणाभ्यां वायुसूर्याभ्यां निर्वृतं निष्पादितम् (ब्रह्मज्यम्) म० ७ । ब्राह्मणस्य हानिकरम् (अभि) प्रति (वर्षति) सिञ्चति (न) (अस्मै) ब्रह्मविरोधिने (समितिः) सभा (कल्पते) समर्था सफला भवति (न) (मित्रम्) सुहृदम् (नयते) प्रापयति (वशम्) अधीनत्वम् ॥

भाषार्थ—(उच्चैर्घोषः) ऊंचा शब्द करने वाला, (सत्वनायन्) पराक्रमियों के समान आचरण करने वाला, (वानस्पत्यः) सेवनीयों के पालकों [सेनापति आदिकों] से प्राप्त हुआ, (उस्रियाभिः) वस्तियों की रक्षक सेनाओं से (संभृतः) यथावत् रक्खा गया, (वाचम्) शब्द (क्षुणुवानः) करता हुआ (सपत्नान्) वैरियों को (दमयन्) दबाता हुआ, (दुन्दुभिः) दुन्दुभि [ढोल वा नगारा] तू (सिंहः इव) सिंह के समान (जेष्यन्) जीत चाहता हुआ (अभि) सब ओर (तंस्तनीहि) गरजता रहे ॥ १ ॥

भावार्थ—सेनापति लोग दुन्दुभि आदि मारू बाजे बजा कर शत्रुओं को जीतें ॥ १ ॥

सिंह इं॑वास्तानीद् द्रुवयो विबं॑द्धोऽभिक्रन्द॑न्नृषभो वा॑सितामिव । वृषा त्वं वध्र॑यस्ते सपत्ना॑ ऐन्द्रस्ते॒ शुष्मो॑ अभिमातिषाहः ॥ २ ॥

सिंहः-इं॑व । अस्ता॒नी॒त् । द्रु॒वयः॑ । वि-बं॑द्धः । अ॒भि-क्रन्द॑न् । ऋ॒ष॒भः । वा॒सि॒ताम्-इं॑व । वृषा॑ । त्वम् । वध्र॑यः । ते॒ । स॒-पत्नाः॑ । ऐ॒न्द्रः । ते॒ । शुष्मः॑ । अ॒भि॒मा॒ति॒-स॒हः ॥ २ ॥

१—(उच्चैर्घोषः) उच्चध्वनिः (दुन्दुभिः) दुन्दु इति शब्देन भाति, भा—कि । वाद्यविशेषः । बृहड्ढका (सत्वनायन्) अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा० ३ । २ । ७५ । इति षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु—क्वनिप् । दस्य तः । सत्वा पराक्रमी पुरुषः । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३ । १ । ११ । इति सत्वन्—क्यङ्, शतृ, सत्वन शब्दस्य अकारान्तता छान्दसी । पराक्रमीवाचरन् (वानस्पत्यः) अ० ३ । ६ । ६ । वनस्पति—ण्य । वनस्पतिभ्यः सेव्यानां पालकेभ्यः सेनापतिभ्य आगतः (संभृतः) सम्यग्धृतः (उस्रियाभिः) अ० ३ । ८ । १ । वसति यत्र, वस—रक्, टाप् । उस्रा वसतिः । राष्ट्रावारपाराद् घखौ । पा० ४ । २ । ९३ । इति घ । वसतिरक्षिकाभिः सेनाभिः (वाचम्) ध्वनिम् (क्षुणुवानः) क्षु शब्दे—स्वादिः, शानच् । शब्दायमानः (दमयन्) अभिभवन् (सपत्नान्) शत्रून् (सिंहः इव) (जेष्यन्) जेतुमिच्छन् (अभि) सर्वतः (तंस्तनीहि) स्तन गर्जने यङ्लुकि छान्दसो लोट् । तंस्तंहि । भृशं गर्ज ॥

भाषार्थ—(वासिताम्) गौ पर (अभिक्रन्दन्) दहाड़ते हुये (ऋषभः इव) बलीवर्द के समान, (विबद्धः) विशेष करके जकड़ा हुआ (द्रुवयः) वह ढांचा (सिंहः इव) सिंह के समान (अस्तानीत्) गरजा। (त्वम्) तू (वृषा) बलवान् है, (ते) तेरे (सपत्नाः) वैरी लोग (वध्र्यः) निर्बल हैं, (ते) तेरा (ऐन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (शुष्मः) बल (अभिमातिषाहः) अभिमानियों का हराने वाला है ॥ २ ॥

भावार्थ—शूर वीर सेनापति पूर्ण पराक्रम करके शत्रुओं को जीते ॥२॥

वृषे॑व यू॒थे सह॑सा विदा॒नो ग॒व्यन्न॒भि रु॑व संधना॒जित् । शु॒चा वि॑ध्य॒ हृद॑यं॒ परे॑षां हि॒त्वा ग्रामा॒न् प्रच्यु॑ता यन्तु॒ शत्र॑वः ॥ ३ ॥

वृषा-इव । यू॒थे । सह॑सा । वि॒दा॒नः । ग॒व्यन् । अ॒भि । रु॒व॒ । स॒म्-ध॒न॒-जित् । शु॒चा । वि॒ध्य॒ । हृद॑यम् । परे॑षाम् । हि॒त्वा । ग्रामा॑न् । प्र-च्यु॑ताः । य॒न्तु॒ । शत्र॑वः ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(वृषा इव) बैल के समान (यूथे) अपने झुंड में (सहसा) बल से (विदानः) जाना गया, (गव्यन्) भूमि चाहता हुआ (संधनाजित्) यथावत् धन जीतने वाला तू (अभि) चारो ओर (रुव) गरज। (परेषाम्) वैरियों का (हृदयम्) हृदय (शुचा) शोक से (विध्य) छेद डाला (प्रच्युताः) गिरे हुये (शत्रवः) वैरी (ग्रामान्) अपने गांवों को (हित्वा) छोड़ कर

२—(सिंहः इव) (अस्तानीत्) अगर्जीत् (द्रुवयः) वलिमलितनिभ्यः कयन्। उ० ४। ६६। इति द्रु गतौ—कयन्। कलेवरम्। दुन्दुभिरित्यर्थः (विबद्धः) विशेषेण बद्धः (अभिक्रन्दन्) अभितः शब्दं कुर्वन् (ऋषभः) बलीवर्दः (वासिताम्) हस्याभ्यामितन्। उ० ३। ६३। इति वस निवासे-इतन्, स च णित्। उस्राम्। गाम् (इव) यथा (वृषा) ऐश्वर्यवान् (त्वम्) दुन्दुभे (वध्र्यः) अ० ३। ६। २। निर्वीर्याः (ते) तव (सपत्नाः) शत्रवः (ऐन्द्रः) इन्द्र-अण्। ऐश्वर्यवान् (ते) (शुष्मः) बलम् (अभिमातिषाहः) अभिमानिनां जेता ॥

३—(वृषा) बलीवर्दः (इव) यथा (यूथे) तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः। उ० २। १२। इति यु मिश्रणामिश्रणयोः। थक्। सजातीयसमूहे (सहसा)

(यन्तु) चले जावें ॥ ३ ॥

भावार्थ—पराक्रमी योधा लोग संग्राम में वैरियों को जीत कर उनका धन और राज्य छीन लें ॥ ३ ॥

सं॒जय॒न् पृत॑ना ऊ॒र्ध्वमा॑युर्गृ॒ह्या॑ गृह्णा॒नो ब॑हु॒धा वि च॑क्ष्व। दैवीं॒ वाचं॑ दुन्दुभ॒ आ गु॑रस्व वे॒धाः शत्रू॑णा॒मुप॑ भरस्व॒ वेदः॑ ॥ ४ ॥

स॒म्ऽजय॑न्। पृत॑नाः। ऊ॒र्ध्वऽमा॑युः। गृ॒ह्याः॑। गृ॒ह्णा॒नः। ब॒हु॒ऽधा। वि। च॒क्ष्व॒। दैवी॑म्। वाच॑म्। दु॒न्दु॒भे॒। आ। गु॒र॒स्व॒। वे॒धाः। शत्रू॑णाम्। उप॑। भ॒र॒स्व॒। वेदः॑ ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(ऊर्ध्वमायुः) ऊंचा शब्द करता हुआ, (पृतनाः) संग्रामों को (संजयन्) जीतता हुआ, (गृह्याः) ग्रहण करने योग्य सेनाओं को (गृह्णानः) ग्रहण करता हुआ तू (बहुधा) बहुत प्रकार से (वि चक्ष्व) देखता रह। (दुन्दुभे) हे दुन्दुभि ! (दैवीम्) दिव्य गुण वाली (वाचम्) वाणी को (आगुरस्व) उच्चारण कर, (वेधाः) विधान करने वाला तू (शत्रूणाम्) वैरियों का (वेदः) धन (उप भरस्व) लाकर भर दे ॥ ४ ॥

भावार्थ—जैसे पराक्रमी योधा दुन्दुभि बजाकर शत्रुओं को जीतकर

बलेन (विद्वानः) विद ज्ञाने-शानच् क्वार्थे। विदितः (गव्यन्) सुप आत्मनः क्यच्। पा० ३। १। ८। इति गो-क्यच्। गां भूमिमिच्छन् (अभि) (रुव) गर्ज (संधनाजित्) छान्दसो दीर्घः। सम्यग्धनानां जेता (शुचा) शोकेन (विध्य) छिन्धि (हृदयम्) अन्तःकरणम् (परेषाम्) शत्रूणाम् (हित्वा) ओहाक् त्यागे। त्यक्त्वा (ग्रामान्) निवासदेशान् (प्रच्युताः) पराजिताः (यन्तु) गच्छन्तु (शत्रवः) वैरिणः ॥

४—(संजयन्) पराभवन् (पृतनाः) संग्रामान् (ऊर्ध्वमायुः) कृवापा०। उ० १। १। इति माङ् माने शब्दे च-उण् युक् च। उच्चध्वनिः (गृह्याः) गृह उपादाने-क्यप्, टाप्। ग्रहणीयाः सेनाः (गृह्णानः) आददानः (बहुधा) बहुप्रकारेण (वि) विशेषेण (चक्ष्व) पश्य (दैवीम्) दिव्याम् (वाचम्) वाणीम् (दुन्दुभे) हे बृहड्ढक्के (आ गुरस्व) गुरी उद्यमने।

कीर्ति पाते हैं, इसी प्रकार सब मनुष्य आत्मदोष मिटाकर यशस्वी होवें ॥ ४ ॥

दुन्दुभेर्वाचं प्रयंतां वदंन्तीमाशृण्वती नाथिता घोषंबुद्धा। नारी पुत्रं धावतु हस्तगृह्यामित्री भीता संमरे वधानाम् ५

दुन्दुभेः । वाचंम् । प्र-यंताम् । वदंन्तीम् । आ-शृण्वती । नाथिता । घोषं-बुद्धा । नारी । पुत्रम् । धावतु । हस्त-गृह्यं । आमित्री । भीता । सम्-अरे । वधानाम् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(दुन्दुभेः) दुन्दुभि की (प्रयताम्) नियम युक्त, (वदन्तीम्) गूंजती हुई, (वाचम्) ध्वनि को (आशृण्वती) सुनती हुई, (घोषबुद्धा) गर्जन से जागी हुई, (नाथिता) अधीन हुई, (वधानाम्) मारू शस्त्रों के (समरे) समर में (भीता) डरी हुई (आमित्री) वैरी की (नारी) नारी (पुत्रम्) पुत्रको (हस्तगृह्य) हाथ में पकड़ कर (धावतु) भाग जावे ॥ ५ ॥

भावार्थ—योधा लोग नियमपूर्वक दुन्दुभि बजावें जिससे शत्रु लोग हार जावें और उनकी स्त्री आदि भी घर छोड़कर चली जावें ॥ ५ ॥

पूर्वो दुन्दुभे प्र वंदासि वाचं भूम्याः पृष्ठे वंद रोचंमानः । अमित्रसेनामंभिजञ्जंभानो द्युमद् वंद दुन्दुभे सूनृतांवत् ॥ ६ ॥

उच्चारय (वेधाः) विधानकर्ता (शत्रूणाम्) अरीणाम् (उप) समीपे (भरस्व) धरस्व (वेदः) धनम्-निघ० २ । १० ॥

५—(दुन्दुभेः) बृहड्ढकायाः (वाचम्) ध्वनिम् (प्रयताम्) यम उपरमे—क्त । नियमयुक्ताम् (वदन्तीम्) प्रतिध्वनन्तीम् (आशृण्वतीम्) आकर्णयन्तीम् (नाथिता) अ० ४ । २३ । ७ । अधीना (घोषबुद्धा) ध्वनिना जागरिता (नारी) भार्या (पुत्रम्) सुतम् (धावतु) वेगेन गच्छतु (हस्तगृह्य) अ० ५ । १४ । ४ । हस्ते गृहीत्वा (आमित्री) अमित्र-अण्, ङीप् । शात्रवी (भीता) भययुक्ता (समरे) ऋच्छेररः । उ० ३ । १३१ । इति सम्+ऋ गतौ—अर, यद्वा ऋ—अप् । युद्धे (वधानाम्) हननायुधानाम् ॥

पूर्वः । दुन्दुभे । प्र । वदासि । वाचम् । भूम्याः । पृष्ठे । वद । रोचमानः । अमित्र-सेनाम् । अभि-जञ्जभानः । द्यु-मत् । वद । दुन्दुभे । सूनृता-वत् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(दुन्दुभे) हे ढोल ! (पूर्वः) सब से पहिले तू (वाचम्) ध्वनि (प्रवदासि) ऊंची कर, और (रोचमानः) रुचि करके (भूम्याः) भूमि की (पृष्ठे) पीठ पर (वद) शब्द कर। (दुन्दुभे) हे ढोल ! (अमित्रसेनाम्) वैरियों की सेना को (अभिजञ्जभानः) सर्वथा मेंट डालता हुआ तू (द्युमत्) स्पष्ट स्पष्ट और (सूनृतावत्) सत्य प्रिय वाणी से (वद) बोल ॥

भावार्थ—सेना के लोग प्रसन्न चित्त से सत्य प्रतिज्ञा करके ढोल आदि बाजे बजा कर शत्रुओं को जीतें ॥ ६ ॥

अन्तरेमे नभसी घोषो अस्तु पृथक् ते ध्वनयो यन्तु शीभम्। अभि क्रन्द स्तनयोत्पिपानः श्लोककृन्मित्रतूर्याय स्वर्धी ॥ ७ ॥

अन्तरा । इमे इति । नभसी इति । घोषः । अस्तु । पृथक् । ते । ध्वनयः । यन्तु । शीभम् । अभि । क्रन्द । स्तनय । उत्-पिपानः । श्लोक-कृत् । मित्र-तूर्याय । सु-अर्धी ॥७॥

भाषार्थ—(इमे) इन (नभसी) सूर्य और पृथिवी के (अन्तरा) बीच

६—(पूर्वः) सर्वेषां प्रथमः सन् (दुन्दुभे) बृहड्ढक्के (प्र) प्रकर्षेण (वदासि) लेटि रूपम्। कथय (वाचम्) वाणीम् (भूम्याः) पृथिव्याः (पृष्ठे) तले (वद) कथय (रोचमानः) रुचियुक्तः (अमित्रसेनाम्) शत्रुसेनाम् (अभिजञ्जभानः) जभि नाशने-यङ्लुकि, शानच् अभितो भृशं नाशयन् (द्युमत्) अ० २ । ३५ । ४ । यथा तथा स्पष्टरीत्या (वद) (दुन्दुभे) (सूनृतावत्) अ० ३ । १२ । २ । सत्यप्रियवाग्योगेन ॥

७—(अन्तरा) मध्ये (इमे) प्रत्यक्षे (नभसी) द्यावापृथिव्यौ—निघ० ३ । ३० । (घोषः) ध्वनिः (अस्तु) भवतु (पृथक्) नानारूपेण (ते) तव

(घोषः) तेरा शब्द (अस्तु) होवे, (ते) तेरी (ध्वनयः) ध्वनें (शीभम्) शीघ्र (पृथक्) नाना रूप से (यन्तु) जावें। (उत्पिपानः) ऊपर चढ़ता हुआ, (श्लोककृत्) बड़ाई करने वाला, (स्वर्धी) बड़ी वृद्धि वाला तू (मित्रतूर्याय) मित्रों के वेग के लिये (अभि) चारो ओर (क्रन्द) शब्द कर और (स्तनय) गड़ गड़ाकर गर्ज ॥ ७ ॥

भावार्थ—योधा पुरुष दुन्दुभि आदि बाजों की ध्वनि से शत्रुओं को जीत कर कीर्ति पावें ॥ ७ ॥

धीभिः कृतः प्र वदाति वाचमुद्धर्षय सत्वनामायुधानि।
इन्द्रमेदी सत्वनो नि ह्वयस्व मित्रैरमित्राँ अव जङ्घनीहि ॥८

धीभिः। कृतः। प्र। वदाति। वाचम्। उत्। हर्षय। सत्वनाम्। आयुधानि। इन्द्र-मेदी। सत्वनः। नि। ह्वयस्व। मित्रैः। अमित्रान्। अव। जङ्घनीहि ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(धीभिः) शिल्पकर्म से (कृतः) बनाया गया वह (वाचम्) शब्द (प्रवदाति) अच्छे प्रकार बोले। (सत्वनाम्) हमारे वीरों के (आयुधानि) शस्त्रों को (उत् हर्षय) ऊंचा उठा। (इन्द्रमेदी) ऐश्वर्यवान् सेनापति का मित्र तू (सत्वनः) हमारे वीरों को (नि) नियम से (ह्वयस्व) बुला। (मित्रैः) मित्रों के साथ (अमित्रान्) वैरियों को (अव जङ्घनीहि) गिरा कर मार डाल ॥ ८ ॥

(ध्वनयः) शब्दाः (यन्तु) गच्छन्तु (शीभम्) शीभृ कत्थने-घञ्। क्षिप्रम्-निघ०। २। १५। (अभि) (क्रन्द) शब्दं कुरु (स्तनय) बहु गर्ज (उत्पिपानः) पि गतौ-यङि शानचि छान्दसं रूपम्। उत्पेपीयमानः। अत्यर्थमुद्गच्छन् (श्लोककृत्) स्तुतिकर्ता। श्लोको वाङ्नाम-निघ०। १। ११। (मित्रतूर्याय) मित्र+तुरी गतित्वरणहिंसनयोः-ण्यत्। मित्राणां वेगकरणाय (स्वर्धी) सु+ऋधु वृद्धौ-णिनि। सुष्ठुवृद्धिशीलः ॥

८—(धीभिः) शिल्पकर्मभिः। धीः कर्मनाम—निघ०। २। १। (कृतः) निष्पादितः (प्र) प्रकर्षेण (वदाति) कथयतु (वाचम्) शब्दम् (उत् हर्षय) ऊर्ध्वानि कुरु (सत्वनाम्) अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। पा० ३। २। ७५। इति षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु-क्वनिप्, दस्य तः। गतिशीलानां वीराणाम् (आयुधानि)

भावार्थ—सेनादल दुन्दुभि का शब्द सुनकर अपने शस्त्र लेकर शत्रुओं पर धावा करके मारें ॥ ८ ॥

संक्रन्दनः प्रवदो धृष्णुषेणः प्रवेदकृद् बहुधा ग्रामघोषी ।
श्रेयो वन्वानो वयुनानि विद्वान् कीर्तिं बहुभ्यो वि हर द्विराजे ॥ ९ ॥

सम्-क्रन्दनः । प्र-वदः । धृष्णु-सेनः । प्रवेद-कृत् । बहु-धा ग्राम-घोषी । श्रेयः । वन्वानः । वयुनानि । विद्वान् । कीर्तिम् । बहु-भ्यः । वि । हर । द्वि-राजे ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(संक्रन्दनः) शब्द करने वाला, (प्रवदः) गर्जने वाला, (धृष्णुषेणः) निडर सेना वाला, (प्रवेदकृत्) चेतना करने वाला, (बहुधा) अनेक प्रकार से (ग्रामघोषी) सेनादलों में शब्द करने वाला, (श्रेयः) हमारे आनन्द का (वन्वानः) उद्योग करने वाला, (वयुनानि) धर्मों को (विद्वान्) जानने वाला तू (द्विराजे) दो राजाओं के युद्ध में (बहुभ्यः) बहुतों को (कीर्तिम्) कीर्ति (वि) विविध प्रकार से (हर) प्राप्त करा ॥ ९ ॥

भावार्थ—शूर सेनादल सिंहध्वनि के साथ वैरियों को जीतकर कीर्ति पावें ॥ ९ ॥

शस्त्राणि (इन्द्रमेदी] ऐश्वर्यवतः सेनापतेः स्नेही (सत्वनः) वीरान् (नि) नियमेन (ह्वयस्व) आहूय (मित्रैः) सुहृद्भिः (अमित्रान्) शत्रून् (अव) अधः-पातेन (जङ्घनीहि) हन हिंसागत्योः-यङ्लुकि लोटि छान्दसं रूपम् । जङ्घहि भृशं मारय ॥

९—(संक्रन्दनः) सम्यक् शब्दायमानः (प्रवदः) बहुगर्जनशीलः (धृष्णुषेणः) प्रगल्भसेनायुक्तः (प्रवेदकृत्) प्रज्ञानकर्ता (बहुधा) बहुप्रकारेण (ग्रामघोषी) सेनादलेषु घोषशीलः (श्रेयः) प्रशस्य-ईयसुन् । प्रशस्यतरं कल्याणम् (वन्वानः) वन सम्भक्तौ उपकारे च-शानच् । उपकुर्वन् (वयुनानि) ज्ञानानि । नियमान् (विद्वान्) जानन् (कीर्तिम्) क्तिपिचिरुहि० । उ० ४ । ११९ । इति कॄत संशब्दने—क्तिन् । यशः (बहुभ्यः) बहुवीरेभ्यः (वि) विविधम् (हर) प्रापय (द्विराजे) राजाहः सखिभ्यष्टच् । पा० ५ । ४ । ९१ । इति द्वि+राजन्-टच् । द्वाभ्यां राजभ्यां कृते युद्धे ॥

श्रेयःकेतो वसुजित् सहीयान्त्संग्रामजित् संशितो ब्रह्मणासि । अंशूनिव ग्रावाधिषवणे अद्रिर्गव्यन् दुन्दुभेऽधि नृत्य वेदः ॥ १० ॥

श्रेयः-केतः । वसु-जित् । सहीयान् । संग्राम-जित् । सम्-शितः । ब्रह्मणा । असि । अंशून्-इव । ग्रावा । अधि-सवने । अद्रिः । गव्यन् । दुन्दुभे । अधि । नृत्य । वेदः ॥ १० ॥

भाषार्थ—(श्रेयःकेतः) कल्याण का ज्ञान देने वाला, (वसुजित्) धन जीतने वाला, (सहीयान्) अधिक बल वाला, (संग्रामजित्) संग्रामों का जीतने वाला, और (ब्रह्मणा) वेद द्वारा (संशितः) तीक्ष्ण किया हुआ (असि) तू है । (अद्रिः) निश्चल स्वभाव, (ग्रावा इव) जैसे सूक्ष्मदर्शी पंडित (अधिषवणे) तत्त्व मंथन में (अंशून्) सूक्ष्म अंशो को [वश में करता है, वैसे ही], (दुन्दुभे) हे दुन्दुभि ! (गव्यन्) भूमि चाहता हुआ तू, (वेदः) शत्रु का धन (अधि=अधिकृत्य) वश में करके (नृत्य) नृत्यकर ॥१०॥

भावार्थ—जैसे संग्राम में दुन्दुभि उत्साह बढ़ाता है और जैसे तत्त्ववेत्ता पुरुष तत्त्वों को जीत कर आनन्द भोगता है, वैसे ही प्रत्येक मनुष्य विज्ञान प्राप्त करके सदा सुखी रहे ॥ १० ॥

१०—(श्रेयः केतः) हसिमृग्रिण० । उ० ३ । ८६ । इति कि ज्ञाने-तन् । यद्वा, चायः किः । उ० १ । ७४ । इति निर्देशात्, चायृ पूजानिशामनयोः-तन्प्रत्यये धातोः किरादेशो गुणश्च । केतः प्रज्ञानाम-निघ० ३ । ६ । श्रेयसः कल्याणस्य प्रज्ञा यस्मात् सः (वसुजित्) धनस्य जेता (सहीयान्) अ० ४ । ३२ । ४ । बलवत्तरः (संग्रामजित्) संग्रामाणां जेता (संशितः) तीक्ष्णीकृतः (ब्रह्मणा) वेदद्वारा (असि) (अंशून्) अंश विभाजने—कु । सूक्ष्मांशान् (इव) यथा (ग्रावा) अ० ३ । १० । ४ । गॄ विज्ञापने-क्वनिप् । शास्त्रविज्ञापकः पण्डितः (अधिषवणे) सुयुरुवृञो युच् । उ० २ । ७४ । इति षुञ् अभिषवे—युच् । तत्त्वानामधिकमन्थने (अद्रिः) अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् । उ० ४ । ६५ । इति अद भक्षणे-क्रिन् । यद्वा नञ्+दॄ विदारणे-रिन्, टिलोपः । अविदारणीयः । निश्चलस्वभावः (गव्यन्) म० ३ । भूमिमिच्छन् (दुन्दुभे) (अधि) अधिकृत्य (नृत्य) चेष्टां कुरु (वेदः) शत्रुधनम् ॥

शत्रुषाण्नीषाडभिमातिषाहो गवेषणः सहमान उद्भित्।
वाग्वीव मन्त्रं प्र भरस्व वाचं सांग्रामजित्यायेषमुद्
वदेह ॥ ११ ॥

शत्रुषाट्। नीषाट्। अभिमाति-सहः। गो-एषणः। सहमानः।
उत्-भित्। वाग्वी-इव। मन्त्रम्। प्र। भरस्व। वाचम्।
सांग्राम-जित्याय। इषम्। उत्। वद। इह ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(शत्रूषाट्) वैरियों को हराने वाला, (नीषाट्) नित्य जीतने वाला, (अभिमातिसाहः) अभिमानियों का वश में करने वाला, (गवेषणः) भूमि वा विद्या का ढूंढ़ने वाला, (सहमानः) शासन करने वाला, (उद्भित्) बहुत तोड़ फोड़ करने वाला तू (वाचम्) वाणी को (प्र भरस्व) अच्छे प्रकार भरदे, (इव) जैसे (वाग्वी) उत्तम बोलने वाला पुरुष (मन्त्रम्) अपने मनन वा उपदेश को। और (संग्रामजित्याय) संग्राम जीतने के लिये (इह) यहां पर (इषम्) अन्न का (उत्) अच्छे प्रकार (वद) कथन कर ॥ ११ ॥

भावार्थ—पराक्रमी शूर पुरुष दुन्दुभि की ध्वनि से उत्साहित होकर शत्रुओं को जीत कर अन्न आदि पदार्थ प्राप्त करें ॥ ११ ॥

अच्युतच्युत् समदो गमिष्ठो मृधो जेता पुरएतायो-

११—(शत्रूषाट्) छन्दसि सहः। पा० ३।२।६३। इति शत्रु+षह अभिभवे-ण्वि। शत्रूणामभिभविता (नीषाट्) नि+सह—ण्वि। नित्यजयशीलः (अभिमातिषाहः) अभिमानिनां दमनशीलः (गवेषणः) गो+इषु इच्छायाम्-ल्युट्। गोर्भूमेर्वाण्या विद्याया वा अन्वेष्टा (सहमानः) शासनं कुर्वन् (उद्भित्) उत्कर्षेण भेदकः (वाग्वी) वाच—विनि। वाग्मी पुरुषः (इव) यथा (मन्त्रम्) मन्त्रा मननात्—निरु०।५।१२। शुभविचारम् (प्र) प्रकर्षेण (भरस्व) भर। उच्चारयेत्यर्थः (वाचम्) वाणीम् (संग्रामजित्याय) जि—क्यप् तुक् च। युद्धजयाय (इषम्) अ० ३।१०।७। अन्नम्—निघ०। २।७ (उत्) उत्कर्षेण (वद) ब्रूहि (इह) अस्यां दशायाम् ॥

ध्यः । इन्द्रे॑ण गुप्तो वि॒दथा॑ नि॒चिक्य॑द्धृ॒द्द्योत॑नो द्विष॒तां याहि॒ शीभ॑म् ॥ १२ ॥

अ॒च्युत॒-च्युत् । स॒-मदः॑ । गमि॑ष्ठः । मृधः॑ । जेता॑ । पु॒रः-ए॒ता । अ॒यो॒ध्यः । इन्द्रे॑ण । गु॒प्तः । वि॒दथा॑ । नि॒-चिक्य॑त् । हृ॒त्-द्योत॑नः । द्वि॒ष॒ताम् । या॒हि॒ । शीभ॑म् ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(अच्युतच्युत्) न गिरे हुओं [शत्रुओं] का गिराने वाला, (समदः) हर्ष सहित (गमिष्ठः) अतिशय गति वाला, (मृधः) संग्रामों को (जेता) जीतने वाला, (पुरएता) आगे आगे चलने वाला, (अयोध्यः) न रुकने योग्य, (इन्द्रेण) ऐश्वर्यवान् सेनापति से (गुप्तः) रक्षा किया गया, (विदथा= ०-थानि) जानने योग्य कर्मों को (निचक्यत्) जानता हुआ, (द्विषताम्) वैरियों के (हृद्द्योतनः) निश्चय करके हृदयों का जलाने वाला तू (शीभम्) शीघ्र (याहि) प्राप्त हो ॥ १२ ॥

भावार्थ—सेना पति की आज्ञा से दुन्दुभि बजते ही समस्त सेना दल शत्रुओं पर टूट पड़े ॥ १२ ॥

सूक्तम् ॥ २१ ॥

१-१२ ॥ १-९ दुन्दुभिः, १०-१२ देवसेना देवताः ॥ १, ४, ५ पथ्या पङ्क्तिः; २, ३, ७-१० अनुष्टुप्; ६ जगती; ११ द्विपदा त्रिष्टुब् विराट् च; १२ गायत्री ॥

१२—(अच्युतच्युत्) च्युङ् गतौ-क्त+च्युङ्—क्विप्, तुक् च। अनधःपतितानां शत्रूणामधः पातयिता (समदः) सहर्षः (गमिष्ठः) गन्तृ-इष्ठन्। अतिशयेन गतिवान् (मृधः) मृध हिंसायाम्—क्विप्, संग्रामान्-निघ०। २ । १७ (जेता) जयशीलः (पुरएता) अग्रगामी (अयोध्यः) केनापि योद्धुमशक्यः। अबाध्यः (इन्द्रेण) ऐश्वर्यवता सेनापतिना (गुप्तः) रक्षितः (विदथा) अ० १ । १३ । ४। शेर्लोपः। वेदितव्यानि कर्माणि (निचिक्यत्) कि ज्ञाने जुहो०-शतृ। निश्चयेन जानन् (हृद्द्योतनः) द्युत—दीप्तौ—ल्युट्। द्योतते ज्वलतिकर्मा—निघ०। १ । १६। हृदयानां तापकः (द्विषताम्) द्वेषं कुर्वताम् (याहि) गच्छ (शीभम्) म० ७। शीघ्रम् ॥

शत्रुजयोपदेशः—शत्रुओं को जीतने को उपदेश ॥

विहृदयं वैमनस्यं वदामित्रेषु दुन्दुभे । विद्वेषं कश्मशं भयममित्रेषु नि दध्मस्यवैनान् दुन्दुभे जहि ॥ १ ॥

वि-हृदयम् । वैमनस्यम् । वद । अमित्रेषु । दुन्दुभे । वि-द्वेषम् । कश्मशम् । भयम् । अमित्रेषु । नि । दध्मसि । अव । एनान् । दुन्दुभे । जहि ॥ १ ॥

भाषार्थ—(दुन्दुभे) हे दुन्दुभि वा ढोल ! (अमित्रेषु) वैरियों में (विहृदयम्) हृदय व्याकुल करने हारी (वैमनस्यम्) मन की ग्लानी (वद) कह दे । (विद्वेषम्) फूट, (कश्मशम्) गति की रोक और (भयम्) भय (अमित्रेषु) वैरियों के बीच (निदध्मसि) हम डाले देते हैं । (दुन्दुभे) हे दुन्दुभि ! (एनान्) इन [शत्रुओं] को (अव जहि) निकाल दे ॥ १ ॥

भावार्थ—जैसे पराक्रमी शूर के दुन्दुभि आदि बजने पर शत्रु लोग डांवां डोल हो कर भाग जाते हैं, वैसे ही विद्वान् पुरुष के विज्ञान द्वारा काम क्रोध आदि नष्ट हो जाते हैं ॥ १ ॥

उद्वेपमाना मनसा चक्षुषा हृदयेन च ।
धावन्तु बिभ्यतोऽमित्राः प्रत्रासेनाज्ये हुते ॥ २ ॥

उत्-वेपमानाः । मनसा । चक्षुषा । हृदयेन । च । धावन्तु । बिभ्यतः । अमित्राः । प्र-त्रासेन । । आज्ये । हुते ॥ २ ॥

१—(विहृदयम्) वि विकृतं हृदयं यस्मात् तत् (वैमनस्यम्) विमनसो भावः-ष्यञ् । मनोग्लानिम् (वद) ज्ञापय (अमित्रेषु) अ० १ । १६ । २ । पीडकेषु शत्रुषु (दुन्दुभे) सू० २० म० १ । हे बृहड्ढक्के (विद्वेषम्) वैरिभावम् (कश्मशम्) कश गतिशासनयोः—क्विप्+मष् हिंसायाम्-घञर्थे क, षस्य शः । कशः गतेः प्रवृत्तेर्मशं नाशम् (भयम्) दरम् (निदध्मसि) निरंतरं धारयामः (अव) दूरे (एनान्) शत्रून् (जहि) हन हिंसागत्योः । गमय ॥

भाषार्थ—(आज्ये हुते) घृत आग में चढ़ाने पर (मनसा) मन से (चक्षुषा) नेत्र से (च) और (हृदयेन) हृदय से (उद्वेपमानाः) थरथराते हुये, (बिभ्यतः) भय मानते हुये (अमित्राः) वैरी लोग (प्रत्रासेन) घबराहट के साथ (धावन्तु) भागें ॥ २ ॥

भावार्थ—जैसे अग्नि घी चढ़ाने से प्रचंड होता है; वैसे ही युद्धाग्नि प्रचंड होने पर कुशल सेनापति शत्रुओं को अंग भंग करके भगा दे ॥ २ ॥

वानस्पत्यः संभृत उस्रियाभिर्विश्वगोत्र्यः ।
प्रत्रासममित्रेभ्यो वदाज्येनाभिघारितः ॥ ३ ॥

वानस्पत्यः । सम्-भृतः । उस्रियाभिः । विश्व-गोत्र्यः । प्र-त्रासम् । अमित्रेभ्यः । वद । आज्येन । अभि-घारितः ॥ ३ ॥

भाषार्थ—[हे दुन्दुभि !] (वानस्पत्यः) सेवनियों के पालक [सेनापति] से प्राप्त हुआ, (उस्रियाभिः) वस्तियों की रक्षक सेनाओं से (संभृतः) यथावत् रक्खा गया, (विश्वगोत्र्यः) समस्त कुलों का हितकारक तू (अमित्रेभ्यः) वैरियों को (प्रत्रासम्) अति भय (वद) कह दे, [जैसे] (आज्येन) घी से (अभिघारितः) सींचा हुआ [अग्नि प्रकाशित होता है] ॥ ३ ॥

भावार्थ—सेनपति लोग घृसे प्रज्वलित अग्नि के समान प्रचण्ड होकर शत्रुओं को भयभीत करदें ॥ ३ ॥

२—(उद्वेपमानाः) अत्यन्तं कम्पमानाः (मनसा) चित्तेन (चक्षुषा) नेत्रेण (हृदयेत) अन्तःकरणेन (धावन्तु) पलायन्ताम् (बिभ्यतः) भयं प्राप्नुवन्तः (अमित्राः) पीडकाः शत्रवः (प्रत्रासेन) व्याकुलत्वेन (आज्ये) घृते (हुते) अग्नौ प्रक्षिप्ते सति (च) ॥

३—(वानस्पत्यः) सू० २० म० १ । वनस्पतिभ्यः सेव्यानां पालकेभ्यः सेनापतिभ्य आगतः (संभृतः) सम्यग्धृतः (उस्रियाभिः) सू० २० म० १ । वसतिरक्षिकाभिः सेनाभिः (विश्वगोत्र्यः) तस्मै हितम् । पा० ५ । १ । ५ । इति विश्वगोत्र—यत् । सर्वकुलेभ्यो हितः (प्रत्रासम्) अतिभयम् (अमित्रेभ्यः) म० १ । शत्रुभ्यः (वद) कथय (आज्येन) घृतेन (अभिघारितः) अभिषिक्तोऽग्निरिव ॥

यथा मृगाः संविजन्तं आरण्याः पुरुषादधि । एवा त्वं दुन्दुभेऽमित्रानभि क्रन्द प्र त्रासयाथो चित्तानि मोहय ॥४

यथा । मृगाः । सम्-विजन्ते । आरण्याः । पुरुषात् । अधि । एव । त्वम् । दुन्दुभे । अमित्रान् अभि । क्रन्द । प्र । त्रासय । अथो-इति । चित्तानि । मोहय ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (आरण्याः) वनवासी (मृगाः) पशु (पुरुषात्) मनुष्य से (अधि) अतिशय (संविजन्ते) डरकर भागते हैं; (एव) वैसे ही (दुन्दुभे) हे दुन्दुभि ! (त्वम्) तू (अमित्रान् अभि) वैरियों पर (क्रन्द) गर्ज, और (प्र त्रासय) डरा दे (अथो) और भी (चित्तानि) उनके चित्तों को (मोहय) घबड़ा दे ॥ ४ ॥

भावार्थ—जैसे जङ्गलीय पशु मनुष्य को देख कर भागते हैं; वैसे ही शूर वीरों को देख कर ही शत्रु लोग घबड़ा कर भागजावें ॥४॥

यथा वृकादजावयो धावन्ति बहु बिभ्यतीः । एवा० ॥५

यथा । वृकात् । अज-अवयः । धावन्ति । बहु । बिभ्यतीः ० ॥५

भाषार्थ—(यथा) जैसे (वृकात्) भेड़िये से (बहु) बहुत (बिभ्यतीः) डरती हुई (अजावयः) बकरी और भेड़ें (धावन्ति) भागजाती हैं । (एव) वैसे ही...म० ४ ॥ ५ ॥

भावार्थ—मन्त्र ४ के समान ॥ ५ ॥

४—(यथा) येन प्रकारेण (मृगाः) अन्वेष्टारः पशवः (संविजन्ते) ओ विजी भयचलनयोः । भयेन चलन्ति (आरण्याः) अरण्य-अण् । वनजाताः (पुरुषात्) मनुष्यात् (अधि) अत्यन्तम् (एव) एवम् (त्वम्) (दुन्दुभे) (अमित्रान्) पीडाप्रदान् शत्रून् (अभि) प्रति (क्रन्द) गर्ज (प्र) प्रकर्षेण (त्रासय) भयं प्रापय (अथो) अपि च (चित्तानि) शत्रुमनांसि (मोहय) व्याकुलीकुरु ॥

५—(यथा) येन प्रकारेण (वृकात्) कुकुराकाराद् व्याघ्रभेदात (अजावयः) वर्करीमेष्यः (धावन्ति) पलायन्ते (बहु) अत्यन्तम् (बिभ्यतीः) बिभ्यत्यः । भयं गच्छन्त्यः । अन्यत् पूर्ववत् म० ॥ ५ ॥

यथा श्येनात् पतत्रिणः संविजन्ते अहर्दिवि सिंहस्य स्तनथोर्यथा । एवा त्वं दुन्दुभेऽमित्रानभि क्रन्द प्र त्रासयाथो चित्तानि मोहय ॥ ६ ॥

यथा । श्येनात् । पतत्रिणः । सम्-विजन्ते । अहः-दिवि । सिंहस्य । स्तनथोः । यथा । एव । त्वम् । दुन्दुभे । अमित्रान् । अभि । क्रन्द । प्र । त्रासय । अथो इति । चित्तानि । मोहय ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (श्येनात्) श्येन [बाज] से (पतत्रिणः) पक्षी (अहर्दिवि) प्रति दिन (संविजन्ते) डर कर भागते हैं, और (यथा) जैसे (सिंहस्य) सिंह की (स्तनथोः) गर्जन से, (एव) वैसे ही (दुन्दुभे) हे दुन्दुभि ! (त्वम्) तू (अमित्रान् अभि) वैरियों पर (क्रन्द) गर्ज, और (प्रत्रासय) डरा दे, (अथो) और भी (चित्तानि) उनके चित्तों को (मोहय) घबड़ा दे ॥ ६ ॥

भावार्थ—मन्त्र ४ के समान ॥ ६ ॥

परामित्रान् दुन्दुभिना हरिणस्याजिनेन च ।
सर्वे देवा अतित्रसन् ये संग्रामस्येशते ॥ ७ ॥

परा । अमित्रान् । दुन्दुभिना । हरिणस्य । अजिनेन । च । सर्वे । देवाः । अति-त्रसन् । ये । सम्-ग्रामस्य । ईशते ॥ ७ ॥

६—(यथा) येन प्रकारेण (श्येनात्) अ० ३ । ३ । ३ । शीघ्रगतिपक्षि-विशेषात् (पतत्रिणः) अ० १ । १५ । १ । पक्षिणः (संविजन्ते) भयेन चलन्ति (अहर्दिवि) दिने दिने (सिंहस्य) अ० ४ । ८ । ७ । हिंसकजन्तुविशेषस्य (स्तनथोः) ट्वितोऽथुच् । पा० ३ । ३ । ८६ । इति स्तन देवशब्दे-अथुच्, बाहुलकात । गर्जनात् । अन्यत् पूर्ववत् म० ४ ॥

भाषार्थ—(ये) जो विद्वान् लोग (संग्रामस्य) संग्राम के (ईशते) स्वामी होते हैं, उन (सर्वे) सब (देवाः) महात्मा लोगों ने (हरिणस्य) हरिण के (अजिनेन) चर्म से युक्त (दुन्दुभिना) दुन्दुभि से (च) निश्चय करके (परा=पराजित्य) हराकर (अतित्रसन्) डरा दिया है ॥ ७ ॥

भावार्थ—शूर सेना पति लोग शत्रुओं को जीत कर भगा देवें ॥ ७ ॥

यैरिन्द्रः प्रक्रीडंते पद्घोषैश्छायया सह ।

तैरमित्रास्त्रसन्तु नोऽमी ये यन्त्यनीकशः ॥ ८ ॥

यैः । इन्द्रः । प्र-क्रीडंते । पत्-घोषैः । छायया । सह । तैः । अमित्राः । त्रसन्तु । नः । अमी इति । ये । यन्ति । अनीक-शः ॥८

भाषार्थ—(इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् सेनापति (छायया सह) छाया के साथ (यैः) जिन (पद्घोषैः) पैरों के खटकों से (प्रक्रीडते) क्रीड़ा करता रहता है, (तैः) उनसे (नः) हमारे (अमी) वे (अमित्राः) शत्रु (त्रसन्तु) डर जावें (ये) जो (अनीकशः) श्रेणी श्रेणी (यन्ति) चलते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ—चतुर शीघ्र गामी सेनापति की छाया और पैरों के आहट से शत्रु के दल के दल भाग जावें ॥ ८ ॥

ज्याघोषा दुन्दुभयोऽभि क्रोशन्तु या दिशः ।

सेनाः पराजिता यतीरमित्राणामनीकशः ॥ ९ ॥

७—(परा) पराजित्य (अमित्रान्) म० १ शत्रून् (दुन्दुभिना) बृहड्ढक्कया (हरिणस्य) मृगस्य (अजिनेन) अजिन-अर्शआद्यच् । चर्मयुक्तेन (च) निश्चयेन (सर्वे) सकलाः (देवाः) महात्मानः (अतित्रसन्) त्रसी उद्वेगे णिचि लुङ् । त्रासितवन्तः (ये) देवाः (संग्रामस्य) युद्धस्य (ईशते) ईश्वरा भवन्ति ॥

८—(यैः) (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् सेनापतिः (प्रक्रीडते) विहरति (पद्घोषैः) स्वपादशब्दैः (छायया) स्वप्रतिबिम्बेन (सह) सहितः (तैः) पद्घोषैः (अमित्राः) शत्रवः (त्रसन्तु) बिभ्यतु (नः) अस्माकम् (अमी) दृश्यमानाः (ये) शत्रवः (यन्ति) गच्छन्ति (अनीकशः) संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । पा० ५ । ४ । ४३ । इति अनीक-शस् । सेनाखण्डशः । श्रेण्या श्रेण्या ॥

ज्या-घोषाः । दुन्दुभयः । अभि । क्रोशन्तु । याः । दिशः ।
सेनाः । परा-जिताः । यतीः । अमित्राणाम् । अनीक-शः ॥९॥

भाषार्थ—(ज्याघोषाः) हमारी प्रत्यंचा के शब्द और (दुन्दुभयः) सब दुन्दुभि (याः) व्यापक (दिशः) दिशाओं में (अनीकशः)श्रेणी श्रेणी (यतीः) चलती हुई (अमित्राणाम्) बैरियों की (पराजिताः) हारी (सेनाः अभि) सेनाओं पर (क्रोशन्तु) पुकार मचावें ॥ ९ ॥

भावार्थ—वीर सेनापति अपने अस्त्र शस्त्रों से सब दिशाओं में शत्रु के प्रत्येक दल को रोक कर हरा देवे ॥ ९ ॥

आदित्य चक्षुरा दत्स्व मरीचयोऽनु धावत ।
पत्सङ्गिनीरा संजन्तु विगते बाहुवीर्ये ॥ १० ॥

आदित्य । चक्षुः । आ । दत्स्व । मरीचयः । अनु । धावत ।
पत्-सङ्गिनीः । आ । सजन्तु । वि-गते । बाहु-वीर्ये ॥ १० ॥

भाषार्थ—(आदित्य) हे सूर्य समान सेनापति ! [शत्रुओं की] (चक्षुः) दृष्टि (आ दत्स्व) ले ले, (मरीचयः) हे किरनों के समान सेना दलो ! (अनु) पीछे पीछे (धावत) दौड़ो । (बाहुवीर्ये) बाहु बल (विगते)

९—(ज्याघोषाः) मौर्वीध्वनयः (दुन्दुभयः)(अभि)प्रति (क्रोशन्तु) गर्जन्तु (याः) या गतौ-ड, टाप् । व्यापिकाः (दिशः) अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पूर्वादिदिशाः (सेनाः) सेनादलान् (पराजिताः) अभिभूताः (यतीः) इण्-शतृ, ङीप् । गच्छन्तीः (अमित्राणाम्) शत्रूणाम् (अनीकशः) म० ८ । श्रेण्या श्रेण्या ॥

१०—(आदित्य) अ० १ । ९ । १ । हे सूर्यसमान तेजस्विन् सेनापते (चक्षुः) शत्रूणां दृष्टिम् (आ दत्स्व) गृहाण । निवारय-इत्यर्थः (मरीचयः) अ० ४ । ३८ । ५ । हे किरणतुल्याः सेनाजनाः (अनु) पश्चात् (धावत) वेगेन गच्छत (पत्सङ्गिनीः) पद्+षञ्ज-सङ्गे-घञ्, इनि, ङीप् । पादेषु सङ्गो

चले जाने पर (पत्सङ्गिनीः) पांव में पड़ी वेड़ियों को (आ सजन्तु) वे [शत्रु] लिपटा लेवें ॥ १० ॥

भावार्थ—पराक्रमी सेनापति शत्रुओं की दृष्टि बचा कर अपनी सेना के साथ धावा करके निर्बल शत्रुओं को बांध लेवे ॥ १० ॥

यूयमुग्रा मरुतः पृश्निमातर इन्द्रेण युजा प्र मृणीत शत्रून् । सोमो राजा वरुणो राजा महादेव उत मृत्युरिन्द्रः ॥ ११ ॥

यूयम् । उग्राः । मरुतः । पृश्नि-मातरः । इन्द्रेण । युजा । प्र । मृणीत । शत्रून् । सोमः । राजा । वरुणः । राजा । महा-देवः । उत । मृत्युः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(पृश्निमातरः) हे छूने योग्य पदार्थों के वा आकाश के नापने वाले, (उग्राः) प्रचण्ड (मरुतः) शूर लोगो ! (यूयम्) तुम (इन्द्रेण) बड़े ऐश्वर्यवाले सेनापति (युजा) मित्र के साथ (शत्रून्) बैरियों को (प्र मृणीत) मार डालो । (इन्द्रः) वह बड़े ऐश्वर्य वाला सेनापति (सोमः) तत्त्वों का मथन करने वाला (राजा) प्रकाशमान, (वरुणः) श्रेष्ठ (राजा) राजा (उत) और (मृत्युः) मृत्यु के समान (महादेवः) बड़ा देवता है ॥११॥

भावार्थ—महाप्रतापी सेनापति के साथ समस्त शूर सेनादल शत्रुओं को जीत लें ॥ ११ ॥

बन्धो यासां ताः । पादशृङ्खलाः । निगड़ान् (आ सजन्तु) आसक्ताः कुर्वन्तु शत्रवः (विगते) अपगते (बाहुवीर्ये) भुजबले ॥

११—(यूयम्) (उग्राः) प्रचण्डाः (मरुतः) अ० १ । २० । १ । हे शूरवीरा देवाः (पृश्निमातरः) अ० ४ । २७ । २ । हे पृश्नीनां स्पर्शनीयानां पदार्थानाम् , अथवा, पृश्नेराकाशस्य मातारो मानकर्तारः (इन्द्रेण) परमैश्वर्यवता सेनापतिना (युजा) मित्रेण (प्र) प्रकर्षेण (मृणीत) मृ हिंसायाम्, क्र्य० । मारयत (शत्रून्) अरीन् (सोमः) षुञ अभिषवे-मन् । तत्त्वानां मन्थिता (राजा) प्रकाशमानः (वरुणः) वरणीयः श्रेष्ठः (राजा) शासकः (महादेवः) पूजनीयो देवः (उत) अपि (मृत्युः) मृत्युर्यथा (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् सेनापतिः ॥

ए॒ता दे॒वसे॑नाः सूर्य॑केतवः सचे॑तसः ।

अ॒मित्रा॑न् नो जयन्तु स्वाहा॑ ॥ १२ ॥

एताः । दे॒व॒-से॒नाः । सूर्य॑-केतवः । स-चे॑तसः । अ॒मित्रा॑न् ।

नः॒ । ज॒य॒न्तु॒ । स्वाहा॑ ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(एताः) यह सब (सूर्यकेतवः) सूर्यसमान पताका वाली, (सचेतसः) समान चित्तवाली (देवसेनाः) विजयी सेनापति की सेनायें (नः) हमारे (अमित्रान्) बैरियों को (जयन्तु) जीतें, (स्वाहा) यह आशीर्वाद हो ॥ १२ ॥

भावार्थ—पराक्रमी सेनापति की सहायता से समस्त शूर सेनादल शत्रुओं को हराकर निकालदें ॥ १२ ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः

अथ पंचमोऽनुवाकः

सूक्तम् ॥ २२ ॥

१-१४ ॥ वैद्योदेवता ॥ १, २ त्रिष्टुप्; ३-१४ अनुष्टुप् ॥

रोगनाशायोपदेशः—रोग नाश करने का उपदेश ॥

अ॒ग्निस्त॒क्मान॒मप॑ बाधतामि॒तः सोमो॒ ग्रावा॒ वरु॑णः पू॒तद॑क्षाः । वेदि॑र्ब॒र्हिः स॒मिधः॒ शोशु॑चाना॒ अप॒ द्वेषां॑स्यमु॒या भ॑वन्तु ॥ १ ॥

१२—(एताः) समीपस्थाः (देवसेनाः) विजयिनः सेनापतेः सेनाः (सूर्यकेतवः) चायः किः । उ० १ । ७४ । इति चायृ पूजायाम्-तु । इति केतुः पताका । सूर्यवत्पताकायुक्ताः (सचेतसः) समानचित्ताः (अमित्रान्) शत्रून् (नः) अस्माकम् (जयन्तु) अभिभवन्तु (स्वाहा) अ० २ । १६ । १ । इत्याशीर्वादोऽस्तु ॥

अ॒ग्निः । त॒क्मान॑म् । अप॑ । बा॒ध॒ता॒म् । इ॒तः । सोम॑ः । ग्रावा॑ । वरु॑णः । पू॒त-द॑क्षाः । वेदि॑ः । ब॒र्हिः । स॒म्-इध॑ः । शोशु॑चानाः । अप॑ । द्वेषां॑सि । अ॒मुया॑ । भ॒व॒न्तु ॥ १ ॥

भाषार्थ—(अग्निः) ज्ञानवान्, (सोमः) तत्त्व मथन करने वाला, (ग्रावा) सूक्ष्मदर्शी, (वरुणः) वरणयोग्य, (पूतदक्षाः) पवित्रबल करने वाला, (शोशुचनाः) बहुत जलते हुये (समिधः) इन्धने के समान (बर्हिः) प्रकाशमान (वेदिः) पंडित (इतः) यहां से (तक्मानम्) दुःखित जीवन करने हारे ज्वर को (अप बाधताम्) निकाल देवे । (द्वेषांसि) हमारे सब अनिष्ट (अमुया) उधर (अप भवन्तु) हट जावें ॥ १ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार सद्वैद्य रोगों की चिकित्सा करता है, उसी प्रकार सब मनुष्य आत्मदोषों का प्रतीकार करें ॥ १ ॥

अ॒यं यो विश्वा॒न् हरि॑तान् कृ॒णोष्यु॑च्छो॒चय॑न्न॒ग्निरि॑-
वाभिदु॒न्वन् । अधा॒ हि त॑क्मन्नर॒सो हि भू॒या अधा॒
न्य॑ङ्ङधरा॒ङ् वा॒ परे॑हि ॥ २ ॥

अ॒यम् । यः । विश्वा॑न् । हरि॑तान् । कृ॒णोषि॑ । उ॒त्-शो॒चय॑न् । अ॒ग्निः-इ॑व । अ॒भि॒-दु॒न्वन् । अध॑ । हि । त॒क्म॒न् । हि । अ॒र॒सः ।

१—(अग्निः) विद्वान् (तक्मानम्) अ० १ । २५ । १ । कृच्छ्रजीवनकरं ज्वरम् (अप बाधताम्) निवारयतु (इतः) अस्माद् देशात् पुरुषाद्वा (सोमः) तत्त्वमन्थिता (ग्रावा) अ० ५ । २० । १० । शास्त्रविज्ञापकः । सूक्ष्मदर्शी (वरुणः) वरणयोग्यः । श्रेष्ठः (पूतदक्षाः) दक्ष वृद्धौ शैघ्र्ये च-असुन् । दक्षो बलनाम—निघ० २ । ६ । पूतं पवित्रं दक्षो बलं यस्मात् सः (वेदिः) हृपिषिरुहिवृतिविदि०। उ० ४ । ११६ । इति विद ज्ञाने—इन् । पण्डितः (बर्हिः) बृंहेर्नलोपश्च । उ० २ । १०६ । इति बृहि वृद्धौ दीप्तौ च-इसि । प्रवृद्धं कर्म । दीप्तियुक्तः (समिधः) सम+ञिइन्धी दीप्तौ-क्विप् । इन्धनानि (शोशुचानाः) अ० ४ । ११ । ३ । देदीप्यमानाः (अप) अपगतानि (द्वेषांसि) अप्रियाणि वस्तूनि (अमुया) सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३६ । इति विभक्तेर्याच् । परस्मिन्देशे (भवन्तु) सन्तु ॥

हि । भूयाः । अधं । न्यंङ् । अधराङ् । वा । परां । इहि ॥ २

भाषार्थ—(अयम्) वह (यः) जो तू (विश्वान्) सब [मनुष्यों] को (उच्छोचयन्) शोक में डालता हुआ, और (अग्निः इव) अग्नि के समान (अभिदुन्वन्) तपाता हुआ (हरितान्) पीला (कृणोषि) कर देता है। (अध) सो (हि) इसलिये (तक्मन्) हे दुःखित जीवन करने हारे ज्वर! तू (हि) अवश्य (अरसः) निर्बल (भूयाः) होजा। (अध) और (वा) अथवा (न्यङ्) नीच स्थान से (अधराङ्) नीच स्थान को (परा इहि) चम्पत हो जा ॥ २ ॥

भावार्थ—जैसे सद्वैद्य ज्वर आदि रोगों को, वैसे ही बुद्धिमान् कुकाम, कुक्रोध आदि को निकाल देवे ॥ २ ॥

यः पंरुषः पारुषेयोऽवध्वंस इंवारुणः ।

तुक्मानं विश्वधावीर्याधुराञ्चं परां सुवा ॥ ३ ॥

यः । पुरुषः । पारुषेयः । अवध्वंसः-इंव । अरुणः । तुक्मानंम् । विश्वधा-वीर्य । अधराञ्चंम् । परां । सुव ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(यः) जो (परुषः) निठुर (पारुषेयः) निठुरसे उत्पन्न हुये (अरुणः) रक्तवर्ण (अवध्वंसः इव) नीचे गिरने वाले राक्षसादि के समान है। (विश्वधावीर्य) हे सब प्रकार सामर्थ्य वाले वैद्य ! (तक्मानम्) उस

२—(अयम्) प्रसिद्धः (यः) यस्त्वम् (विश्वान्) सर्वान् मनुष्यान् (हरितान्) अ० १ । २५ । २। पीतवर्णान् (कृणोषि) करोषि (उच्छोचयन्) शुच शोके णिचि, शतृ । विषादयन् (अग्निः इव) पावको यथा (अभिदुन्वन्) टुदु उपतापे-शतृ । उपतापयन् (अध) अथ । अपि (हि) यस्मात् कारणात् (तक्मन्) म० १ । हे कृच्छ्रजीवनकर ज्वर (अरसः) असमर्थः । निष्प्रभावः (हि) अवश्यम् (भूयाः) (अध) (न्यङ्) नि+अञ्चु गतौ-क्विन् , विभक्तिलोपः । नीचः । निम्नस्थानात् (अधराङ्) अधर+अञ्चु-क्विन् । नीचस्थानम् (वा) अथवा (परा) पृथक् (इहि) गच्छ ॥

३—(यः) तक्मा (परुषः) पृनहिकलिभ्य उपच् । उ० ४ । ७५ । इति पृ पालनपूरणयोः—उपच् । निष्ठुरः (पारुषेयः) कुञ्जण् कठजिलसे निरढञ् ०।

दुःखित जीवन करने वाले ज्वर को (अधराञ्चम्) नीचे देश में (परा सुव) दूर गिरादे ॥ ३ ॥

भावार्थ—मन्त्र २ के समान ॥ ३ ॥

अधराञ्चं प्र हिणोमि नमः कृत्वा तक्मने ।
शकम्भरस्य मुष्टिहा पुनरेतु महावृषान् ॥ ४ ॥

अधराञ्चम् । प्र । हिनोमि । नमः । कृत्वा । तक्मने । शकम्-भरस्य । मुष्टि-हा । पुनः । एतु । महा-वृषान् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(तक्मने) दुःखित जीवन करने वाले ज्वर को (नमः) नमस्कार (कृत्वा) करके (अधराञ्चम्) नीचे देश को (प्र हिनोमि) मैं भेजता हूं । (शकम्भरस्य) शक्ति धारण करने वाले पुरुष का (मुष्टिहा) मुष्टि से मारने वाला [ज्वर] (महावृषान्) बड़ी वृष्टि वाले देशों को (पुनः) लौटकर (एतु) चला जावे ॥ ४ ॥

भावार्थ—नीचे, बहुत जल वाले स्थानों में ज्वर आदि बलवान् रोग प्रायः होते हैं, मनुष्य सावधान रहें ॥ ४ ॥

ओको अस्य मूजवन्त ओको अस्य महावृषाः ।
यावज्जातस्तक्मंस्तावानसि बल्हिकेषु न्योचरः ॥ ५ ॥

पा० ४ । २ । ८० । इति पुरुष-ढञ् । परुषाज् जातः (अवध्वंसः) ध्वंसु अधःपतने-अच् । अधःपतनशीलः । राक्षसादिः (अरुणः) रक्तवर्णः (तक्मानम्) ज्वरम् (विश्वधावीर्य) हे सर्वप्रकारसमर्थ (अधराञ्चम्) म० २ । निम्नदेशम् (परा) पृथक् (सुव) प्रेरय ॥

४—(अधराञ्चम्) म० २ । निम्नदेशम् (प्र हिणोमि) हि गतौ, अन्तर्गतण्यर्थः । प्रेरयामि (नमः) नमस्कारम् (कृत्वा) विधाय (तक्मने) कृच्छ्रजीवनकराय ज्वराय (शकम्भरस्य) शक्लृ शक्तौ-अच् । संज्ञायां भृतॄवृजि० । पा० ३ । २ ।४६ । इति शक+भृञ् धारणपोषणयोः-खच्, मुम् । शक्तिधारकस्य । बलवतः पुरुषस्य (मुष्टिहा) मुष्टिना हन्ता ज्वरः (पुनः) परावृत्य (एतु) गच्छतु (महावृषान्) वृषु सेचने-क । महावृष्टियुक्तान् देशान् ॥

ओर्कः । अस्य । मूजं-वन्तः । ओर्कः । अस्य । महा-वृषाः । यावत् । जातः । तक्मन् । तावान् । असि । बल्हिकेषु । नि-ओचरः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(अस्य) इसका (ओकः) घर (मूजवन्तः) मूंज आदि घास वाले पर्वत हैं, और (अस्य) इसका (ओकः) घर (महावृषाः) महावृष्टि वाले देश हैं। (तक्मन्) हे दुःखित जीवन करने हारे ज्वर ! (यावत्) जबसे (जातः) तू उत्पन्न हुआ है, (तावान्=तावत्) तब से तू (बल्हिकेषु) हिंसा वाले देशों में (न्योचरः) नित्य संगति वाला (असि) है ॥ ५ ॥

भावार्थ—बहुत घास वाले और बहुत वृष्टि वाले देशों में ज्वर आदि रोग अधिक होते हैं, मनुष्य इसका प्रबन्ध रक्खें ॥ ५ ॥

तक्मन् व्याल वि गद व्यंङ्ग भूरि यावय ।
दासीं निष्टक्वरीमिच्छ तां वज्रेण समर्पय ॥ ६ ॥

तक्मन् । वि-आल । वि । गद । वि-अङ्ग । भूरि । यवय । दासीम् । निः-तक्वरीम् । इच्छ । ताम् । वज्रेण । सम् । अर्पय ॥ ६

भाषार्थ—(तक्मन्) हे ज्वर ! (व्याल) हे सर्प ! हे धूर्त ! (व्यङ्ग) हे कुरूप ! (विगद) तू बोल, (भूरि) बहुत दूर (यवय) चला जा (निष्ट-

---

५—(ओकः) अञ्च्यञ्जियुजि० उ० ४ । २१६ । इति उच समवाये-असुन्, कुत्वम् । गृहम् (मूजवन्तः) मुजि ध्वनौ-अच्, मतुप् । नलोपे दीर्घश्च । मूजवान् पर्वतो मुञ्जवान्मुञ्जो विमुच्यत इषीकया-निरु० ६ । ८ । मुञ्जादितृणयुक्ताः पर्वताः (ओकः) (अस्य) (महावृषाः) म० ४ । महावृष्टियुक्ता देशाः (यावत्) यत्कालात् (जातः) उत्पन्नोऽसि (तावान्) तावत् । तत्कालात् (असि) (बल्हिकेषु) स्यमेरीट् च । उ० ३ । ४६ । इति बल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु-कन्, इडागमः । हिंसादेशेषु (न्योचरः) जनेररष्ठ च । उ० ५ । ३८ । इति नि+उच समवाये—अर । नित्यसंगन्ता ॥

६—(तक्मन्) हे ज्वर (व्याल) वि+अड व्याप्तौ उद्यमे च-घञ्, डस्य लः । हे सर्प । हे धूर्त (वि) विशेषेण (गद) वद (व्यङ्ग) वि विकलमङ्गं

करीम्) ठटोल, निर्लज्ज (दासीम्) दासी [नीच स्त्री] को (इच्छ) ढूंढ़ और (ताम्) उसको (वज्रेण) अपने वज्र से (समर्पय) मार गिरा ॥ ६ ॥

भावार्थ—कुचाली, व्यभिचारी स्त्री पुरुष रोगी होकर दारुण दुःख भोगते हैं, इससे मनुष्य सदाचारी होकर सदा स्वस्थ रहें ॥६॥

तक्मन् मूजवतो गच्छ बल्हिकान् वा परस्तराम् ।
शूद्रामिच्छ प्रफर्व्यं१ तां तक्मन् वीव धूनुहि ॥ ७ ॥

तक्मन् । मूज-वतः । गच्छ । बल्हिकान् । वा । परः-तराम् ।
शूद्राम् । इच्छ । प्र-फर्व्यम् । तान् । तक्मन् । वि-इव । धूनुहि ॥७

भाषार्थ—(तक्मन्) हे ज्वर ! (मूजवतः) मूज वाले पहाड़ों और (बल्हिकान्) हिंसा वाले देशों को, (वा) अथवा (परस्तराम्) और परे (गच्छ) चला जा । (प्रफर्व्यम्=प्रफर्वरीम्) इधर उधर घूमने वाली (शूद्राम्) शूद्रा स्त्री को (इच्छ) ढूंढ़, और (तान्) हिंसकों को, (तक्मन्) हे ज्वर ! (वीव) विशेष कर के ही (धूनुहि) कंपादे ॥ ७ ॥

भावार्थ—जहां पर मलिन पदार्थ और मलिन स्वभाव वाले स्त्री पुरुष होते हैं, वहां रोग होते हैं । इससे सबको बाहिर और भीतर शुद्ध रखना चाहिये ॥ ७ ॥

यस्य । हे कुरूप (भूरि) बहुदूरम् (यवय) पृथग्भव (दासीम्) नीच स्त्रियम् (निष्टक्करीम्) श्रः करन् । उ० ४ । ३ । इति निः+तक हसने-करन्, ङीष् । उपहासशीलाम् । निर्लज्जाम् (इच्छ) अन्विच्छ (ताम्) दासीम (वज्रेण) स्वकुठारेण (समर्पय) सम्+ऋ गतौ हिंसायां च-णिच्, युक् । निक्षिप ॥

७—(तक्मन्) हे ज्वर (मूजवतः) म० ५ । मुञ्जादितृणयुक्तान् पर्वतान् (गच्छ) प्राप्नुहि (बल्हिकान्) म० ५ । हिंसादेशान् (वा) अथवा (परस्तराम्) किमेत्तिङव्ययघा० । पा० ५ । ४ । ११ । इति परस्+तरप्-आमु । दूरतरम् (शूद्राम्) अरु ४ । २० । ४ । शोचनीयां मूर्खाम् (इच्छ) अन्विच्छ (प्रफर्व्यम्) अ० ३ । १७ । ३ । कोरन् । उ० ४ । १५५ । इति प्र+फर्व गतौ-अरन्, ङीप् । वा छन्दसि । पा० ६ । १ । १०६ । इति अमि पूर्वरूपाभावे यणादेशः । प्रफर्वरीम् । इतस्ततो गमनशीलां व्यभिचारिणीम् (तान्) तर्ब हिंसायाम्-ड । हिंसकान् (वि इव) विविशेषेण । इव अवधारणे । एव (धूनुहि) कम्पय ॥

महावृषान् मूजवतो बन्ध्वद्धि परेत्य ।
प्रैतानि तक्मने ब्रूमो अन्यक्षेत्राणि वा इमा ॥ ८ ॥

महा-वृषान् । मूज-वतः । बन्धु । अद्धि । परा-इत्य । प्र । एतानि । तक्मने । ब्रूमः । अन्य-क्षेत्राणि । वै । इमा ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(परेत्य) दूर जाकर (महावृषान्) बड़ी वृष्टि वाले देशों और (मूजवतः) मूजवाले पहाड़ों, (बन्धु=बन्धून्) अपने बन्धुओं को (अद्धि) खाले । (एतानि) इन और (इमा=इमानि) इन (अन्यक्षेत्राणि) अन्य निवास स्थानों को (तक्मने) ज्वर के लिये (वै) अवश्य (प्रब्रूमः) हम बताये देते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ—अधिक वृष्टि वाले, अधिक तृण वाले, और इसी प्रकार अधिक ताप वाले देशों में प्राणी ज्वर से पीड़ित रहते हैं । इससे मनुष्य उचित प्रबन्ध रक्खें ॥ ८ ॥

अन्यक्षेत्रे न रमसे वशी सन् मृडयासि नः ।
अभूदु प्रार्थस्तक्मा स गमिष्यति बल्हिकान् ॥ ९ ॥

अन्य-क्षेत्रे । न । रमसे । वशी । सन् । मृडयासि । नः । अभूत् । ऊं-इति । प्र-अर्थः । तक्मा । सः । गमिष्यति । बल्हिकान् ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(अन्यक्षेत्रे) दूर देश में (न) इस समय (वशी) वश में करने वाला (सन्) होकर (रमसे=रमस्व) तू ठहर, और (नः) हमें (मृडयासि)

८—(महावृषान्) म०५ । अतिवृष्टियुक्तान् देशान् (मूजवतः) म० ६ । (बन्धु) विभक्तिलोपः । स्वबन्धून् (परेत्य) दूरे गत्वा (प्र) प्रकर्षेण (एतानि) समीपस्थानि (तक्मने) ज्वराय (ब्रूमः) कथयामः (अन्यक्षेत्राणि) क्षि निवासे-ष्ट्रन् । अन्यनिवासस्थानानि (वै) निश्चयेन (इमा) इमानि पार्श्व-स्थानि ॥

९—(अन्यक्षेत्रे) दूरदेशे (न) सम्प्रति-निरु० ७ । ३१ । (रमसे) लोडर्थे-लट् । रमस्व । विरम (वशी) अ० १ । २१ । १ । वशयिता (मृडयासि)

सुखदे। (तक्मा) ज्वर (प्रार्थः) चालू (उ) अवश्य (अभूत्) हो गया है, (सः) वह (बल्हिकान्) हिंसा वाले देशों को (गमिष्यति) चला जायगा ॥६॥

भावार्थ—सदाचारी पुरुष प्रयत्न करके नीरोग, और हिंसाप्राय लोग रोग ग्रसित रहते हैं।

यत् त्वं शीतोऽथो रूरः सह कासावेपयः। भीमास्ते तक्मन् हेतयस्ताभिः स्म परि वृङ्ग्धि नः ॥ १० ॥

यत्। त्वम्। शीतः। अथो इति। रूरः। सह। कासा। अवेपयः। भीमाः। ते। तक्मन्। हेतयः। ताभिः। स्म। परि। वृङ्ग्धि। नः ॥१०॥

भाषार्थ—(यत्) जिस कारण (शीतः) शीत (अथो) और (रूरः) क्रूर (त्वम्) तूने (कासा = कासेन) (सह) खांसी के साथ [हमें] (अवेपयः) कंपा दिया है। (तक्मन्) हे दुःखित जीवन करने वाले ज्वर ! (ते) तेरी (हेतयः) चोटें (भीमाः) भयानक हैं, (ताभिः) उनसे (नः) हमको (स्म) अवश्य (परि वृङ्ग्धि) छोड़ दे ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य यत्न पूर्वक नीरोग रहकर शारीरिक और मानसिक बल बढ़ावें ॥ १० ॥

(तक्मा) ज्वर विषय का अ० का० १ स० २५ से मिलान करो ॥

मा स्मैतान्त्सखीन् कुरुथा बलासं कासमुद्युगम्।

लेटि रूपम्। सुखयेः (नः) अस्मान् (अभूत्) (उ) अवश्यम् (प्रार्थः) उषिकुषिगार्तिभ्य स्थन्। उ०।२।४। इति ऋ गतौ–थन्। प्रकर्षेण गतिशीलः (तक्मा) ज्वरः (सः) (गमिष्यति) प्राप्स्यति (बल्हिकान्) म० ५। हिंसादेशान् ॥

१०—(यत्) यस्मात् कारणात् (त्वम्) (शीतः) अ० १। २५। ४। शीतलः (अथो) अपिच (रूरः) अ०१। २५। ४। रुङ्वधे–रक्, दीर्घः। पीडकः (सह) सहितः (कासा) अ०१। १२। ३। विभक्तेराकारः। कासेन। रोगविशेषेण (अवेपयः) टुवेपृ कम्पने णिच्–लङ्। कम्पितवानसि (भीमाः) करालाः (ते) तव (तक्मन्) हे ज्वर (हेतयः) हननशक्तयः (ताभिः) हेतिभिः (स्म) अवश्यम् (परि) (वृङ्ग्धि) वृजी वर्जने। परित्यज (नः) अस्मान् ॥

मा स्मातोऽर्वाङैः पुनस्तत् त्वा तक्मन्नुपं ब्रुवे ॥ ११ ॥

मा । स्म । एतान् । सखीन् । कुरुथाः । बलासम् । कासम् । उत्-युगम् । मा । स्म । अतः । अर्वाङ् । आ । ऐः । पुनः । तत् । त्वा । तक्मन् । उप । ब्रुवे ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(बलासम्) बल गिराने वाले सन्निपात कफ आदि, (कासम्) कुत्सित शब्द करने वाली खांसी और (उद्युगम्) सुख रोकने वाले, क्षयी रोग, (एतान्) इनको (सखीन्] अपना मित्र [मा स्म कुरुथाः] कभी मत बना। [अतः] उस स्थान से (पुनः) फिर (अर्वाङ्) हमारे सन्मुख होकर (मा स्म आ ऐः] कभी मत आ। [तत्] यह बात (तक्मन्) हे ज्वर ! (त्वा) तुझ से (उप ब्रुवे) मैं कहे देता हूं ॥११॥

भावार्थ—सद्वैद्य प्रयत्न करे जिससे ज्वर के साथ अन्य रोग न होने पावें और ज्वर छुटता चला जावे ॥ ११ ॥

तक्मन् भ्रात्रा बलासेन स्वस्रा कासिकया सह ।
पाप्मा भ्रातृव्येण सह गच्छामुमरणं जनम् ॥ १२ ॥

तक्मन् । भ्रात्रा । बलासेन । स्वस्रा । कासिकया । सह । पाप्मा । भ्रातृव्येण । सह । गच्छ । अमुम् । अरणम् । जनम् ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(तक्मन्) हे ज्वर ! (भ्रात्रा) अपने भ्राता (बलासेन) बल

११—(स्म) अवश्यम् (एतान्) निर्दिष्टान् (सखीन्) मित्रवत्सहायकान् (मा कुरुथाः) लङि रूपम्, माङि अडभावः। मा कुरु (बलासम्) अ० ४। ६। ८। बलस्य क्षेप्तारम्। श्लेष्मविकारम् (कासम्) अ० १। १२। ३। रोगविशेषम्। (उद्युगम्) उत्+युगि वर्जने-घञर्थे क, नलोपः। सुखवर्जकं क्षयरोगम् (अतः) तस्मात् स्थानात् (अर्वाङ्) अ० ३। २। ३। अस्मदभिमुखः सन् (मा आ ऐः) इण गतौ-लङ्। नागच्छ (पुनः) पश्चात् (तत्) वचनम् (त्वा) त्वाम् (तक्मन्) हे ज्वर ! (उप) उपेत्य (ब्रुवे) कथयामि ॥

१२—(तक्मन्) हे ज्वर ! (भ्रात्रा) सहोदरेण (बलासेन) म० ११।

गिराने वाले सन्निपात, कफ आदि, और (स्वस्रा) अपनी बहिन (कासिकया सह) कुत्सित खांसी के साथ, (भ्रातृव्येण) अपने भतीजे (पाप्मा=पाप्मना) चर्म रोग के (सह) साथ (अमुम्) उस (अरणम्) न भाषण करने योग्य निन्दित (जनम्) जन के पास (गच्छ) चला जा ॥ १२ ॥

भावार्थ—कुकर्मी अपथ्यभोगी पुरुष ज्वर, खांसी आदि से पीड़ित रहते हैं। इस से मनुष्य सुकर्मी और पथ्यभोगी होवें ॥ १२ ॥

तृतीयकं वितृतीयं सदन्दिमुत शारदम्।
तक्मानं शीतं रूरं ग्रैष्मं नाशय वार्षिकम् ॥ १३ ॥

तृतीयकम्। वि-तृतीयम्। सदम्-दिम्। उत। शारदम्। तक्मानम्। शीतम्। रूरम्। ग्रैष्मम्। नाशय। वार्षिकम् ॥ १३ ॥

भाषार्थ—[हे वैद्य !] (तृतीयकम्) तिजारी, (वितृतीयम्) चौथिया आदि अंतरिया, (सदन्दिम्) सदा फूटन करने वाले, निरन्तरा (उत) और (शारदम्) शरदऋतु में आने वाले, (शीतम्) शीत, (रूरम्) क्रूर, (ग्रैष्मम्)

बलनाशकेन श्लेष्मविकारेण (स्वस्रा) अ० १। २८। ४। भगिन्या (कासिकया) कास-कुत्सायां कन्, टाप्। कुत्सितकासेन (सह) सहितः (पाप्मा) रक्षितव्यमस्मात्। नामन्सीमन्व्योमन्०। उ० ४। १५१। इति पा रक्षणे-मनिन्; पुक् च। विभक्तेः सु। पाप्मना। चर्मरोगेण (भ्रातृव्येण) भ्रातुर्व्यच्च। पा० ४। १। १४४। इति भ्रातृ-व्यत्। भ्रातृजेन (सह) (गच्छ) प्राप्नुहि (अमुम्) तम् (अरणम्) अ० १। १९। ३। अ+रण शब्दे-अप्। असम्भाष्यम्। निन्द्यम्। (जनम्) लोकम् ॥

१३—(तृतीयकम्) अ० १। २५। ४। तृतीयदिने आगन्तम् (वितृतीयम्) तृतीयदिनाद् भिन्नम् (सदन्दिम्) सदम् इत्यव्ययं सदेत्यर्थे। उपसर्गे घोः किः। पा० ३। ३। ९२। इति सदम्+दो अवखण्डने-कि। सदा खण्डकं पीडकम्। निरन्तरम् (उत) अपि (शारदम्) शरद्-अण्। शरदि भवम् (तक्मानम्) दुःखकरं ज्वरम् (शीतम्) अ० १। २५। ४। शीतस्पर्शम् (रूरम्) म० १०। क्रूरम् (ग्रैष्मम्) घर्मग्रीष्मौ। उ० १। १४९। इति ग्रसु अदने-मक्, ग्री भावः,

ग्रीष्म में आने वाले, (वार्षिकम्) वर्षा में होने वाले (तक्मानम्) दुःखित जीवन करने वाले ज्वर को (नाशय) मिटा दे ॥ १३ ॥

भावार्थ—सद्वैद्य देश, काल, स्वभाव आदि का बिचार करके मनुष्यों को स्वस्थ रक्खे ॥ १३ ॥

गन्धारिभ्यो मूजवद्भ्योऽङ्गेभ्यो मगधेभ्यः ।
प्रैष्यन् जनमिव शेवधिं तक्मानं परि दद्मसि ॥ १४ ॥

गन्धारि-भ्यः । मूजवत्-भ्यः । अङ्गेभ्यः । मगधेभ्यः । प्र-एष्यन् । जनम्-इव । शेव-धिम् । तक्मानम् । परि । दद्मसि ॥१४

भाषार्थ—(गन्धारिभ्यः) हिंसा पहुंचाने वाले, (मूजवद्भ्यः) मूंज आदि घास वाले, (अङ्गेभ्यः) अप्रधान और (मगधेभ्यः) दोष धारण करने वाले देशों के लिये (जनम् इव) पामर पुरुष के समान, (शेवधिम्) सोने के आधार (तक्मानम्) दुःखित जीवन करने वाले ज्वर को (प्रैष्यन्=प्रैष्यन्तः) आगे बढ़ते हुये (परि दद्मसि) हम त्यागते हैं ॥१४॥

भावार्थ—हिंसा आदि अशुद्ध व्यवहारों से ज्वर आदि रोग होते हैं। इस से मनुष्य शुद्ध व्यवहार रखकर सदा निरोग रहें ॥१४॥

षुक् च । ग्रीष्म-अण् । ग्रीष्मे भवम् (नाशय) नष्टं कुरु (वार्षिकम्) अ० ४ । १६ । १ । वर्षासु भवम् ॥

१४—(गन्धारिभ्यः) गन्ध-आरिभ्यः । गन्ध हिंसागतियाचनेषु-अच् । वसिवपियजि० । उ० ४ । १२५ । इति गन्ध+ऋ गतौ-इञ् । हिंसाप्रापकेभ्यः (मूजवद्भ्यः) म० ५ । मुञ्जादितृणयुक्तेभ्यः (अङ्गेभ्यः) अङ्ग लक्षणे-अच । अङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चितमेवाङ्कितं भवति-निरु० ५ । १७ । अप्रधानेभ्यः (मगधेभ्यः) मगि सर्पणे-अच् । मगं दोषं दधातीति । आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३ । २ । ३ । इति मग+धा-क । दोषधारकेभ्यो देशेभ्यः (प्रैष्यन्) प्र+इण् गतौ-लटः शतृ, एकवचनं छान्दसम् । प्रैष्यन्तः । प्रगमिष्यन्तः (जनम्) पामरं पुरुषम् (इव) यथा (शेवधिम्) इण्शीभ्यां वन् । उ० १ । १५२ । इति शीङ् स्वप्ने-वन् । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३ । ३ । ९३ । इति शेव+धाञ्-कि । शयनाधारम् (तक्मानम्) कृच्छ्रजीवनकरं ज्वरम् (परि दद्मसि) परि त्यजामः ॥

सूक्तम् ॥ २३ ॥

१-१३ ॥ वैद्यो देवता ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥

स्वल्पदोषनाशोपदेशः— छोटे २ दोषों के नाश का उपदेश ॥

ओते॑ मे॒ द्यावा॑पृथि॒वी ओता॑ दे॒वी सर॑स्वती ।
ओतौ॑ म॒ इन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च॒ क्रिमिं॑ जम्भयता॒मिति॑ ॥ १ ॥

ओते॒ इत्या-उ॑ते । मे॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । आ-उ॑ता । दे॒वी । सर॑स्वती । आ-उ॑तौ । मे॒ । इन्द्र॑ः । च॒ । अ॒ग्निः । च॒ । क्रिमि॑म् । ज॒म्भ॒य॒ता॒म् । इति॑ ॥ १ ॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूलोक (ओते) बुने हुये हैं, (देवी) दिव्य गुण वाली (सरस्वती) विज्ञानवती विद्या (ओता) परस्पर बुनी हुयी है। (ओतौ) परस्पर बुने हुये (इन्द्रः) मेघ (च) और (अग्निः) अग्नि (च) भी (मे) मेरे लिये (क्रिमिम्) कीड़े को (जम्भयताम्) नाश करें, (इति) यह प्रार्थना है ॥ १ ॥

भावार्थ—जैसे अशुद्धि आदि से उत्पन्न क्षुद्र जन्तुओं को हटाते हैं, वैसे ही पदार्थों के विवेक से छोटे २ भी कुसंस्कार मिटाये जावें ॥ १ ॥

इस सूक्त का मिलान अ० का० २ सू० ३१ तथा ३२ से करो ॥

अ॒स्येन्द्र॑ कुमा॒रस्य॒ क्रिमी॑न् धनपते जहि ॥
ह॒ता विश्वा॒ अरा॑तय उ॒ग्रेण॒ वच॑सा मम॑ ॥ २ ॥

अ॒स्य । इ॒न्द्र॒ । कु॒मा॒रस्य॑ । क्रिमी॑न् । धन॒-प॒ते॒ । ज॒हि॒ । ह॒ताः । विश्वाः॑ । अरा॑तयः । उ॒ग्रेण॑ । वच॑सा । मम॑ ॥ २ ॥

१—(ओते) आ+वेञ् तन्तु संताने-क्त । परस्पर स्यूते । अन्तर्व्याप्ते (मे) मह्यम् (द्यावापृथिवी) सूर्यभूलोकौ (ओता) अन्तर्व्याप्ता (देवी) दिव्या (सरस्वती) विज्ञानवती विद्या (ओतौ) (इन्द्रः) मेघः (च) (अग्निः) भौतिकपावकः (च) (क्रिमिम्) अ० २। ३१। १। कीटवत् कुसंस्कारम् (जम्भयताम्) नाशयताम् (इति) हेतौ ॥

भाषार्थ—(धनपते) हे धन के स्वामी (इन्द्र) बड़े ऐश्वर्य वाले वैद्य ! (अस्य) इस (कुमारस्य) कमनीय बालक के (क्रिमीन्) कीड़ों को (जहि) मिटा दे । (मम) मेरे (उग्रेण) प्रचण्ड (वचसा) [वैदिक] वचन से (विश्वाः) सब (अरातयः) वैरी (हताः) मारे गये ॥ २ ॥

भावार्थ—जैसे वैद्य बालक के उदर के कृमि रोग को नाश करता है, वैसे ही मनुष्य ज्ञान के अभ्यास से अज्ञान आदि दोष हटावे ॥२॥

यो अक्ष्यौ॑ परि॒सर्प॑ति॒ यो नासे॑ परि॒सर्प॑ति ।
द॒तां यो मध्यं॒ गच्छ॑ति॒ तं क्रिमिं॑ जम्भयामसि ॥ ३ ॥

यः । अ॒क्ष्यौ॑ । प॒रि॒-सर्प॑ति । यः । नासे॒ इति॑ । प॒रि॒-सर्प॑ति । द॒ताम् । यः । मध्य॑म् । गच्छ॑ति । तम् । क्रिमि॑म् । ज॒म्भ॒या॒म॒सि॒ ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [कीड़ा] (अक्ष्यौ) दोनों आंखों में (परिसर्पति) रेंग जाता है, (यः) जो (नासे) दोनों नथनों में (परिसर्पति) रेंग जाता है, और (यः) जो (दताम्) दांतों के (मध्यम्) बीच में (गच्छति) चलता है, (तम्) उस (क्रिमिम्) कीड़े को (जम्भयामसि) हम नाश करते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थ—विज्ञानी पुरुष आत्म विघ्नों का इस प्रकार नाश करे जैसे वैद्य कृमि रोग को ॥ ३ ॥

२—(अस्य) निर्दिष्टस्य (इन्द्र) हे परमैश्वर्यवन् वैद्य (कुमारस्य) अ० ३ । १२ । ३ । कमनीयस्य बालकस्य (क्रिमीन्) कीटान् (धनपते) हे धनस्य स्वामिन् (जहि) नाशय (हताः) नाशिताः (विश्वाः) सर्वे (अरातयः) शत्रवः (उग्रेण) प्रचण्डेन (वचसा) विज्ञानवचनेन (मम) मदीयेन ॥

३—(यः) क्रिमिः (अक्ष्यौ) अ० १ । २७ । १ । अक्षिणी । नेत्रे (परिसर्पति) परितो गच्छति (यः) (नासे) द्वे नासिकाछिद्रे (दताम्) पद्दन्नोमास्० । पा० ६ । १ । ६३ । इति दन्तस्य दत् । दन्तानाम् (यः) (मध्यम्) अन्तर्वर्त्ति देशम् (गच्छति) प्राप्नोति (तम्) (क्रिमिम्) कीटम् (जम्भयामसि) नाशयामः ॥

सरू॑पौ॒ द्वौ वि॒रू॑पौ॒ द्वौ कृ॒ष्णौ द्वौ रोहि॑तौ॒ द्वौ ।
ब॒भ्रुश्च॑ ब॒भ्रुक॑र्णश्च॒ गृध्रः॒ कोक॑श्च॒ ते ह॒ताः ॥ ४ ॥

स-रूपौ । द्वौ । वि-रूपौ । द्वौ । कृष्णौ । द्वौ । रोहितौ । द्वौ ।
ब॒भ्रुः । ब॒भ्रु-कर्णः । च॒ । गृध्रः । कोकः । च॒ । ते । ह॒ताः ॥४॥

भाषार्थ—(द्वौ) दो (सरूपौ) एक से रूप वाले, (द्वौ) दो (विरूपौ) विरुद्ध रूप वाले, (द्वौ) दो (कृष्णौ) काले, (द्वौ) दो (रोहितौ) लाल (च) और (बभ्रुः) भूरा (च) और (बभ्रुकर्णः) भूरे कान वाला और (गृध्रः) गिद्ध, (च) और (कोकः) भेड़िया, (ते) वे सब (हताः) मारे गये ॥४॥

भावार्थ—मनुष्य नाना आकार वाले कृमियों के समान नाना प्रकार की कुवासनाओं का नाश करें ॥४॥

ये क्रम॑यः शिति॒कक्षा॒ ये कृ॒ष्णाः शि॑ति॒बाह॑वः ॥
ये के च॑ वि॒श्वरू॑पा॒स्तान् क्रिमी॑न् जम्भयामसि ॥ ५ ॥

ये । क्रिम॑यः । शि॒ति॒-क॒क्षाः । ये । कृ॒ष्णाः । शि॒ति॒-बाह॑वः ।
ये । के । च॒ । वि॒श्व-रू॑पाः । तान् । क्रिमी॑न् । ज॒म्भ॒या॒म॒सि॒ ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (क्रिमयः) कीड़े (शितिकक्षाः) काली कांख वाले, (ये) जो (कृष्णाः) काले वर्ण वाले और (कृष्णबाहवः) काली

४—(सरूपौ) समानाकारौ (द्वौ) क्रिमी (विरूपौ) विरुद्धरूपौ (द्वौ) (कृष्णौ) कृषेर्वर्णे । उ० ३ । ४ । इति कृष विलेखने-नक् । श्यामवर्णौ (द्वौ) (रोहितौ) रक्तवर्णौ (बभ्रुः) पिङ्गलवर्णः (बभ्रुकर्णः) पिङ्गलश्रोत्रः (गृध्रः) सुसूधाञ् गृधिभ्यः क्रन् । उ० २ । २४ । इति गृधु अभिकाङ्क्षायाम्-क्रन् । गृध्र आदित्यो भवति, गृध्यतेः स्थानकर्मणः······गृध्राणीन्द्रियाणि गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणः-निरु० १४ । १३ । गृध्राकारः क्रिमिः (कोकः) कुक आदाने-पचाद्यच् । वृकाकारः क्रिमिः (च) (ते) क्रमयः (हताः) नाशिताः ॥

५—(ये) (क्रिमयः) कीटाः (शितिकक्षाः)कृष्णकक्षावन्तः (कृष्णाः) श्यामवर्णाः (शितिबाहवः) कृष्णभुजाः (के) केचित् (च) (विश्वरूपाः)

भुजाओं वाले, (च) और (ये के) जो कोई (विश्वरूपाः) सब वर्ण वाले हैं, (तान्) उन (क्रिमीन्) कीड़ों को (जम्भयामसि) हम नष्ट करते हैं ॥५॥

भावार्थ—मन्त्र ४ के समान ॥५॥

उत् पुरस्तात् सूर्य॑ एति विश्वदृ॑ष्टो अदृष्टहा ।

दृष्टांश्च घ्नन्नदृष्टांश्च सर्वांश्च प्रमृणन् क्रिमीन् ॥ ६ ॥

उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्व-दृष्टः । अदृष्ट-हा ।

दृष्टान् । च । घ्नन् । अदृष्टान् । च । सर्वान् । च । प्र-मृणन् ।

क्रिमीन् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(विश्वदृष्टः) सबों करके देखा गया, (अदृष्टहा) अगोचर पदार्थों में गति वाला (सूर्यः) सूर्य (दृष्टान्) दीखते हुये (च) और (अदृष्टान्) न दीखते हुये (सर्वान्) सब (क्रिमीन्) कीड़ों को (च) अवश्य (घ्नन्) मारता हुआ (च) और (प्रमृणन्) मिटाता हुआ (पुरस्तात्) पूर्व दिशा में (उत् एति) उदय होता है ॥ ६ ॥

भावार्थ—जैसे सूर्य अपने प्रकाश से अन्धकार आदि नाश करता है, वैसे ही वैद्य ओषधि द्वारा रोगों को नाश करे ॥ ६ ॥

येवाषासः कष्कषास एजत्काः शिपवित्नुकाः ।

दृष्टश्च हन्यतां क्रिमिरुतादृष्टश्च हन्यताम् ॥ ७ ॥

येवाषासः । कष्कषासः । एजत्-काः । शिपवित्नुकाः । दृष्टः ।

च । हन्यताम् । क्रिमिः । उत । अदृष्टः । च । हन्यताम् ॥७

सर्ववर्णाः (तान्) पूर्वोक्तान् (क्रिमीन्) कीटान् (जम्भयामसि) नाशयामः ॥

६—(उत् एति) उदितो भवति (पुरस्तात्) पूर्व—अस्ताति, पुर् आदेशः । अग्रतः । पूर्वस्यां दिशि (विश्वदृष्टः) सर्वैर्दृष्टः (अदृष्टहा) हन गतौ—क्विप् । अगोचरपदार्थेषु व्यापकः (दृष्टान्) गोचरान् (च) समुच्चये (घ्नन्) नाशयन् (अदृष्टान्) अगोचरान् (च) (सर्वान्) सकलान् (च) अवश्यम् (प्रमृणन्) प्रकर्षेण नाशयन् (क्रिमीन्) कीटान् ॥

भाषार्थ—(येवाषासः=एवाषाः) शीघ्र गति वाले, (कष्कषासः=कष्कषाः) अत्यन्त पीड़ा देने वाले, (एजत्काः) चमकने वा थरथराने वाले और (शिपवित्नुकाः) तीक्ष्ण स्वभाव वाले हैं। (दृष्टः) दीखता हुआ (क्रिमिः) कीड़ा (च) अवश्य (हन्यताम्) मारा जावे, (उत) और (अदृष्टः) न दीखता हुआ (च) भी (हन्यताम्) मारा जावे ॥ ७ ॥

भावार्थ—मन्त्र ४ के समान ॥ ७ ॥

हतो येवाषः क्रिमीणां हतो नदनिमोत ।

सर्वान् नि मष्मषाकरं दृषदा खल्वाँ इव ॥ ८ ॥

हतः । येवाषः । क्रिमीणाम् । हतः । नदनिमा । उत । सर्वान् । नि । मष्मषा । अकरम् । दृषदा । खल्वान्-इव ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(क्रिमीणाम्) कीड़ों में से (येवाषः=एवाषः) शीघ्रगामी (हतः) मारा गया, (उत) और (नदनिमा) नादकरने वाला (हतः) मारा गया। (सर्वान्) सब (कीड़ों) को (मष्मषा) मसल मसल कर (नि अकरम्)

७—(येवाषासः) इणशीभ्यां वन्। उ० १। १५२। इति इण् गतौ-वन्+ अष गतौ दीप्तौ च—अच्। आदौ छान्दसो यकारः। एवश्चासौ अषश्च एवाषः। जसि असुक्। शीघ्रगामिनः (कष्कषासः) कष हिंसायम्—क्विप्+कष-अच, असुक् च। कट चासौ कषश्चेति समासः। अतिशयेन हिंसकः (एजत्काः)वर्तमाने पृषद्बृहन्०। उ० २। ८४। इति एजृ दीप्तौ कम्पने च—अति, स्वार्थे कन्। दीप्यमानाः। कम्पनशीलाः (शिपवित्नुकाः) च्युवः किच्च। उ०३। २४। इति शिञ् निशाने—प। स्तनिहृषिपुषि०। उ० ३। २९। इति वा गतौ—इत्नुच, स्वार्थे—कन्। तीक्ष्णस्वभावाः (दृष्टः) गोचरः (च) अवश्य (हन्यताम्) नाश्यताम् (क्रिमिः) कीटः (उत) अपि (अदृष्टः) अगोचरः (च) ॥

८—(हतः) नाशितः (येवाषः) एव+अषः—म०७। शीघ्रगामी (क्रिमीणाम्) कीटानां मध्ये (नदनिमा) नदनं करोति नदनयित। तत्करोतितदाचष्टे। वा० पा० ३। १। २६। इति नदन—णिच्। हृभृधृसृ०। उ० ४। १४८। इति इमनिच्, णिलोपः। नादकर्ता (उत) अपिच (सर्वान्) सकलान् क्रिमीन् (मष्मषा) मष बधे—सम्पदादित्वात् क्विप्। आबाधे च। पा० ८। १। १०। इति

मैंने नष्ट कर दिया है, (खल्वान् इव) जैसे चनों को (दृषदा) शिलासे [दल डालते हैं] ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य अपने सब कुसंस्कारों का नाश करे, जैसे वैद्य रोग जन्तुओं को नष्ट करता है ॥ ८ ॥

त्रिशीर्षाणं त्रिककुदं क्रिमिं सारङ्गमर्जुनम् ।
शृणाम्यस्य पृष्टीरपि वृश्चामि यच्छिरः ॥ ९ ॥

त्रि-शीर्षाणम् । त्रि-ककुदम् । क्रिमिम् । सारङ्गम् । अर्जुनम् । शृणामि । अस्य । पृष्टीः । अपि । वृश्चामि । यत् । शिरः ॥९॥

भाषार्थ—(त्रिशीर्षाणम्) तीन, ऊंचे नीचे और मध्य स्थानों में आश्रय वाले, (त्रिककुदम्) तीन [कायिक, वाचिक, मानसिक] सुखों की भूमि काटने वाले, (सारङ्गम्) रेंगने वाले [वा चितकबरे] और (अर्जुनम्) संचय करने वाले [वा श्वेतवर्ण] (क्रिमिम्) कीड़ों को (शृणामि) मैं मारता हूं, (अस्य) इसकी (पृष्टीः) पसलियों को (अपि) भी, और (तत्) जो (शिरः) शिर है [उसको भी] (वृश्चामि) तोड़े डालता हूं ॥ ९ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार रोगजनक जन्तुओं को शुद्धि आदि द्वारा नाश करने से शारीरिक स्वास्थ्य बढ़ता है, इसी प्रकार आत्मिक दोषों को हटाने से आत्मिक शान्ति होती है ॥ ९ ॥

इस मन्त्र का मिलान अथर्व०२ । ३२ । २ से करो ॥

छित्वम् । अत्यन्तहननेन (नि अकरम्) अहं निराकृतवान् नाशितवान् (दृषदा) अ०२ । ३१ । १ । शिलया (खल्वान्) अ० २ । ३१ । १ । चणकान् (इव) यथा ॥

९—(त्रिशीर्षाणम्) श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च । उ० ४ । १९४ । इति श्रिञ् सेवायाम्—असुन् । शीर्षंश्छन्दसि । पा० ६ । १ । ६० । इति शिरः शब्दस्य शीर्षन् । त्रिषु ऊर्ध्वाधोमध्यस्थानेषु शिर आश्रयो यस्य तम (त्रिककुदम्) त्रि +क+कु+दम् । आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३ । २ । ३ । इति त्रिककु+दाप् छेदने क । त्रयाणां कानां कायिकवाचिकमानसिकसुखानां कुं भूमिं दाति छिनत्ति यस्तम । अन्यद् यथा—अ० २ । ३२ । २ । (क्रिमिम्) कीटम् (सारङ्गम्) सृ गतौ—अङ्गच्, वृद्धिश्च । शरणशीलम । शवलवर्णम् (अर्जुनम्) संचयशीलम् । श्वेतवर्णम् । (शृणामि) हन्मि (पृष्टीः) पार्श्वास्थीनि (अपि) (वृश्चामि) छिनद्मि (यत्) (शिरः) मस्तकम् ॥

अ॒त्रि॒वद् वः क्रिमयो हन्मि कण्व॒वज्ज॑मदग्नि॒वत् ।
अ॒गस्त्य॑स्य ब्रह्म॑णा सं पि॑नष्म्य॒हं क्रिमी॑न् ॥ १० ॥

अ॒त्रि॒-वत् । वः । क्रि॒मयः । ह॒न्मि॒ । क॒ण्व॒-वत् । ज॒म॒द॒ग्नि॒-वत् । अ॒गस्त्य॑स्य । ब्रह्म॑णा । सम् । पि॒न॒ष्मि॒ । अ॒हम् । क्रि॒मीन् १०

भाषार्थ—(क्रिमयः) हे कीड़ो ! (वः) तुमको (अत्रिवत्) दोष भक्षक वा गतिशील, मुनि के समान, (कण्ववत्) स्तुति योग्य मेधावी पुरुष के समान, (जमदग्निवत्) आहुति खाने वाले अथवा प्रज्वलित अग्नि के सदृश तेजस्वी पुरुष के समान, (हन्मि) मैं मारता हूं । (अगस्त्यस्य) कुटिल गति वाले पाप के छेदने में समर्थ परमेश्वर के (ब्रह्मणा) वेदज्ञान से (अहम्) मैं (क्रिमीन्) कीड़ों को (सम् पिनष्मि) पीसे डालता हूं ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्यों को ऋषि, मुनि, धर्मात्माओं के अनुकरण से वेदज्ञान द्वारा पाप का नाश करना चाहिये ॥ १० ॥

मन्त्र १०-१२ अथर्व वेद का० २ सू० ३२ मन्त्र ३-५ में आचुके हैं ॥

ह॒तो राजा॒ क्रिमी॑णामु॒तैषां॑ स्थ॒पति॑र्ह॒तः ।
ह॒तो ह॒तमा॑ता॒ क्रिमि॑र्ह॒तभ्रा॑ता ह॒तस्व॑सा ॥ ११ ॥

ह॒तः । राजा॑ । क्रिमी॑णाम् । उ॒त । ए॒षाम् । स्थ॒पतिः॑ । ह॒तः । ह॒तः । ह॒त-मा॑ता । क्रिमिः॑ । ह॒त-भ्रा॑ता । ह॒त-स्व॑सा ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(एषाम्) इन (क्रिमीणाम्) कीड़ों का (राजा) राजा

१०—व्याख्यातं यथा-अ० २ । ३२ । ३ । (अत्त्रिवत्) दोषभक्षको गतिशीलो वा मुनिर्यथा (वः) युष्मान् (क्रिमयः) हे क्षुद्रजन्तवः (हन्मि) नाशयामि (कण्ववत्) स्तुत्यो मेधावी तथा (जमदग्निवत्) हुताशनः प्रज्वलितोऽग्निरिव तेजो येषां ते जमदग्नयः । तत्सदृशः पुरुषः (अगस्त्यस्य) अगस्य कुटिलगतेः पापस्य असने उत्पाटने समर्थस्य परमेश्वरस्य (ब्रह्मणा) वेदज्ञानेन (सम् पिनष्मि) संचूर्णयामि (अहम्) (क्रिमीन्) क्षुद्रजन्तून् ॥

११—तथा—अ० २ । ३२ । ४ । (हतः) नाशितो भवतु (राजा) अधि-

(हतः) नष्ट होवे, (उत) और (स्थपतिः) द्वारपाल (हतः) नष्ट होवे। (हतमाता) जिसकी माता नष्ट हो चुकी है, (हतभ्राता) जिसका भ्राता नष्ट हो चुका है, और (हतस्वसा) जिसकी बहिन नष्ट हो चुकी है, (क्रिमिः) वह चढ़ाई करने वाला कीड़ा (हतः) मार डाला जावे ॥ ११ ॥

भावार्थ—मनुष्य अपने दोषों और उनके कारणों को उचित प्रकार से समझ कर नष्ट करे, जैसे वैद्य रोगों के प्रधान और गौण कारणों को जानकर उन्हें निवृत्त करता है ॥ ११ ॥

हृतासौ अस्य वेशसौ हृतासः परिवेशसः ।
अथो ये क्षुल्लका इव सर्वे ते क्रिमयो हृताः ॥ १२ ॥

हृतासः । अस्य । वेशसः । हृतासः । परि-वेशसः । अथो इति । ये । क्षुल्लकाः-इव । सर्वे । ते । क्रिमयः । हृताः ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(अस्य) इस [क्रिमी] के (वेशासः) मुख्य सेवक (हतासः =हताः) नष्ट हों, और (परिवेशसः) साथी भी (हतासः) नष्ट हों। (अथो =अथ-उ) और भी (ये) जो (क्षुल्लकाः इव) बहुत सूक्ष्म आकार वाले से हैं, (ते) वे (सर्वे) सब (क्रिमयः) कीड़े (हताः) नष्ट हों ॥ १२ ॥

भावार्थ—मनुष्य अपनी स्थूल और सूक्ष्म कुवासनाओं का और उन की सामग्री का सर्वनाश कर दे, जैसे रोग जनक जन्तुओं को औषध आदि से नष्ट करते हैं ॥ १२ ॥

सर्वेषां च क्रिमीणां सर्वासां च क्रिमीणाम् ।
भिनद्म्यश्मना शिरो दहाम्यग्निना मुखम् ॥ १३ ॥

पतिः (क्रिमीणाम्) कीटानाम् (उत) अपि च (एषाम्) उपस्थितानाम् (स्थपतिः) द्वारपालः (हतः) (हतमाता) नष्टमातृकः (क्रिमिः) (हतभ्राता) नष्टमातृकः (हतस्वसा) नष्टभगिनीकः ॥

१२—यथा—अ० २ । ३२ । ५ । (हतासः) हताः (वेशसः) प्रवेशकाः । मुख्यसेवकाः (परिवेशसः) परितः स्थिताः । अनुचराः (अथो) अपि च (क्षुल्लकाः) क्षुदिर् सम्पेषणे-क्विप + लक प्राप्तौ-अच् । सूक्ष्माकाराः क्षुद्रजन्तवः॥

सर्वेषाम् । च । क्रिमीणाम् । सर्वासाम् । च । क्रिकीणाम् । भिनद्मि । अश्मना । शिरः । दहामि । अग्निना । मुखम् ॥१३

भाषार्थ—(च) और (सर्वेषाम्) सब (क्रिमीणाम्) कीड़ों का (च) और (सर्वासाम्) सब (क्रिमीणाम्) कीड़ों की स्त्रियों का (शिरः) शिर (अश्मना) पत्थर से (भिनद्मि) मैं फोड़ता हूं और (मुखम्) मुख (अग्निना) अग्नि से (दहामि) जलाता हूं ॥ १३ ॥

भावार्थ—जैसे किसी वस्तु को अग्नि में जलाकर अथवा पत्थर पर तोड़ कर नष्ट कर देते हैं, वैसे ही मनुष्य अपने बाहिरी और भीतरी दोषों को नाश करे ॥ १३ ॥

सूक्तम् ॥ २४ ॥

१-१७ ॥ मन्त्रोक्ता देवताः ॥ १-३, ५-१४ शक्करी; ४, १५-१७ अतिजगती छन्दः ॥

रक्षाप्रयत्नोपदेशः—रक्षा के लिये प्रयत्न का उपदेश ॥

सविता प्रसवानामधिपतिः स मावतु ।
अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् कर्मण्यस्यां पुरोधायामस्यां प्रतिष्ठायामस्यां चित्त्यामस्यामाकूत्यामस्यामाशिष्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा ॥ १ ॥

सविता । प्र-सवानाम् । अधि-पतिः । सः । मा । अवतु । अस्मिन् । ब्रह्मणि । अस्मिन् । कर्मणि । अस्याम् । पुरः-धा-

१३—(सर्वेषाम्) समस्तानाम् (च) (क्रिमीणाम्) क्रमणशीलानां क्षुद्रजन्तूनाम (सर्वासाम्) सकलानाम् (च) (क्रिमीणाम्) क्रिमिस्त्रीणाम् (भिनद्मि) विदारयामि (अश्मना) प्रस्तरेण (शिरः) मस्तकम् (दहामि) भस्मीकरोमि (अग्निना) पावकेन (मुखम्) अ० २ । ३५ । ५ । खनति अन्नादिकमनेन । आननम् ॥

यो॒म् । अ॒स्याम् । प्र॒ति॒-स्थाया॒म् । अ॒स्याम् । चित्त्या॒म् । अ॒स्याम् । आ॒-कू॑त्याम् । अ॒स्याम् । आ॒-शिषि॑ । अ॒स्याम् । दे॒व-हू॑त्याम् । स्वाहा॑ ॥ १ ॥

भाषार्थ—(सविता) सब का उत्पन्न करने वाला वा सम्पूर्ण ऐश्वर्य वाला जगदीश्वर (प्रसवानम्) उत्पन्न पदार्थों वा अच्छे, अच्छे ऐश्वर्यों का (अधिपतिः) अधिष्ठाता है, (सः) वह (मा) मुझे (अवतु) बचावे। (अस्मिन्) इस (ब्रह्मणि) बड़े वेद ज्ञान में, (अस्मिन्) इस (कर्मणि) कर्तव्य कर्म में, (अस्याम्) इस (पुरोधायाम्) पुरोहित पदवी में, (अस्याम्) इस (प्रतिष्ठायाम्) प्रतिष्ठा वा सत्क्रिया में, (अस्याम्) इस (चित्याम्) चेतना में, (अस्याम्) इस (आकूत्याम्) इस संकल्प वा उत्साह में, (अस्याम्) इस (आशिषि) अनुशासन में, और (अस्याम्) इस (देवहूत्याम्) विद्वानों के बुलावे में, (स्वाहा) यह आशीर्वाद हो ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य जगत्पति परमात्मा का आश्रय लेकर अपने सब उत्तम कार्य पुरुषार्थ पूर्वक सिद्ध करें ॥ १ ॥

अ॒ग्निर्वन॒स्पती॑नामधि॑पतिः॒ स मा॑वतु । ० ॥ २ ॥

अ॒ग्निः । व॒न॒स्पती॑नाम् । अधि॑-पतिः । सः । मा॒ । अ॒वतु॒ ०॥२

१—(सविता) सर्वोत्पादकः । सर्वैश्वर्यवान् परमेश्वरः (प्रसवानाम्) प्रसूतानामुत्पन्नानां पदार्थानां प्रकृष्टैश्वर्याणां वा (अधिपतिः) अधिष्ठाता (सः) (मा) माम् (अवतु) पालयतु (अस्मिन्) पुरोवर्त्तिनि (ब्रह्मणि) बृहति वेदज्ञाने (अस्मिन्) (कर्मणि) वेदोक्तकर्तव्ये व्रते (अस्याम्) उपस्थितायाम् (पुरोधायाम्) पुरस+डुधाञ् धारणपोषणयोः—अङ्, टाप् । पुरोहितपदव्याम् । मुख्यपदे (प्रतिष्ठायाम्) प्रति+ष्ठा गतिनिवृत्तौ-अङ्, टाप् । सुकृतौ (चित्याम्) चिती संज्ञाने-क्तिन् । चेतनायाम् (आकूत्याम्) कुङ् शब्दे-क्तिन् । संकल्पे । उत्साहे (आशिषि) आङ्+शासु अनुशिष्टौ-क्विप् । आशासः क्वावुपधाया इत्वं वाच्यम् । वा० पा० ६ । ४ । ३४ । इति इत्वम् । अनुशासने (देवहूत्याम्) ह्वेञ् आह्वाने-क्तिन् । विदुषामावाहने (स्वाहा) अ० २ । १६ । १ । सु+आङ्+ह्वेञ्-डा । सुवाणी । आशीर्वादः ॥

भाषार्थ—(अग्निः) [पार्थिव] अग्नि (वनस्पतीनाम्) सेवकों के रक्षकों वा वृक्षों का (अधिपतिः) अधिष्ठाता है, (सः) वह (मा) मुझे (अवतु) बचावे,...म० १ ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य पार्थिव अग्नि के प्रभाव से उत्पन्न हुये पदार्थों द्वारा बल बढ़ा कर अपनी रक्षा करें ॥ २ ॥

द्यावापृथिवी दातृणामधिपत्नी ते मावताम् । ० ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवी इति । दातृणाम् । अधिपत्नी इत्यधि-पत्नी । ते इति । मा । अवताम् । ० ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(द्यावापृथिवी) सूर्य और पृथिवी (दातृणाम्) दाताओं की (अधिपत्नी) अधिष्ठात्री हैं, (ते) वे दोनों (मा) मुझे (अवताम्) बचावें, म० १ ॥३

भावार्थ—सूर्य द्वारा वृष्टि और प्रकाश पृथिवी में प्रविष्ट हो कर सब पदार्थ उत्पन्न करते हैं, मनुष्य उन पदार्थों से प्रयत्न पूर्वक अपना पालन करें ॥ ३ ॥

वरुणोऽपामधिपतिः स मावतु । ० । ॥ ४ ॥

वरुणः । अपाम् । अधि-पतिः । सः । मा । अवतु ० ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(वरुणः) वरणीय मेघ (अपाम्) जल धाराओं का (अधिपतिः) अधिष्ठाता है, (सः) वह (मा) मुझे (अवतु) बचावे....म० १ ॥४॥

भावार्थ—मेघ से वृष्टि हो कर पृथिवी के पदार्थ उत्पन्न होते हैं, उनसे मनुष्यय अपनी रक्षा करे ॥ ४ ॥

मित्रावरुणौ वृष्ट्याधिपती तौ मावताम् । ० ॥ ५ ॥

मित्रावरुणौ । वृष्ट्या । अधिपती इत्यधि-पती । तौ । मा । अवताम् । ० ॥ ५ ॥

२—(अग्निः) पार्थिवाग्निः (वनस्तीनाम्) अ० १ । १२ । ३ । स-सेवकानां पालकानां वृक्षाणां वा । अन्यद् यथा म० १ ॥

३—(द्यावापृथिवी) सूर्यभूमी (दातृणाम्) दानशीलानाम् (अधिपत्नी) अधिष्ठात्र्यौ (ते) उभे (मा) माम् (अवताम्) रक्षताम् ॥

४—(वरुणः) वरणीयो मेघः (अपाम्) जलधाराणाम् ॥

भाषार्थ—(मित्रावरुणौ) प्राण और अपान वायु (वृष्ट्या=वृष्ट्याः) वृष्टि के (अधिपती) दो अधिष्ठाता हैं, (तौ) वे दोनों (मा) मुझे (अवताम्) बचावें ...म० १ ॥ ५ ॥

भावार्थ—प्राण वायु जल को पृथिवी से मेघ मंडल में ले जाता, और अपान वायु वहां से जल को पृथिवी पर बरसता है, उससे उत्पन्न हुये पदार्थों द्वारा मनुष्य अपनी रक्षा करे ॥ ५ ॥

मरुतः पर्वतानामधिपतयस्ते मावन्तु । ० ॥ ६॥

मरुतः । पर्वतानाम् । अधि-पतयः । ते । मा । अवन्तु । ०॥६॥

भाषार्थ—(मरुतः) ऋत्विक् लोग (पर्वतानाम्) पहाड़ों के (अधिपतयः) अधिष्ठाता हैं, (ते) वे (मा) मुझे (अवन्तु) बचावें,...म० १ ॥६॥

भावार्थ—याजक लोग पर्वत आदि स्थानों से ओषधि आदि उत्तम पदार्थों को लाकर उनसे संसार का उपकार करते हैं। उनसे प्रत्येक मनुष्य उपकार लेकर अपनी रक्षा करें ॥ ६ ॥

सोमो वीरुधामधिपतिः स मावतु । ० ॥ ७ ॥

सोमः । वीरुधाम् । अधि-पतिः । सः । मा । अवतु । ० ॥७॥

भाषार्थ—(सोमः) ऐश्वर्य का कारण सोमलता (वीरुधाम्) उगने वाली जड़ी बूटियों का (अधिपतिः) अधिष्ठाता है, (सः) वह (मा) मुझे (अवतु) बचावे,...म० १ ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य उत्तम ओषधियों के सेवन से यथावत् रक्षा करे ॥७॥

५—(मित्रावरुणौ) अ० १ । २० । २। प्राणापानौ (वृष्ट्या) सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३६। इति षष्ठ्या आकारः । वृष्ट्याः (अधिपती) अधिष्ठातारौ (तौ) (मा) माम् (अवताम्) रक्षताम् ॥

६—(मरुतः) अ० १ । २० । १। ऋत्विजः—निघ० ३ । १८ । याजकाः (पर्वतानाम्) शैलानाम् । तत्रस्थौषधीनाम् (अधिपतयः) अधिष्ठातारः (ते) (मा) (अवन्तु) रक्षन्तु ॥

७—(सोमः) अ० १ । ६ । २ । ऐश्वर्यहेतुः सोमलता—निरु० १४ । १२ (वीरुधाम्) अ० १ । ३२ । १ । विरोहणशीलानां लतानाम् ॥

वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स० । ०॥ ८ ॥

वायुः । अन्तरिक्षस्य । अधि-पतिः । सः । ० ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(वायुः) वायु (अन्तरिक्षस्य) मध्य लोक का (अधिपतिः) अधिष्ठाता है, (सः) वह...म० १ ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य वायु संचार का यथावत् गुण जानकर उत्तम कामों में सदा प्रवृत्त रहें ॥ ८ ॥

सूर्यश्चक्षुषामधिपतिः स० । ० ॥ ९ ॥

सूर्यः । चक्षुषाम् । अधि-पतिः । सः । ० ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(सूर्यः) सूर्य (चक्षुषाम्) नेत्रों का (अधिपतिः) बड़ा रक्षक है, (सः) वह...म० १ ॥ ९ ॥

भावार्थ—सूर्य से प्रकाश द्वारा सब मनुष्य दर्शन शक्ति पाते हैं, मनुष्य अपनी दृष्टि को उत्तम कर्मों के देखने के लिये सदा स्थिर रक्खें ॥ ९ ॥

चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स० । ० ॥ १० ॥

चन्द्रमाः । नक्षत्राणाम् अधि-पतिः । सः० ॥ १० ॥

भाषार्थ—(चन्द्रमाः) आनन्द देने वाला चन्द्र (नक्षत्राणाम्) चलने वाले अश्विनी आदि नक्षत्रों का (अधिपतिः) अधिष्ठाता है (सः)...वह म०१॥१०॥

भावार्थ—चन्द्रमा अश्विनी आदि नक्षत्रों का स्वामी हो कर शुक्लपक्ष कृष्ण पक्ष आदि काल बनाता है और अन्न आदि ओषधियों को पुष्ट करता है, उस चन्द्रमा के गुण जान कर मनुष्य सदा आनन्द भोगें ॥ १० ॥

८—(वायुः) पवनः (अन्तरिक्षस्य अ० १ । ३० । ३ । मध्यलोकस्य ॥

९—(सूर्यः) अ० १ । ३ । ५ । कर्मसु प्रेरकः प्रकाशपिण्डविशेषः (चक्षुषाम्) दृष्टीनाम्) ॥

१०—(चन्द्रमाः) चन्द्रमानन्दं मिमीते । चन्द्रे मो डित् । उ० ४ । २२८ । इति चन्द्र+माङ् माने-असि, स च डित् । चन्द्रमाश्चायन् द्रमति चन्द्रो माता चान्द्रं मानमस्येति वा । चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः-निरु० ११ । ५ । चन्द्रलोकः (नक्षत्राणाम्) अ० ३ । ७ । ७ । गतिशीलानां खगोलस्थानामश्विन्यादिसप्तविंशतितारकाणाम् ॥

इन्द्रो॑ दि॒वोऽधि॑पति॒: स ०।०॥ ११ ॥

इन्द्रः॑। दि॒वः। अधि॑-पतिः। सः। ०॥ ११ ॥

भाषार्थ—(इन्द्रः) बिजुली (दिवः) व्यवहार का (अधिपतिः) अधिष्ठाता है (सः) वह...म० १ ॥ ११ ॥

भावार्थ—सब पदार्थों में बिजुली के कारण चेष्टा हो कर व्यवहार की सिद्धि होती है, मनुष्य उसके गुण जान कर यथावत् उपकार करें ॥ ११ ॥

म॒रुतां॑ पि॒ता प॑शू॒नामधि॑पति॒: स ०।०॥ १२ ॥

म॒रुता॑म्। पि॒ता। प॒शू॒नाम्। अधि॑-पतिः। सः। ०॥ १२ ॥

भाषार्थ—(मरुताम्) सुवर्ण आदि धनों का (पिता) पालक (पशूनाम्) सब जीवों का (अधिपतिः) अधिष्ठाता है, (सः) वह...म० १ ॥ १२ ॥

भावार्थ—मनुष्य सुवर्ण आदि धनकी रक्षा करके परस्पर उन्नति करें ॥१२

मृ॒त्युः प्र॒जाना॒मधि॑पति॒: स ०।०॥ १३ ॥

मृ॒त्युः। प्र॒-जाना॑म्। अधि॑-पति॒ः। सः। ०॥ १३ ॥

भाषार्थ—(मृत्युः) मृत्यु (प्रजानाम्) उत्पन्न प्राणियों का (अधिपतिः) अधिष्ठाता है (सः) वह...म० १ ॥ १३ ॥

भावार्थ—मनुष्य मृत्यु की प्रबलता पर ध्यान देकर सब शुभ काम शीघ्र सिद्ध करें ॥

य॒मः पि॑तॄ॒णामधि॑पति॒: स मा॑वतु। ०॥ १४ ॥

११—(इन्द्रः) विद्युत्-दयानन्द भाष्ये य० २८।१७। (दिवः) दिवु व्यवहारे-डिवि। व्यवहारस्य ॥

१२—(मरुताम्) अ० १।२०।१। हिरण्यानाम्-निघ० १।२। (पिता) पालकः (पशूनाम्) अ० १।१५।२। दृष्टिवतां जीवानाम् ॥

१३—(मृत्युः) अ० १। ३०। ३। मरणम् (प्रजानाम्) उत्पन्नानां शरीरिणाम् ॥

यमः । पितृणाम् । अधि-पतिः । सः । मा । अवतु । ० ॥१४॥

भाषार्थ—(यमः) नियम (पितृणाम्) रक्षक पुरुषों का (अधिपतिः) अधिष्ठाता है । (सः) वह (मा) मुझे (अवतु) बचावे...म० १ ॥ १४ ॥

भावार्थ—मनुष्य नियम पूर्वक रक्षा करके यथावत् लाभ उठावें ॥ १४ ॥

पितरः परे ते मावन्तु ० । ० ॥ १५ ॥

पितरः । परे । ते । मा । अवन्तु । ० ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(परे) पूर्व काल में वर्तमान (ते) वे (पितरः) रक्षक लोग (मा) मुझे (अवन्तु) बचावें......म०१ ॥ १५ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रसिद्ध पूर्वज महात्माओं का अनुकरण करके सदा वृद्धि करें ॥ १५ ॥

तता अवरे ते ० । ० ॥ १६ ॥

ततः । अवरे । ते । ० ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(अवरे) पिछले काल में वर्तमान (ते) वे (ततः=ताताः) विस्तार करने वाले पूज्य पुरुष (मा) मुझे (अवन्तु) बचावें......म० १ ॥ १६ ॥

भावार्थ—मनुष्य वर्तमान काल के महापुरुषों के समान कार्य सिद्ध करके सदा उन्नति करें ॥ १६ ॥

ततस्ततामहास्ते मावन्तु ।

अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् कर्मण्यस्यां पुरोधायामस्याम्

१४—(यमः) नियमः। संयमः (पितृणाम्) पातॄणां रक्षकाणां पुरुषाणाम् ॥

१५—(पितरः) पालकाः (परे) पूर्वकाले वर्तमानः (ते) प्रसिद्धाः (मा) माम् (अवन्तु) रक्षन्तु ॥

१६—(ततः) तनोति विस्तारयतीति तातः । दुतनिभ्यां दीर्घश्च । उ० ३ । ९० । इति तनु विस्तारे—क्त । छान्दसो ह्रस्वः । ताताः । विस्तारशीलाः पूज्याः (अवरे) पश्चात् काले वर्तमानाः । इदानीन्तनाः । अन्यद् गतम् ॥

प्रतिष्ठायामस्यां चित्त्यामस्यामाकूत्यामस्यामाशिष्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा ॥ १७ ॥

ततः । ततामहाः । ते । मा । अवन्तु । अस्मिन् । ब्रह्मणि । अस्मिन् । कर्मणि । अस्याम् । पुरः-धायाम् । अस्याम् । प्रति-स्थायाम् । अस्याम् । चित्त्याम् । अस्याम् । आ-कूत्याम् । अस्याम् । आ-शिषि । अस्याम् । देव-हूत्याम् । स्वाहा ॥१७॥

भाषार्थ—(ततः) और भी (ते) वे (ततामहाः = तातामहाः) पूजनीयों के पूजनीय पुरुष (मा) मुझे (अवन्तु) बचावें, (अस्मिन्) इस (ब्रह्मणि) वेद ज्ञान में, (अस्मिन् कर्मणि) इस कर्तव्य व्रत में, (अस्याम् पुरोधायम्) इस पुरोहित पदवी में, (अस्याम् प्रतिष्ठायाम्) इस प्रतिष्ठा वा सत्क्रिया में, (अस्याम् चित्त्याम्) इस चेतना में, (अस्याम् आकूत्याम्) इस संकल्प वा उत्साह में, (अस्याम् आशिषि) इस अनुशासन में, और (अस्याम् देवहूत्याम्) इस विद्वानों के बुलावे में, (स्वाहा) यह आशीर्वाद हो ॥ १७ ॥

भावार्थ—मनुष्य बड़ों से बड़े विद्वान्, योगी, शूर वीरों के आचरणों पर पूर्ण ध्यान देकर सदा शुभ कर्म करके परस्पर प्रीति और उन्नति करें ॥ १७ ॥

सूक्तम् ॥ २५ ॥

१-१३ ॥ प्रजापतिर्देवता ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥

गर्भाधानोपदेशः—गर्भाधान का उपदेशः ॥

पर्वताद् दिवो योनेरङ्गादङ्गात् समाभृतम् ।
शेपो गर्भस्य रेतोधाः सरौ पर्णमिवा दधत् ॥ १ ॥

पर्वतात् । दिवः । योनेः । अङ्गात्-अङ्गात् । सम्-आभृतम् । शेपः । गर्भस्य । रेतः-धाः । सरौ । पर्णम्-इव । आ । दधत् ॥१॥

१७—(ततः) अनन्तरम् (ततामहाः) म० १६ । मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् । वा० पा० ४ । २ । २६ । इति तात—डामहच्, छान्दसो ह्रस्वः । पितॄणां पितरः । पूजनीयानां पूज्याः । अन्यद् गतम् ॥

भावार्थ—(रेतोधाः) वीर्य वा पराक्रम का रखने वाला पुरुष (पर्वतात्) पर्वत से [पर्वत आदि की ओषधियों से], (दिवः) आकाश के (योनेः) गर्भ आशय से [आकाशस्थ मेघ, वायु, प्रकाश आदि से] और (अङ्गात्—अङ्गात्) अपने अङ्ग से (समाभृतम्) एकत्र किया हुआ (गर्भस्य) स्तुति-योग्य सन्तान के (शेपः) उत्पन्न करने के सामर्थ्य को (आ) यथावत् (दधत्) स्थापित करे, (पर्णम् इव) जैसे पंख को (सरौ) तीर में [लगाते हैं] ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य ब्रह्मचर्य और औषधों के परीक्षण और सेवन से दृढ़ाङ्ग रह कर गृहस्थाश्रम में प्रवेश करके उत्तम बलवान् संतान उत्पन्न करे ॥ १ ॥

यथे॒यं पृ॑थि॒वी म॒ही भू॒ताना॒ं गर्भ॑मादु॒धे ।
ए॒वा द॑धामि ते॒ गर्भं॒ तस्मै॒ त्वामव॑से हुवे ॥ २ ॥

यथा॑ । इ॒यम् । पृ॒थि॒वी । म॒ही । भू॒ताना॑म् । गर्भ॑म् । आ॒-द॒धे । ए॒व । आ । द॒धा॒मि॒ । ते॒ । गर्भ॑म् । तस्मै॑ । त्वाम् । अव॑से । हु॒वे॒ ॥ २ ॥

भाषार्थ—(यथा) जैसे (इयम्) इस (मही) बड़ी (पृथिवी) पृथिवी ने (भूतानाम्) सब जीवों का (गर्भम्) गर्भ (आदधे) धारण किया है। (एव) वैसे ही (ते) तेरा (गर्भम्) गर्भ (आ) यथावत् (दधामि) स्थापित

१—(पर्वतात्) अ० ४। ६। १। शैलात्। तत्रस्थौषधिसमूहात् (दिवः) आकाशस्य (योनेः) गर्भाशयात्। आकाशस्थवायुजलप्रकाशादिप्रभावात् (अङ्गादङ्गात्) सर्वस्मात् स्वशरीराङ्गात् (समाभृतम्) संगृहीतम् (शेपः) अ० ४। ३७। ७। प्रजननसामर्थ्यम् (गर्भस्य) अ० ३। १०। १२। गरणीयस्य स्तुत्यस्य सन्तानस्य (रेतोधाः) रेतस्+डुधाञ् धारणपोषणयोः-असुन्। वीर्यस्य पराक्रमस्य धारकः (सरौ) शॄस्वृस्निहि०। उ० १। १०। इति सृ गतौ —उन्। शरौ। शरे (पर्णम्) पत्त्रम् (इव) यथा (आ) समन्तात् (दधत्) लेटि रूपम्। धरेत् ॥

२—(यथा) येन प्रकारेण (इयम्) दृश्यमाना (पृथिवी) भूमिः (मही) विशाला (भूतानाम्) प्राणिनाम् (गर्भम्) स्तुत्यं गर्भाशयम् (आदधे)

करता हूं, (तस्मै) उस [गर्भ] के लिये (अवसे) रक्षा करने को (त्वाम्) तुझे (हुवे) मैं बुलाता हूं ॥ २ ॥

भावार्थ—जैसे यह विशाल पृथिवी बाली मेघ से गर्भ धारण करके अमूल्य रत्न उत्पन्न करती है, वैसे ही विशाल स्वभाव वाली पत्नी अपने पराक्रमी पति के संयोग से साहसी विद्वान् सन्तान उत्पन्न करे ॥ २ ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनोभा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ ३ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवालि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति ।

गर्भम् । ते । अश्विना । उभा । आ । धत्ताम् । पुष्कर-स्रजा ३

भाषार्थ—(सिनीवालि) हे अन्न वाली पत्नी ! (गर्भम्) स्तुति योग्य गर्भ (धेहि) धारण कर, (सरस्वति) हे उत्तम ज्ञान वाली ! (गर्भम्) गर्भ (धेहि) धारण कर । (पुष्करस्रजा) पुष्टि देने वाले (उभा) दोनों (अश्विना) दिन और रात (ते) तेरे (गर्भम्) गर्भ के बालक को (आ) अच्छे प्रकार (धत्ताम्) पुष्ट करें ॥ ३ ॥

भावार्थ—विज्ञानवती स्त्री गर्भ धारण करके आहार विहार आदि का ऐसा प्रबन्ध करे जिससे गर्भस्थ बालक दिन रात पुष्ट होता रहे ॥ ३ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद में है–म० १० सू० १८४ । म० २ । और स्वामी दयानन्द कृत संस्कार विधि–गर्भाधान प्रकरण में भी है ॥

गर्भं ते मित्रावरुणौ गर्भं देवो बृहस्पतिः ।

गर्भं त इन्द्रश्चाग्निश्च गर्भं धाता दधातु ते ॥ ४ ॥

सम्यग् धृतवती (एव) तथा (आ) समन्तात् (दधामि) स्थापयामि (ते) तव (तस्मै) गर्भहिताय (त्वाम्) पत्नीम् (अवसे) रक्षणाय (हुवे) आह्वयामि ॥

३—(गर्भम्) गर्भाशयगतं शुक्रम् (धेहि) धर (सिनीवालि) अ० २ । २६ । २ । हे अन्नवति—निरु० ११ । ३१ । (गर्भम्) (धेहि) (सरस्वति) हे विज्ञानवति (गर्भम्) गर्भशिशुम (ते) तव (अश्विना) अहोरात्रौ—निरु० १२ । १ । (उभा) द्वौ (आ) समन्तात् (धत्ताम्) पोषयताम् (पुष्करस्रजा) अ० ३ । २२ । ४ । पुष्टिदातारौ ॥

गर्भम्। ते। मित्रावरुणौ। गर्भम्। देवः। बृहस्पतिः। गर्भम्।
ते। इन्द्रः। च। अग्निः। च। गर्भम्। धाता। दधातु। ते॥४

भाषार्थ—(मित्रावरुणौ) प्राण और अपान वायु (ते) तेरे (गर्भम्) गर्भ को [आधत्ताम्=अच्छे प्रकार पुष्ट करें-म० ३]। (देवः) प्रकाशमान (बृहस्पतिः) बड़े बड़े लोकों का रक्षक सूर्य (गर्भम्) गर्भ को, (इन्द्रः) बिजुली (ते) तेरे (गर्भम्) गर्भ को (च) और (धाता) धारण करने वाला (अग्निः) और अग्नि (च) भी (ते) तेरे (गर्भम्) गर्भ को (दधातु) पुष्ट करे॥ ४॥

भावार्थ—प्रयत्न किया जावे कि श्वास प्रश्वास, सूर्य, शारीरिक बिजुली अग्नि, आदि पदार्थ गर्भवती स्त्री के गर्भ को यथावत् पुष्ट करें॥ ४॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु।
आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते॥ ५॥

विष्णुः। योनिम्। कल्पयतु। त्वष्टा। रूपाणि। पिंशतु।
आ। सिञ्चतु। प्रजा-पतिः। धाता। गर्भम्। दधातु। ते॥५

भाषार्थ—(विष्णुः) सर्वव्यापक परमेश्वर (योनिम्) गर्भाशय को (कल्पयतु) समर्थ करे, और वही (त्वष्टा) विश्वकर्मा ईश्वर [गर्भ के] (रूपाणि) आकारों को (पिंशतु) जोड़ जोड़ बनावे। (धाता) सर्व पोषक (प्रजापतिः) प्रजाओं का रक्षक परमात्मा (ते) तेरे (गर्भम्) गर्भ को (आ)

४—(गर्भम्) गर्भशिशुम् (ते) तव (मित्रावरुणौ) प्राणापानौ [आधत्ताम्] इति शेषः—म० ३। (गर्भम्) (देवः) प्रकाशमानः (बृहस्पतिः) बृहतां लोकानां रक्षकः सूर्यः (ते) (इन्द्रः) विद्युत् (च) समुच्चये (अग्निः) जाठराग्निः (च) अवधारणे (धाता) पोषकः (दधातु) पुष्णातु (ते) तव॥

५—(विष्णुः) सर्वव्यापक परमेश्वरः (योनिम्) गर्भाशयम् (कल्पयतु) समर्थयतु (त्वष्टा) अ० २। ५। ७। त्वक्षतेर्वा स्यात् करोतिकर्मणः-निरु० ८। १३। विश्वकर्मा जगदीश्वरः (रूपाणि) गर्भाकारान् (पिंशतु) अवयव-

सब प्रकार (सिञ्चतु) सींचे और (दधातु) पुष्ट करे ॥ ५ ॥

भावार्थ—समर्थ गर्भवती स्त्री परमेश्वर के उत्तम गुणों का स्मरण करती हुई गुणी महात्माओं का ध्यान करके गर्भ की रक्षा करे, जिससे बालक रूपवान् गुणी महात्मा उत्पन्न हो ॥ ५ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है–म० १० । सू० १८४ । म० १ । और स्वामी दयानन्द कृत संस्कारविधि–गर्भाधान प्रकरण में भी है ॥

यद् वेद राजा वरु॑णो यद् वा दे॒वी सर॑स्वती ।
यदिन्द्रो॑ वृत्र॒हा वेद॒ तद् गर्भ॒करणं पिब ॥ ६ ॥

यत् । वेद॑ । राजा॑ । वरु॑णः । यत् । वा । दे॒वी । सर॑स्वती ।
यत् । इन्द्रः॑ । वृत्र॒-हा । वेद॑ । तत् । गर्भ॒-करणम् । पिब ॥६॥

भाषार्थ—(यत्) जो औषध (राजा) राजा (वरुणः) वरण योग्य पति (वेद) जानता है, (वा) और (यत्) जो (देवी) दिव्य गुण वाली, (सरस्वती) विज्ञानवती पत्नी [जानती है] और (यत्) जो (वृत्रहा) शत्रु वा रोग नाशक (इन्द्रः) बड़े ऐश्वर्य वाला वैद्य (वेद) जानता है, (तत्) वह (गर्भकरणम्) गर्भ जनक औषध (पिब) पान कर ॥ ६ ॥

भावार्थ—विद्वान् पति और विदुषी पत्नी चतुर वैद्य की सम्मति से उचित आहार विहार करके गर्भ रक्षा में तत्पर रहें ॥ ६ ॥

गर्भो॑ अ॒स्योष॑धीनां॒ गर्भो॒ वन॒स्पती॑नाम् ।
गर्भो॒ विश्व॑स्य भू॒तस्य॒ सो अ॑ग्ने॒ गर्भ॒मेह धाः ॥ ७ ॥

गर्भः॑ । अ॒सि॒ । ओष॑धीनाम् । गर्भः॑ । वन॒स्पती॑नाम् । गर्भः॑ ।

युक्तानि करोतु (आ) समन्तात् (सिञ्चतु) रसेन वर्धयतु (प्रजापतिः) सृष्टिपालकः (धाता) पोषकः (गर्भम्) गर्भस्थशिशुम् (दधातु) पुष्णातु ॥

६—(यत्) औषधम् (वेद) जानाति (राजा) ऐश्वर्यवान् (वरुणः) वरणीयः पतिः (वा) समुच्चये (देवी) दिव्यगुणवती (सरस्वती) विज्ञानवती पत्नी (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् वैद्यः (वृत्रहा) शत्रो रोगस्य वा नाशकः (वेद) (तत्) (गर्भकरणम्) गर्भोत्पादक द्रव्यम् (पिब) पानेन सेवस्व ॥

विश्वस्य । भूतस्य । सः । अग्ने । आ । इह । धाः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे सर्वव्यापक परमेश्वर ! तू (ओषधीनाम्) सोम लता, अन्न, आदि ओषधियों का (गर्भः) स्तुति योग्य आश्रय, (वनस्पतीनाम्) सेवनीय गुणों के पदार्थों का (गर्भः) ग्रहण करने वाला और (विश्वस्य) सब (भूतस्य) पञ्च भूत का (गर्भः) आधार (असि) है, (सः) सो तू (इह) इसमें (गर्भम्) गर्भ शक्ति (आ) अच्छे प्रकार (धाः=धेयाः) धारण कर ॥ ७ ॥

भावार्थ—जैसे परमेश्वर सब उत्तम पदार्थों को अपने में धारण करता है वैसे ही समर्थ, पराक्रमी स्त्री पुरुष उत्तम सन्तान का कारण पराक्रम, विद्या आदि अपने में रखके गर्भाधान करें ॥ ७ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से युजुर्वेद में है-अ० १२ । म० ३७ ॥

अधि स्कन्द वीरयस्व गर्भमा धेहि योन्याम् ।

वृषासि वृष्ण्यावन् प्रजायै त्वा नयामसि ॥ ८ ॥

अधि । स्कन्द । वीरयस्व । गर्भम् । आ । धेहि । योन्याम् ।

वृषा । असि । वृष्ण्य-वन् । प्र-जायै । त्वा । आ । नयामसि ८

भाषार्थ—(अधि स्कन्द) उठकर खड़ा हो, (वीरयस्व) वीरता कर, और (योन्याम्) गर्भ आशय में (गर्भम्) सन्तान जनक सामर्थ्य (आ) अच्छे प्रकार (धेहि) स्थापित कर। (वृष्ण्यावन्) हे वीर्यवान् पुरुष ! तू

७—(गर्भः) अ० ३ । १० । १२ । गरणीयः स्तुत्यः (असि) (ओषधीनाम्) सोमलतान्नादीनाम् (गर्भः) ग्रहीता (वनस्पतीनाम्) अ० १ । ३५ । ३ । सेवनीयगुणानां रक्षकपदार्थानाम् (गर्भः) आधारः (विश्वस्य) सर्वस्य (भूतस्य) पृथिव्यादिभूतपञ्चकस्य (सः) स त्वम् (अग्ने) हे सर्वव्यापक परमात्मन् (गर्भम्) सन्तानजनकं सामर्थ्यम् (आ) समन्तात् (इह) अत्र (धाः) आशिषि लिङि छान्दसं रूपम् । धेयाः ॥

८—(अधि) उपरि (स्कन्द) गच्छ (वीरयस्व) विक्रमयस्व (गर्भम्) सन्तानजनकं सामर्थ्यम् (आ) यथावत् (धेहि) धारय (योन्याम्) गर्भाशये (वृषा) ओजस्वी (वृष्ण्यावन्) वृषन्-यत् । वृष्णो वीरस्य कर्म तद्वन् ।

(वृषा) ओजस्वी (असि) है, (प्रजायै) सन्ता के लिये (त्वा) तुझे (आ नयामसि) हम समीप लाते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुष पराक्रम पूर्वक धन आदि प्राप्त करके गृहस्थाश्रम में प्रवेश करे जिस से सन्तान की यथावत् रक्षा होवे ॥ ८ ॥

वि जिंहीष्व बार्हत्सामे गर्भस्ते योनिमा शंयाम् ।
अदुंष्टे देवाः पुत्रं सोमपा उभयाविनंम् ॥ ९ ॥

वि । जिहीष्व । बार्हत्-सामे । गर्भः । ते । योनिम् । आ । शयाम् । अदुः । ते । देवाः । पुत्रम् । सोम-पाः । उभयाविनंम् ९

भाषार्थ—(बार्हत्सामे) हे अत्यन्त करके प्रिय कर्म वा सामवेद जानने वाली पत्नी ! तू (वि) विशेष करके (जिहीष्व) उद्योग कर, (गर्भः) सन्तान जनक सामर्थ्य (ते) तेरे (योनिम्) गर्भ आशय में (आ शयाम्=शेताम्) प्राप्त हो। (सोमपाः) अमृत पान करने वाले (देवाः) उत्तम गुणों ने (उभयाविनमु) दोनों [माता पिता] की रक्षा करने वाला (पुत्रम्) कुल शोधक सन्तान (अदुः) दिया है ॥ ९ ॥

भावार्थ—बलवती गुणवती स्त्री प्रयत्न पूर्वक उत्तम सन्तान उत्पन्न करे ॥ ९ ॥

धातुः श्रेष्ठेन रूपेणास्या नार्या गवीन्योः ।

पराक्रमवन् (प्रजायै) सन्तानाय (त्वा) त्वाम् (आ) समीपे (नयामसि) प्रापयामः ॥

९—(वि) विशेषण (जिहीष्व) ओहाङ् गतौ-लोट् । गच्छ । उद्योगं कुरु (बार्हत्सामे) नामन् सीमन्० । उ० ४ । १५१ । इति बृहत्+साम सान्त्वने-मनिन्, मलोपः, । तदधीते तद्वेद । पा० ४ । २ । ५९ । इति बृहत्सामन्-अण् । अजाद्यतष्टाप् । पा० ४ । १ । ४ । इति टाप् । बृहत् साम सान्त्वनं प्रियकरणं सामवेदं वा जानाति या सा बार्हत्सामा । तत्सम्बुद्धौ (गर्भः) सन्तानजनकं सामर्थ्यम् (ते) तव (योनिम्) गर्भाशयम् (आशयाम्) तलोपः । आशेताम् । प्राप्नोतु (अदुः) दत्तवन्तः (ते) तुभ्यम् (देवाः) दिव्यगुणाः (पुत्रम्) अ० १ । ११ । ५ । कुलशोधकं सन्तानम् (सोमपाः) अमृतपानशीलाः (उभयाविनम्) उभय-आविनम् । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये पा० ३ । २ । ७८ । इति उभय+अव रक्षणे-णिनि । उभयोर्मातापित्रो रक्षकम् ॥

पुमांसं पुत्रमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ १० ॥

धातः । श्रेष्ठेन । रूपेण । अस्याः । नार्याः । गवीन्योः । पुमांसम् । पुत्रम् । आ । धेहि । दशमे । । मासि । सूतवे ॥१०॥

भाषार्थ—(धातः) हे पोषक परमात्मा ! (श्रेष्ठेन) श्रेष्ठ (रूपेण) रूप के साथ (अस्याः) इस (नार्याः) नारी की (गवीन्योः) दोनों पार्श्वस्थ नाड़ियों में (पुमांसम्) रक्षा करनेवाला (पुत्रम्) कुल शोधक सन्तान (दशमे) दसवें (मासि) महीने में (सूतवे) उत्पन्न होने को (आ) अच्छे प्रकार (धेहि) स्थापित कर ॥ १० ॥

भावार्थ—विदुषी पत्नी परमेश्वर के गुणों का विचार करती हुई उत्तम गुण स्वभाव वाला सन्तान गर्भ के पूरे दिनों में उत्पन्न करे ॥ १० ॥

यही भाव मन्त्र १३ तक जानों ॥

त्वष्टः श्रेष्ठेन ०।०॥ ११ ॥ त्वष्टः । श्रेष्ठेन ०।० ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(त्वष्टः) हे विश्वकर्मा परमात्मान्। (श्रेष्ठेन) श्रेष्ठ...... म० १० ॥ ११ ॥

सवितः श्रेष्ठेन ०।० ॥ १२ ॥ सवितः । श्रेष्ठेन । ० ॥ १२ ॥

भावार्थ—(सवितः) हे सबके उत्पन्न करने वाले परमेश्वर (श्रेष्ठेन) श्रेष्ठ......म० १० । १२ ॥

प्रजापते श्रेष्ठेन रूपेणास्या नार्या गवीन्योः ।
पुमांसं पुत्रमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥ १३ ॥

१०—(धातः) हे सर्वधारक परमेश्वर (श्रेष्ठेन) उत्तमेन (रूपेण) आकारेण (अस्याः) (नार्याः) स्त्रियाः (गवीन्योः) अ०१ । ३ । ६ । पार्श्वद्वयस्थे नाड्यौ गवीन्यौ तयोः (पुमांसम्) अ०१ । ८ । १ । पा रक्षणे—डुम्सुन् । रक्षकम् (पुत्रम्) कुलशोधकं सन्तानम् (आ) सम्यक (धेहि) स्थापय (दशमे) (मासि) (सूतवे) अ०१ । १ ॥ २ । प्रसवार्थम् ॥

१२—(सवितः) हे सर्वोत्पादक परमेश्वर ।

प्रजा-पते । श्रेष्ठेन । रूपेण । अस्याः । नार्याः । गवीन्योः ।
पुमांसम् । पुत्रम् । आ । धेहि । दशमे । मासि । सूतवे ॥१३॥

भाषार्थ—(प्रजापते) हे सृष्टि पालक जगदीश्वर ! (श्रेष्ठेन) श्रेष्ठ (रूपेण) रूप के साथ (अस्याः) इस (नार्याः) नारी की (गवीन्योः) दोनों पार्श्वस्थ नाड़ियों में (पुमांसम्) रक्षा करने वाला (पुत्रम्) कुल शोधक सन्तान (दशमे) दसवें (मासि) महीने में (सूतवे) उत्पन्न होने को (आ) अच्छे प्रकार (धेहि) स्थापित कर ॥ १३ ॥

सूक्तम् ॥ २६ ॥

१-१२ ॥ विद्वान् देवता ॥ १-८, १०, ११ विराट्, ९, १२ जगती ॥

समाजवृद्धिकरणोपदेशः—समाज की वृद्धि करने का उपदेश ॥

यजूंषि यज्ञे समिधः स्वाहाग्निः प्रविद्वानिह वो युनक्तु ॥१

यजूंषि । यज्ञे । सम्-इधः । स्वाहा । अग्निः । प्र-विद्वान् ।
इह । वः । युनक्तु ॥ १ ॥

भाषार्थ—(प्रविद्वान्) बड़ा विद्वान् (अग्निः) तेजस्वी पुरुष (इह) यहां (यज्ञे) संगति में (यजूंषि) पूजनीय कर्मों और (समिधः) विद्यादि प्रकाश क्रियाओं को (वः) तुम्हारे लिये (स्वाहा) उत्तम वाणी से (युनक्तु) उपयुक्त करे ॥ १ ॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुष संसार में उत्तम कर्मों और विद्याओं को फैलावे ॥ १ ॥

१३—(प्रजापते) हे सृष्टि पालक जगदीश्वर ॥

१—(यजूंषि) अर्तिपृवपियजि० । उ० २ । ११७ । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु--उसि । पूजनीयकर्माणि (यज्ञे) संगतौ (समिधः) इन्धी दीप्तौ क्विप् । विद्यादिप्रकाशक्रियाः (स्वाहा) अ० २ । १६ । १ । सुवाचा (अग्निः) तेजस्वी पुरुषः (प्रविद्वान्) प्रकृष्टज्ञानी (इह) अत्र (वः) युष्मभ्यम् (युनक्तु) उपयोगे करोतु ॥

युनक्तु देवः सविता प्रजानन्नस्मिन् यज्ञे महिषः स्वाहा ॥२

युनक्तु । देवः । सविता । प्र-जानन् । अस्मिन् । यज्ञे । म-हिषः । स्वाहा ॥ २ ॥

भाषार्थ—(महिषः) महान्, (देवः) व्यवहार कुशल (प्रजानन्) बड़ा ज्ञानी (सविता) प्रेरक पुरुष (अस्मिन्) इस (यज्ञे) संगति में (स्वाहा) सुन्दर वाणी से [पूजनीय कर्मों और विद्या आदि प्रकाश क्रियाओं को-म० १] (युनक्तु) उपयुक्त करे ॥ २ ॥

भावार्थ—बली विद्वान् पुरुष सभा आदि करके उत्तम कर्मों का प्रचार करे ॥ २ ॥

इन्द्र उक्थामदान्यस्मिन् यज्ञे प्रविद्वान् युनक्तु सुयुजः स्वाहा ॥ ३ ॥

इन्द्रः । उक्थ-मदानि । अस्मिन् । यज्ञे । प्र-विद्वान् । युनक्तु । सु-युजः । स्वाहा ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(प्रविद्वान्) बड़ा विद्वान्, (सुयुजः) सुयोग्य (इन्द्रः) बड़े ऐश्वर्य वाला पुरुष (उकथमदानि) शास्त्रों और सुखों को (अस्मिन्) इस (यज्ञे) संगति में (स्वाहा) सुन्दर वाणी से (युनक्तु) उपयुक्त करे ॥ ३ ॥

भावार्थ—मनुष्य विद्या प्राप्त करके वेदादि शास्त्रों का प्रचार करे ॥३॥

प्रैषा यज्ञे निविदः स्वाहा शिष्टाः पत्नीभिर्वहतेह युक्ताः ४

२—(युनक्तु) उपयोगे करोतु-यजूंषि समिध इति अनुवर्त्तते, म० १ (देवः) व्यवहारकुशलः (सविता) प्रेरकः प्रधानपुरुषः (प्रजानन्) प्रविद्वान् (महिषः) अ० २ । ३५ । ४ । महान् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

३—(इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् पुरुषः (उकथमदानि) उक्थानि-अ० २ । १२ । २ । वक्तव्यानि शास्त्राणि, मदानि हर्षकर्माणि च (सुयुजः) युजिर योगे—इगुपधात्वात कः । सुयोग्यः । अन्यद् गतम् ॥

प्र-एषाः । यज्ञे । नि-विदः । स्वाहा । शिष्टाः । पत्नीभिः । वहत । इह । युक्ताः ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(पत्नीभिः) पालन शील शक्तियों से (युक्ताः) युक्त (शिष्टाः) हे शिष्ट पुरुषो ! (प्रैषाः) भेजने योग्य (निविदः) निश्चित विद्याओं को (इह) यहां (यज्ञे) संगति में (स्वाहा) सुन्दर वाणी से (वहत) लाओ ।४।

भावार्थ—धीर सुशिक्षित पुरुष अन्न आदि दान करके वेद आदि सत्य विद्याओं का प्रचार करें ॥ ४ ॥

छन्दांसि यज्ञे मरुतः स्वाहा मातेव पुत्रं पिपृतेह युक्ताः ५

छन्दांसि । यज्ञे । मरुतः । स्वाहा । माता-इव । पुत्रम् । पिपृत । इह । युक्ताः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(युक्ताः) हे योग्य (मरुतः) शूर पुरुषो ! (स्वाहा) सुन्दर वाणी से (इह) यहां (यज्ञे) परस्पर मिलाप में (छन्दांसि) आनन्द बढ़ाने वाले कर्मों को [इस प्रकार] (पिपृत) पालो, (माता इव) जैसे माता (पुत्रम्) कुल शोधक सन्तान को ॥ ५ ॥

भावार्थ—पराक्रमी विजयी महात्मा परोपकार करने में अपने सामर्थ्य भर प्रयत्न करें ॥ ५ ॥

एयमगन् बर्हिषा प्रोक्षणीभिर्यज्ञं तन्वानादितिः स्वाहा ६

४—(प्रैषाः) प्र+इष गतौ-घञ्, टाप्। प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु । वा० पा० ६ । १ । ८९ । इति वृद्धिः । प्रेषणीयाः (निविदः) सत्सूद्विषद्रुहदुह० । पा० ३ । २ । ६१ । इति नि+विद ज्ञाने-क्विप् । निवित्, वाङ्नाम-निघ० १ । ११ । निश्चितविद्याः (शिष्टाः) शासु अनुशिष्टौ-क्त । हे सुबोधाः पुरुषाः (पत्नीभिः) पालनशक्तिभिः (वहत) नयत (युक्ताः) उपेताः सन्तः ॥

५—(छन्दांसि) अ० ४ । ३४ । १ । आह्लादकानि कर्माणि (यज्ञे) संगमे (मरुतः) अ० १ । २० । १ । हे विजयिनो देवाः (स्वाहा) (माता) अ० १ । २ । १ । माननीया जननी (इव) यथा (पुत्रम्) कुलशोधकं सन्तानम् (पिपृत) पृ पालनपूरणयोः । पालयत (इह) अस्मिन् संसारे (युक्ताः) योग्याः । मिलिताः ॥

आ । इयम् । अगन् । बर्हिषा । प्र-उक्षणीभिः । यज्ञम् । तन्वाना । अदितिः । स्वाहा ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(इयम्) यह (अदितिः) अखण्ड नीति (स्वाहा) सुन्दर वाणी के साथ (बर्हिषा) उद्यम से और (प्रोक्षणीभिः) अच्छी अच्छी वृद्धियों से (यज्ञम्) आपस में मिलाप (तन्वाना) फैलाती हुई (आ अगन्) आई है ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वरदत्त वेद विद्या को पुरुषार्थ पूर्वक विचार कर परस्पर उन्नति करें ॥ ६ ॥

विष्णुर्युनक्तु बहुधा तपांस्यस्मिन् यज्ञे सुयुजः स्वाहा ॥ ७ ॥

विष्णुः । युनक्तु । बहु-धा । तपांसि । अस्मिन् । यज्ञे । सु-युजः । स्वाहा ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(सुयुजः) सुयोग्य (विष्णुः) कामों में व्यापक पुरुष (स्वाहा) सुन्दर वाणी से (बहुधा) अनेक प्रकार (तपांसि) अपनी विभूतियों को (अस्मिन्) इस (यज्ञे) परस्पर मेल में (युनक्तु) लगावे ॥ ७ ॥

भावार्थ—चतुर पुरुषार्थी पुरुष दूसरों की उन्नति करने में अपनी उन्नति करे ॥ ७ ॥

त्वष्टा युनक्तु बहुधा नु रूपा अस्मिन् यज्ञे सुयुजः स्वाहा ॥ ८ ॥

६—(इयम्) प्रसिद्धा वैदिकी (आ अगन्) आगमत् (बर्हिषा) बर्ह उद्यमने—इसि । उद्यमेन (प्रोक्षणीभिः) प्र+उक्ष सेचने वृद्धौ च—ल्युट्, ङीप् । प्रकृष्टवृद्धिभिः । उक्षण उक्षतेर्वृद्धिकर्मण उक्षन्त्युदकेनेति वा—निरु० १२ । ६ । (यज्ञम्) संगमम् (तन्वाना) तनु विस्तारे—शानच् । विस्तारयन्ती सती (अदितिः) अ० २ । २८ । ४ । वाङ् नाम—निघ० १ । ११ । अखण्डनीतिः (स्वाहा) सुवाण्या ॥

७—(विष्णुः) कर्मसु व्यापकः पुरुषः (युनक्तु) योजयतु (बहुधा) अनेकप्रकारेण (तपांसि) तप संतापे ऐश्वर्ये च—असुन् । ऐश्वर्याणि । विभूतयः । अन्यद् गतम् ॥

त्वष्टा । युनक्तु । बहु-धा । नु । रूपाः । अस्मिन् । यज्ञे । सुयुजः । स्वाहा ॥ ८

भाषार्थ—(सुयुजः) सुयोग्य (त्वष्टा) सूक्ष्मदर्शी पुरुष (स्वाहा) सुन्दर वाणी से (बहुधा) अनेक प्रकार (नु) शीघ्र (रूपाः) अनेक रूप वाली क्रियाओं को (अस्मिन्) इस (यज्ञे) परस्पर मेल में (युनक्तु) प्रयुक्त करे ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य अनेक प्रकार से क्रिया कुशल होकर परस्पर उन्नति करें ॥ ८ ॥

भगो युनक्त्वाशिषो न्वस्मा अस्मिन् यज्ञे प्रविद्वान् युनक्तु सुयुजः स्वाहा ॥ ९ ॥

भगः । युनक्तु । आ-शिषः । नु । अस्मै । अस्मिन् । यज्ञे । प्र-विद्वान् । युनक्तु । सु-युजः । स्वाहा ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(प्रविद्वान्) बड़ा विद्वान्, (सुयुजः) सुयोग्य, (भगः) ऐश्वर्यवान् पुरुष (आशिषः) अपनी इष्ट प्रार्थनाओं को (नु) शीघ्र (अस्मै) इस [संसार के हित] के लिये (अस्मिन्) इस (यज्ञे) परस्पर मेल में (स्वाहा) सुन्दर वाणी से (युनक्तु) लगावे, (युनक्तु) लगावे ॥ ९ ॥

भावार्थ—मनुष्य निरन्तर प्रयत्न करके संसार की भलाई में सदा लगा रहे ॥ ९ ॥

सोमो युनक्तु बहुधा पयांस्यस्मिन् यज्ञे सुयुजः स्वाहा १०

८—(त्वष्टा) अ० २ । ५ । ६ । सूक्ष्मदर्शी पुरुषः (नु) क्षिप्रम् (रूपाः) अर्श आदिभ्योऽच् । पा० ५ । २ । १२७ । इति रूप—अच् भूम्नि । अनेक-रूपवतीः क्रियाः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

९—(भगः) भगवान् । ऐश्वर्यवान् (युनक्तु युनक्तु) नित्यवीप्सयोः । पा० ८ । १ । ४ । इति नित्ये द्विर्वचनम् । नित्यं योजयतु (आशिषः) आ + ङ्शासु इच्छायाम्-क्विप् । इष्टप्रार्थनाः (अस्मै) दृश्यमानाय संसाराय । अन्यद् गतम् ॥

सोमः । युनक्तु । बहु-धा । पयांसि । अस्मिन् । यज्ञे । सु-युजः । स्वाहा ॥ १० ॥

भाषार्थ—(सुयुजः) बड़ा योग्य (सोमः) शान्त स्वभाव पुरुष (स्वाहा) सुन्दर वाणी से (बहुधा) अनेक प्रकार (पयांसि) अन्नों को (अस्मिन्) इस (यज्ञे) परस्पर मेल में (युनक्तु) लगावे ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य विद्या आदि प्रचार में अन्न दान करके अपनी योग्यता बढ़ावे ॥ १० ॥

इन्द्रो युनक्तु बहुधा वीर्याण्यस्मिन् यज्ञे सुयुजः स्वाहा ॥ ११

इन्द्रः । युनक्तु । बहु-धा । वीर्याणि । अस्मिन् । यज्ञे । सु-युजः । स्वाहा ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(सुयुजः) सुयोग्य (इन्द्रः) प्रतापी पुरुष (स्वाहा) सुन्दर वाणी से (बहुधा) अनेक प्रकार (वीर्याणि) अपने वीर कर्मों को (अस्मिन्) इस (यज्ञे) परस्पर मेल में (युनक्तु) लगावे ॥ ११ ॥

भावार्थ—विद्वान् उत्साही पुरुष समाज की उन्नति में सदा प्रयत्न करता रहे ॥ ११ ॥

अश्विना ब्रह्मणा यातमर्वाञ्चौ वषट्कारेण यज्ञं वर्धयन्तौ । बृहस्पते ब्रह्मणा याह्यर्वाङ् यज्ञो अयं स्वरिदं यजमानाय स्वाहा ॥ १२ ॥

अश्विना । ब्रह्मणा । आ । यातम् । अर्वाञ्चौ । वषट्-कारेण । यज्ञम् । वर्धयन्तौ । बृहस्पते । ब्रह्मणा । आ । याहि । अर्वाङ् । यज्ञः । अयम् । स्वः । इदम् । यजमानाय । स्वाहा ॥ १२

१०—(सोमः) शान्तस्वभावः पुरुषः (पयांसि) अन्नानि—निघ० २ । ७ । अन्यद् गतम् ॥

११—(इन्द्रः) प्रतापी पुरुषः (वीर्याणि) वीर-यत् । वीरकर्माणि ॥

भाषार्थ—(अश्विना) हे कर्म कुशल स्त्री पुरुषो ! (ब्रह्मणा) वेद ज्ञान से, और (वषट्कारेण) दान कर्म से (यज्ञम्) समाज को (वर्धयन्तौ) बढ़ाते हुये (अर्वाञ्चौ) सन्मुख होते हुये (आयातम्) तुम दोनों आओ । (बृहस्पते) हे बड़े बड़े लोकों के रक्षक परमात्मन् ! (ब्रह्मणा) वृद्धि साधन के साथ (अर्वाङ्) हमारे सन्मुख (आ याहि) तू आ । (अयम्) यह (यज्ञः) समाज (यजमानाय) संगतिशील पुरुष के लिये (इदम्) ऐश्वर्य देने वाला (स्वः) सुख होवे, (स्वाहा) यह सुन्दर वाणी है ॥ १२ ॥

भावार्थ—विद्वान् स्त्री पुरुष वेद ज्ञान से समाज की उन्नति करते हुये आगे बढ़ें, और परमेश्वर को साक्षी और सहायक जानकर सदा सुखी रहें ॥१२

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ॥ २७ ॥

१-१२ ॥ अग्निः प्रजापतिर्वा देवता ॥ १ आस्तारपङ्क्तिः; २, ७ द्विपदानुष्टुप्; ३, १२ उष्णिक्; ४, ६ द्विपदा विराट्; ८ प्रस्तारपङ्क्तिः; ९ अतिजगती; १०, ११ पदपङ्क्तिः ॥

पुरुषार्थोपदेशः=पुरुषार्थ का उपदेश ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचींष्यग्नेः ।

१२—(अश्विना) अ० २ । २९ । ६ । अश्वो व्याप्तिः—इनि । अश्वी च अश्विनी च । पुमान् स्त्रिया । पा० १ । २ । ६७ । इत्येकशेषः । कार्येषु व्याप्तिशीलौ स्त्रीपुरुषौ (ब्रह्मणा) वेदज्ञानेन (आ यातम्) आ गच्छतम् (अर्वाञ्चौ) अ० म० ३ । २ । ३ । अस्मदभिमुखौ (वषट्कारेण) अ० १ । ११ । १ वह प्रापणे-डषटि । दानकर्मणा (वर्धयन्तौ) समर्धयन्तौ सन्तौ (बृहस्पते) बृहतां लोकानां रक्षक जगदीश्वर (ब्रह्मणा) अस्माकं वृद्धिसाधनेन सह (आ याहि) आ गच्छ । साक्षाद् भव (अर्वाङ्) अ० ३ । २ । ३ । अभिमुखः सन् (यज्ञः) संगमः । समाजः (अयम्) दृश्यमानः (स्वः) सुखम् (इदम्) इन्देः कमिन्नलोपश्च । उ० ४ । १५७ । इति इदि परमैश्वर्ये-कमिन् । ऐश्वर्यकरम् (यजमानाय) संगतिशीलाय (स्वाहा) सुवाणी भवतु ।

द्युमत्तमा सुप्रतीकः ससूनुस्तनूनपादसुरो भूरिपाणिः ॥१

ऊर्ध्वाः । अस्य । सम्-इधः । भवन्ति । ऊर्ध्वा । शुक्रा । शोचींषि । अग्नेः । द्युमत्-तमा । सु-प्रतीक । स-सूनुः । तनू-नपात् । असुरः । भूरि-पाणिः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(अस्य) उस (अग्नेः) विद्वान् पुरुष की (समिधः) विद्या आदि प्रकाश क्रियायें (ऊर्ध्वाः) ऊंची, और (शुक्रा) अनेक वीर कर्म और (शोचींषि) तेज (ऊर्ध्वा) ऊंचे (भवन्ति) होते हैं [जो विद्वान्] (द्युमत्तमा) अतिशय प्रकाश वाला, (सुप्रतीकः) बड़ी प्रतीति वाला (ससूनुः) प्रेरक अर्थात् प्रधान पुरुषों के साथ वर्त्तमान (तनूनपात्) विस्तृत पदार्थों का न गिराने वाला (असुरः) बड़ी बुद्धि वाला, और (भूरिपाणिः) बहुत व्यवहारों में हाथ रखने वाला होता है ॥ १ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् मनुष्य महागुणी और बहुक्रियाकुशल होता है, वह संसार में उन्नति करता है ॥ १ ॥

यह सूक्त कुछ भेद से यजुर्वेद में है—अ० २७ । म० ११—२२ ॥

देवो देवेषु देवः पथो अनक्ति मध्वा घृतेन ॥ २ ॥

देवः । देवेषु । देवः । पथः । अनक्ति । मध्वा । घृतेन ॥२

१—(ऊर्ध्वाः) उन्नताः (अस्य) प्रसिद्धस्य (समिधः) विद्यादिप्रकाशक्रियाः (भवन्ति) (ऊर्ध्वा) उन्नतानि (शुक्रा) अ० २ । ११ । ५ । शुक्राणि वीर्याणि (शोचींषि) अ० १ । १२ । २ । तेजांसि (अग्नेः) विदुषः पुरुषस्य (द्युमत्तमा) दिव—मतुप्, तमप् । विभक्तेराकारः । द्युमत्तमः । अतिशयेन प्रकाशवान् (सुप्रतीकः) अ० ४ । २१ । ६ । शोभनप्रतीतिवान् (ससूनुः) सुवः कित् । उ० ३ । ३५ । इति षू प्रेरणे—नु । सवितृभिः प्रेरकैः प्रधानैः सह वर्तमानः (तनूनपात्) अ० ५ । १२ । २ । तनूनां विस्तृतानां पदार्थानां न पातयिता (असुरः) अ० १ । १० । १ । असुरत्वं प्रज्ञावत्त्वम्—निरु० । १० । ३४ । प्रशस्यप्रज्ञावान् (भूरिपाणिः) भूरिषु व्यवहारेषु पाणिर्हस्तो यस्य सः । बहुव्यवहारकुशलः ॥

भाषार्थ—(देवेषु) व्यवहारकुशल लोगों के बीच (देवः) व्यवहार कुशल और (देवः) विजय चाहने वाला पुरुष (मध्वा) ज्ञान से और (घृतेन) प्रकाश से (पथः) मार्गों को (अनक्ति) खोलता है ॥ २ ॥

भावार्थ—विद्वानों में महा विद्वान् सत्यप्रतिज्ञ वाला पुरुष संसार में सन्मार्ग का प्रचार करता है ॥ २ ॥

मध्वा य॒ज्ञं न॑क्षति प्रैणा॒नो नरा॒शंसो॑ अ॒ग्निः सु॒कृद्दे॒वः स॑वि॒ता वि॒श्ववा॑रः ॥ ३ ॥

मध्वा॑ । य॒ज्ञम् । न॒क्ष॒ति॒ । प्र॒ऽए॒णा॒नः । न॒रा॒शंसः॑ । अ॒ग्निः । सु॒ऽकृत् । दे॒वः । स॒वि॒ता । वि॒श्व-वा॑रः ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(नराशंसः)-मनुष्यों में प्रशंसा वाला, (सुकृत्) उत्तम कर्म करनेवाला, (देवः) व्यवहार में चतुर, (सविता) ऐश्वर्यवाला (विश्ववारः) सब से अङ्गीकार करने योग्य (अग्निः) विद्वान् पुरुष (मध्वा) ज्ञान से (यज्ञम्) समाज को (प्रैणानः) आगे बढ़ाता हुआ (नक्षति) चलता है ॥३॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुषार्थी मनुष्य विद्या बल से संसार की उन्नति करता है ॥ ३ ॥

(प्रैणानः) पदके स्थान पर यजुर्वेद । २७ । १३ । में [प्रीणानः] है ॥

२—(देवः) व्यवहारकुशलः (देवेषु) व्यवहारिषु विद्वत्सु (देवः) विजिगीषुः (पथः) मार्गान् (अनक्ति) व्यनक्ति व्यक्तीकरोति (मध्वा) अ० १ । ४ । १ । मन ज्ञाने—उ, नस्य धः । मधुना । ज्ञानेन (घृतेन) प्रकाशेन ॥

३—(मध्वा) म० २ । ज्ञानेन (यज्ञम्) समाजम् (नक्षति) गच्छति (प्रैणानः) प्रैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु—शानच्, आत्मनेपदं छान्दसम् । प्रेरयन् (नराशंसः) नर+आङ्+शंसु स्तुतौ—अ, टाप् । नरेषु आशंसा प्रशंसा यस्य सः । नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति—निरु० ८ । ६ (अग्निः) विद्वान् पुरुषः (सुकृत्) सुकर्मा (देवः) व्यवहर्ता (सविता) षु प्रसवैश्वर्ययोः—तृच्, अदा० सेट् । ऐश्वर्यवान् (विश्ववारः) विश्व+वृञ् वरणे—घञ् । सर्वैः वरणीयः स्वीकरणीयः ॥

अच्छायमेति शवसा घृता चिदीडानो वह्निर्नमसा ॥४॥

अच्छ । अयम् । एति । शवसा । घृता । चित् । ईडानः । वह्निः । नमसा ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अयम्) यह [शुभ गुणों की] (ईडानः) स्तुति करता हुआ (वह्निः) निर्वाह करने वाला पुरुष (चित्) ही (शवसा) बल, (घृता) जल और (नमसा) अन्न के साथ (अच्छ) अच्छे प्रकार (एति) चलता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुष सब का बल और धन बढ़ाता हुआ कीर्ति पाता है ॥ ४ ॥

(घृता) के स्थान पर यजुर्वेद, २७ । १४ में [घृतेन] है ॥

अग्निः स्रुचो अध्वरेषु प्रयक्षु स यक्षदस्य महिमानमग्नेः ॥५॥

अग्निः । स्रुचः । अध्वरेषु । प्र-यक्षु । सः । यक्षत् । अस्य । महिमानम् । अग्नेः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(सः) वह (अग्निः) विद्वान् पुरुष (अध्वरेषु) सन्मार्ग वाले (प्रयक्षु) बड़े यज्ञों वा समाजों में (अस्य) इस (अग्नेः) सर्वव्यापक परमेश्वर की (स्रुचः) गति की (महिमानम्) महिमा को (यक्षत्) पूजे ॥ ५ ॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुष संसार में परमात्मा की विचित्र गति को जान कर पुरुषार्थ करता है ॥ ५ ॥

४—(अच्छ) सम्यक् । अभिमुखम् । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः—निरु० ५ । २८ । (अयम्) प्रसिद्धः (एति) गच्छति (शवसा) बलेन (घृता) घृतेन, उदकेन—निघ० १ । १२ । (चित्) निश्चयेन (ईडानः) शुभगुणान् स्तुवन् (वह्निः) वहिश्रिश्रुयु० । उ० ४ । ५१ । इति वह प्रापणे—नि । कार्यनिर्वाहकः । वह्नयो वोढारः—निरु० ८ । ३ । (नमसा) अन्नेन—निघ० २ । ७ ॥

५—(अग्निः) विद्वान् पुरुषः (स्रुचः) चिक् च । उ० २ । ६२ । इति स्रु गतौ—चिक् । गतेः (अध्वरेषु) अ० ३ । १६ । ६ । अध्वन्—रो मत्वर्थीयः । सन्मार्गवत्सु (प्रयक्षु) प्र+यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु—विच् । प्रयागेषु । प्रकृष्टसमाजेषु (सः) विद्वान् (यक्षत्) अ० ३ । ४ । ६ । यजेर्लेटि रूपम् । यजेत् । सत्कुर्यात् (अस्य) प्रसिद्धस्य (महिमानम्) महत्त्वम् (अग्नेः) सर्वव्यापकस्य परमेश्वरस्य ॥

त॒री म॒न्द्रासु॑ प्र॒यक्षु॒ वस॑व॒श्चाति॑ष्ठन् वसु॒धात॑रश्च ॥६॥

त॒री । म॒न्द्रासु॑ । प्र॒-यक्षु॑ । वस॑वः । च॒ । अति॑ष्ठन् । व॒सु॒-धा॒त॒रः । च॒ ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(मन्द्रासु) आनन्द क्रियाओं में और (प्रयत्तु) बड़े समाजों में (तरी) तारने वाला विद्वान् (च) और (वसुधातरः) अधिक धनों का धारण करने वाला पुरुष (च) और(वसवः) उत्तम उत्तम गुणी लोग(अतिष्ठन्) स्थित हुये हैं ॥ ६ ॥

भावार्थ—उद्योगी प्रधान होने से समाज के सब सभ्य गुणी और धनी होते हैं ॥ ६ ॥

द्वारो॑ दे॒वीरन्व॑स्य॒ विश्वे॑ व्र॒तं र॑क्षन्ति विश्व॒हा ॥ ७ ॥

द्वारः॑ । दे॒वीः । अनु॑ । अ॒स्य॒ । विश्वे॑ । व्र॒तम् । र॒क्ष॒न्ति॒ । वि॒श्व॒हा ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(विश्वे) सब [उत्तम गुण] (अस्य) इसके (व्रतम्) व्रत की और (देवीः) प्रकाश वाले (द्वारः) घरके द्वारों की (विश्वहा= विश्वधा) अनेक प्रकार (अनु) अनुकूल रीति से (रक्षन्ति) रक्षा करते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थ—विद्वान् के उत्तम गुण ही उनके नियमों और घर आदि की रक्षा करते हैं ॥ ७ ॥

६—(तरी) तरस्तरणमस्यास्तीति । तर—इनि । स तारको विद्वान् (मन्द्रासु) स्फायितञ्चिवञ्चि० । उ० २ । १३ । इति मदि मोदे—रक्, टाप् । हर्षक्रियासु (प्रयत्तु) म० ५ । प्रकृष्टसमाजेषु (वसवः) उत्तमगुणाः पुरुषाः (च) (अतिष्ठन्) स्थिता अभवन् (वसुधातरः) वसुधा-तरप् । अधिक-धनानां धारकः (च) ॥

७—(द्वारः) द्वृ संवरणे णिच्—विच् । द्वारः पनदाम-निघ० ५ । २ । द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा-निरु० ८ । ६ । यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः-निरु ८ । १० । द्वाराणि (देवीः) देदीप्यमानाः (अनु) आनुकूल्येन । (अस्य) विदुषः (विश्वे) विश्वेदेवाः सर्वे दिव्यगुणाः (व्रतम्) सत्यभाषणादिकर्म (रक्षन्ति) पान्ति (विश्वहा) धस्य हः । विश्वधा । अनेकधा ॥

उ॒रु॒व्यच॑सा॒ग्नेर्धाम्ना॒ पत्य॑माने । आ सु॒ष्वय॑न्ती यज॒ते उ॑पा॒के उ॒षासा॒नक्ते॒मं य॒ज्ञम॑वताम॒ध्व॒रं नः॑ ॥ ८ ॥

उ॒रु॒-व्यच॑सा । अ॒ग्नेः । धाम्ना॑ । पत्य॑माने॒ इति॑ । आ । सु॒-स्वय॑न्ती॒ इति॑ । य॒ज॒ते इति॑ । उ॒पा॒के॒ इति॑ । उ॒षसा॒नक्ता॑ । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒व॒ताम् । अ॒ध्व॒रम् । नः॒ ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(अग्नेः) सर्व व्यापक परमेश्वर के (उरु-व्यचसा) दूर दूर तक व्यापक (धाम्ना) तेज से (पत्यमाने) ऐश्वर्य करती हुयी (सुष्वयन्ती= सुसु अयन्त्यौ) अति सुन्दरता से चलती हुयी, (यजते) संगति योग्य, (उपाके) पास पास रहने वाली (उषासानक्ता) रात और प्रभात बेलायें [दिन और रात] (नः) हमारे (इमम्) इस (अध्वरम्) सन्मार्ग वाले (यज्ञम्) समाज को (आ अवताम्) आती रहें ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य धर्ममार्ग में चलकर दिन रात उन्नति करते रहें ॥ ८ ॥

मन्त्र का मिलान अ० ५ । १२ । ६ से करो ॥

दैव्या॒ होता॑र ऊ॒र्ध्वम॑ध्व॒रं नो॒ऽग्नेर्जि॒ह्वया॒भि गृ॑णत गृ॒णता॑ नः॒ स्वि॑ष्टये । ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरेदं स॑दन्ता॒मिडा॒ सर॑स्वती म॒ही भार॑ती गृणा॒ना ॥ ९ ॥

दैव्याः॑ । होता॑रः । ऊ॒र्ध्वम् । अ॒ध्व॒रम् । नः॒ । अ॒ग्नेः । जि॒ह्वया॑ । अ॒भि । गृ॒ण॒त॒ । गृ॒णत॑ । नः॒ । सु-इ॑ष्टये । ति॒स्रः । दे॒वीः ।

८—(उरुव्यचसा) वि+अञ्चु गतौ—असुन् । बहुव्यापकेन (अग्नेः) सर्वव्यापकस्य परमेश्वरस्य (धाम्ना) तेजसा (पत्यमाने) पत ऐश्वर्ये—शानच् । ऐश्वर्यं कुर्वाणे (आ सुष्वयन्ती... उषासानक्ता) इति गतम्—अ० ५ । १२ । ६ । (आ) क्रियायोगे (सुष्वयन्ती) अत्यन्तं सुष्ठु अयन्त्यौ (यजते) संगन्तव्ये (उपाके) सन्निहिते (उषासानक्ता) अहोरात्रे (इमम्) (यज्ञम्) यष्टव्यं संगन्तव्यं समाजम् (आ अवताम्) अव रक्षणगत्यादिषु । आगच्छताम् (अध्वरम्) म० ५ । सन्मार्गवन्तम् (नः) अस्माकम् ॥

बर्हिः । आ । इदम् । सदन्ताम् । इडा । सरस्वती । मही । भारती । गृणाना ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(दैवाः) विद्वानों में रहने वाले विद्वान् (होतारः) हे दान शील पुरुषो ! (नः) हमारे (ऊर्ध्वम्) ऊंचे (अध्वरम्) अकुटिल व्यवहार को (अग्नेः) [शारीरिक और वाह्य] तेज की (जिह्वया) जयसे (नः) हमारे (स्विष्टये) अच्छे समागम के लिये (अभि) अच्छे प्रकार (गृणत) वर्णन करो और (गृणत) वर्णन करो। (तिस्रः) तीनों (देवीः) देवियां (महती) विशाल गुण वाली (गृणाना) उपदेश करती हुयी (इडा) स्तुति योग्य नीति, (सरस्वती) विज्ञानवती बुद्धि और (भारती)पोषण करने वाली विद्या (इदम्) इस (बर्हिः) बढ़े हुये कर्म में (आ सदन्ताम्) आवें॥ ९ ॥

भावार्थ—सब विद्वान् मनुष्य उत्तम उत्तम नीति,बुद्धि और अनेक व्यवहारिक विद्यायें प्राप्त करके परस्पर वृद्धि करें॥ ९ ॥

इस मन्त्र का मिलान अ० ५ । १२ । ८ के साथ करो ।

तन्नंस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु । देवं त्वष्टा रायस्पोषं वि ष्य नाभिमस्य ॥ १० ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अत्-भुतम् । पुरु-क्षु । देव । त्वष्टः । रायः । पोषम् । वि । स्य । नाभिम् । अस्य ॥ १० ॥

९—(दैवाः) देव—अञ् । देवेषु विद्वत्सु भवा विद्वांसः (होतारः) सुखस्य दातारः (ऊर्ध्वम्) उन्नतम् (अध्वरम्) न + ध्वृ—अच् । अकुटिलं व्यवहारम् (नः) अस्माकम् (अग्नेः) शारीरिकस्य वाह्यस्य तेजसः [जिह्वया) अ०१ । १० । ३ । जि जये-वन् हुक् च । जयेन (अभि) सर्वतः (गृणत गृणत) नित्यं गृणीत वर्णयत (नः) अस्माकम् (स्विष्टये) यज—क्तिन् । शोभनाय समागमाय (मही) महती । विशालगुणवती (गृणाना) उपदिशन्ती । अन्यद् यथा, अ० ५ । १२ । ८ । (तिस्रः) त्रिसंख्याकाः (देवीः) देव्यः । दीप्यमानाः (बर्हिः) प्रवृद्धं कर्म (आसदन्ताम्) आगच्छन्तु (इडा) स्तुत्या नीतिः (सरस्वती) विज्ञानवती प्रज्ञा (भारती) पोषयित्री विद्या ॥

भाषार्थ—(देव) हे व्यवहार में चतुर (त्वष्टः) सूक्ष्मदर्शी पुरुष ! (नः) हमारे लिये (तत्) वह (तुरीपम्) शीघ्र रक्षा करने वाला, (अद्भुतम्) अद्भुत, (पुरुक्षु) बहुत अन्न और (रायः) धन की (पोषम्) पुष्टि (अस्य) इस [घर] के (नाभिम्) मध्यदेश में (वि ष्य) खोल दे ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य पुरुषार्थ पूर्वक पुष्कल अन्न और धन से घरों को परिपूर्ण करके यथावत् पोषण करें ॥ १० ॥

वन॑स्पते॒ऽव॑ सृजा॒ ररा॑णः । त्मना॑ दे॒वेभ्यो॑ अ॒ग्निर्ह॒व्यं श॑मि॒ता स्व॑दयतु ॥ ११ ॥

वन॑स्पते । अव॑ । सृ॒ज॒ । ररा॑णः । त्मना॑ । दे॒वेभ्यः॑ । अ॒ग्निः । ह॒व्यम् । श॒मि॒ता । स्व॒द॒य॒तु॒ ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(वनस्पते) हे सेवनीय शास्त्र के रक्षक (रराणः) दानशील तू (अव सृज) दान कर । (शमिता) शान्ति करने वाला (अग्निः) विद्वान् पुरुष (त्मना) आत्म बल से (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये (हव्यम) ग्राह्यपदार्थ अन्न आदि को (स्वादयतु) स्वादु बनावे ॥ ११ ॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुष विद्वानों का सत्कार करके विद्या आदि उत्तम गुणों की वृद्धि करे ॥ ११ ॥

१०—(तत्) (नः) अस्मभ्यम् (तुरीपम्) तुरी-पम् । सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । इति तुर वेगे-इनि, ङीष्+पा रक्षणे-क । तुर्या वेगेन रक्षकम् । तुरीपं पदनाम-निघ० ४ । ३ । तुरीपं तूर्णापि-निरु० ६ । २१ (अद्भुतम्) आश्चर्यवत् (पुरुक्षु) आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च । उ० १ । ३३ । इति क्षि निवासगत्योः-कु, स च डित् । क्षु अन्न नाम-निघ० २ । ७ । बह्वन्नम् (देव) हे व्यवहारकुशल (त्वष्टः) सूक्ष्मदर्शिन् (रायः) धनस्य (पोषम्) पुष्टिम् (वि ष्य) विमुञ्च । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने-निरु० १ । १७ । (नाभिम्) मध्यदेशं प्रति (अस्य) गृहस्य ॥

११—(वनस्पते) वनस्य सम्भजनीयस्य शास्त्रस्य पालक-इति दयानन्दभाष्ये, यजु० २७ । २१ । (अव सृज) दानं कुरु (रराणः) रा दाने-कानच् । रराणो रातिरभ्यस्तः-निरु० २ । १२ । ददानः (त्मना) अ०५ । १२ । १० । आत्मना । आत्मबलेन (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (अग्निः) विद्वान् (हव्यम्) ग्राह्य पदार्थम् (शमिता) अ०५ । १२ । १० । शान्तीकरः (स्वदयतु) स्वादु करोतु ॥

अग्ने॒ स्वाहा॑ कृणुहि जातवेद॒ः । इन्द्रा॑य य॒ज्ञं विश्वे॑ दे॒वा ह॒विरि॒दं जु॑षन्ताम् ॥ १२ ॥

अग्ने॑ । स्वाहा॑ । कृ॒णु॒हि॒ । जा॒त॒-वे॒दः॒ । इन्द्रा॑य । य॒ज्ञम् । विश्वे॑ । दे॒वाः । ह॒विः । इ॒दम् । जु॒ष॒न्ता॒म् ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(जातवेदः) हे विद्या में प्रसिद्ध (अग्ने) विद्वान् पुरुष ! (स्वाहा) सुन्दर वाणी से (इन्द्राय) ऐश्वर्य के लिये (यज्ञम्) पूजनीय व्यवहार को (कृणुहि) कर। (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग (इदम्) इस (हविः) ग्राह्य उत्तम वस्तु को (जुषन्ताम्) सेवन करें ॥ १२ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रयत्न करके ऐश्वर्य के लिये उत्तम कर्म सदा करें ॥१२॥

सूक्तम् ॥ २८ ॥

१-१४ ॥ प्रजापतिर्देवता ॥ १-६, ८, ११, १४ त्रिष्टुप्; ७, ९, १०, अनुष्टुप्; १२, १३ पुरउष्णिक् ॥

रक्षैश्वर्योपदेशः—रक्षा और ऐश्वर्य का उपदेश ॥

नवं॑ प्रा॒णान्न॒वभिः॒ सं मि॑मीते दीर्घायु॒त्वाय॑ श॒तशा॑रदाय ।
हरि॑ते॒ त्रीणि॑ रज॒ते त्रीण्य॒यसि॒ त्रीणि॒ तप॒साविष्ठि॑तानि १

नव॑ । प्रा॒णान् । न॒व-भिः॑ । सम् । मि॒मी॒ते॒ । दी॒र्घा॒यु॒-त्वाय॑ । श॒त-शा॑रदाय । हरि॑ते । त्रीणि॑ । र॒ज॒ते । त्रीणि॑ । अ॒यसि॑ । त्रीणि॑ । तप॑सा । आ-वि॑स्थितानि ॥ १ ॥

भाषार्थ—वह [परमेश्वर] (नव) नौ (प्राणान्) जीवन शक्तियों को

१२—(अग्ने) विद्वन् (स्वाहा) सत्यवाण्या (कृणुहि) कुरु (जातवेदः) हे प्रसिद्धविद्य (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (यज्ञम्) पूजनीयं व्यवहारम् (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (हविः) ग्राह्यं वस्तु (इदम्) (जुषन्ताम्) सेवन्ताम् ॥

१—(नव) (प्राणान्) जीवन साधनानि (नवभिः) नवभिरिन्द्रिय-

(नवभिः) नौ [इन्द्रियों] के साथ (शतशारदाय) सौ शरद् ऋतुओं वाले (दीर्घायुत्वाय) दीर्घ जीवन के लिये (सं मिमीते) यथावत् मिलाता है। [उसी करके] (हरिते) दरिद्रता हरने वाले पुरुषार्थ में (त्रीणि) तीनों, (रजते) प्रिय होने वाले प्रबन्ध [वा रूप्य] में (त्रीणि) तीनों, और (अयसि) प्राप्त योग्य कर्म [वा सुवर्ण] में (त्रीणि) तीनों [सुख] (तपसा) सामर्थ्य से (आविष्ठितानि) स्थित किये गये हैं ॥ १ ॥

भावार्थ—जिस परमात्मा ने नवद्वारपुर शरीर में दोनों कानों, दोनों नेत्रों, दोनों नथनों, मुख, पायु और उपस्थ, नव इन्द्रियों में नव शक्तियां रक्खी हैं उसी जगदीश्वर ने बताया है कि मनुष्य उत्तम पुरुषार्थ, उत्तम प्रबन्ध और उत्तम कर्म से चांदी सोना एकत्र करके तीन सुख अर्थात् अन्न, मनुष्य और पशुओं को बढ़ावे—मन्त्र ३ देखो ॥ १ ॥

अग्निः सूर्यश्चन्द्रमा भूमिरापो द्यौरन्तरिक्षं प्रदिशो दिशश्च । आर्तवा ऋतुभिः संविदाना अनेन मा त्रिवृता पारयन्तु ॥ २ ॥

अग्निः । सूर्यः । चन्द्रमाः । भूमिः । आपः । द्यौः । अन्तरिक्षम् । प्र-दिशः । दिशः । च । आर्तवाः । ऋतु-भिः । सम्-विदानाः ।

छिद्रैः, तानि यथा द्वे श्रोत्रे, चक्षुषी, नासिके, मुखम् पायूपस्थे (सं मिमीते) माङ् माने-लट् । समीकरोति । संगतान् करोति (दीर्घायुत्वाय) अ० १ । ३५ । १ । चिरकालजीवनाय (शतशारदाय) शतशरदृतुयुक्ताय (हरिते) हरति दारिद्र्यम् । हृश्याभ्यामितन् । उ० ३ । ९३ । इति हृञ् हरणे—इतन् । दारिद्र्यहारके पुरुषार्थे (त्रीणि) त्रिसंख्याकानि सुखानि, अन्नपुरुषपशुबहुत्वरूपाणि—म० ३ (रजते) रजति प्रियं भवतीति । पृषिरञ्जिभ्यां कित् । उ० ३ । १११ । इति रञ्ज रागे-अतच् । प्रियभवे प्रबन्धे रूप्ये वा (त्रीणि) तानि पूर्वोक्तानि (अयसि) ईयते प्राप्यते । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४ । १८९ । इति इण् गतौ-असुन् । प्राप्ये कर्मणि सुवर्णे वा—अयो हिरण्यम्—निघ० १ । २ । (त्रीणि) (तपसा) सामर्थ्येन (आविष्ठितानि) सम्यक् स्थितानि ॥

अनेन॑ । मा॒ । त्रि-वृता॑ । पा॒रय॒न्तु॒ ॥ २ ॥

भाषार्थ—(अग्निः) अग्नि, (सूर्यः) सूर्य, (चन्द्रमाः) चन्द्रमा, (भूमिः) भूमि, (आपः) जल, (द्यौः) आकाश, (अन्तरिक्षम्) मध्यलोक, (दिशः) दिशायें, (प्रदिशः) विदिशायें (च) और (ऋतुभिः) ऋतुओं से (संविदानाः) मिले हुये (आर्तवाः) ऋतुओं के विभाग (अनेन) इस (त्रिवृता) त्रिवृति [तीन जीवन साधन म० १] से (मा) मुझे (पारयन्तु) पूर्ण करें ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य संसार के सब पदार्थों से उपकार, उत्तम पुरुषार्थ आदि [म० १] तीन साधनों से आत्मबल बढ़ावें ॥ २ ॥

त्रयः पोषास्त्रिवृति श्रयन्तामनक्तु॑ पूषा पय॑सा घृतेन॑ । अन्न॑स्य भूमा पुरु॑षस्य भूमा भूमा प॑शूनां त इह श्र॑यन्ताम् ॥३॥

त्रयः॑ । पोषाः॑ । त्रि-वृति॑ । श्र॒यन्ताम् । अनक्तु॑ । पूषा । पय॑सा । घृतेन॑ । अन्न॑स्य । भूमा । पुरु॑षस्य । भूमा । भूमा । प॒शूनाम् । ते । इह । श्र॒यन्ताम् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(त्रयः) तीन (पोषाः) पोषण सामर्थ्य (त्रिवृति) त्रिवृति [तीन जीवन साधन—म० १] में (श्रयन्ताम्) बनी रहें । (पूषा) पोषण करने वाला अधिकारी (पयसा) दूध और (घृतेन) घृत से (अनक्तु)

२—(अग्निः) पावकः (सूर्यः) (चन्द्रमाः) (भूमिः) (आपः) जलानि (द्यौः) आकाशम् (अन्तरिक्षम्) मध्यलोकः (प्रदिशः) अन्तराला दिशाः (दिशः) प्राच्याद्याः (आर्तवाः) अ० ३ । १० । ६ । ऋतुभागाः (ऋतुभिः) कालविशेषैः (संविदानाः) अ० २ । २८ । २ । संगच्छमानाः (अनेन) पूर्वोक्तेन (मा) माम् (त्रिवृता) वृञ् वरणे—क्विप् तुक् च । त्रिवर्तनेन । त्रिजीवनसाधनेन हरितरजतायोरूपेण—म० १ (पारयन्तु) पॄ पालनपूरणयोः । पूर्णं कुर्वन्तु ॥

३—(त्रयः) (पोषाः) पोषणसामर्थ्यानि (त्रिवृति) म० २ । त्रिवृत्तौ हरितरजतायोरूपत्रिसाधने-म० १ (श्रयन्ताम्) आश्रिता भवन्तु । तिष्ठन्तु

संयुक्त करे। (अन्नस्य) अन्न की (भूमा) बहुतायत, (पुरुषस्य) पुरुषों की (भूमा) बहुतायत और (पशूनाम्) पशुओं की (भूमा) बहुतायत (ते) यह सब (इह) यहां पर (श्रयन्ताम्) ठहरी रहें ॥ ३ ॥

भावार्थ—सब मनुष्य उत्तम पुरुषार्थ, उत्तम प्रबन्ध और उत्तम कर्म से [म० १] अन्न, पुरुषों और पशुओं का योग्य संग्रह करके सुख भोगें ॥ ६ ॥

इमम॑ादित्या वसु॑ना सम॑ुक्षतेमम॑ग्ने वर्धय वावृधानः।
इममिन्द्र सं सृ॑ज वीर्येणास्मिन् त्रिवृच्छ्र॑यतां पोषयिष्णु ४

इमम् । आदित्याः । वसु॑ना । सम् । उक्षत । इमम् । अग्ने । वर्धय । ववृधानः । इमम् । इन्द्र । सम् । सृज । वीर्येण । अस्मिन् । त्रि-वृत् । श्रयताम् । पोषयिष्णु ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(आदित्याः) हे तेजस्वी पुरुषो ! (इमम्) इस पुरुष को (वसुना) धन से (सम्) अच्छे प्रकार (उक्षत) सींचो, (अग्ने) हे सर्वज्ञ परमात्मन् ! (ववृधानः) बढ़ता हुआ तू (इमम्) पुरुष को (वर्धय) बढ़ा, (इन्द्र) हे परम ऐश्वर्य वाले जगदीश्वर ! (इमम्) इस पुरुष को (वीर्येण) वीरता से (सं सृज) संयुक्त कर। (अस्मिन्) इस पुरुष में (पोषयिष्णु) पुष्टि

(अनक्तु) संयोजयतु (पूषा) पोषकोऽधिकारी (पयसा) दुग्धेन (अन्नस्य) कॄवृजॄ०। उ० ३। १०। इति अन जीवने—न, यद्वा अद भक्षणे—क्त। जीवन-साधनस्य भक्षणीयस्य वा पदार्थस्य (भूमा) बहोर्लोपो भू च बहोः। पा० ६। ४। १५८। इति बहोरिमनिच् प्रत्ययस्येकारस्य लोपो बहोश्च भूरादेशः। बहुत्वम् (पुरुषस्य) जनस्य (पशूनाम्) गवादिजन्तूनाम (ते) भूमानः (इह) अस्मिन् संसारे ॥

४—(इमम्) पुरुषम् (आदित्याः) अ० १। ८। १। तेजस्विनः पुरुषाः (वसुना) धनेन (सम्) सम्यक् (उक्षत) सिंचत (अग्ने) सर्वज्ञ परमेश्वर (वर्धय) समर्धय (ववृधानः) अ० १। ८। ४। प्रवृद्धः (इमम्) (इन्द्र) परमैश्वर्यवन् जगदीश्वर (सं सृज) संयोजय (वीर्येण) वीरभावेन (अस्मिन्)

देने वाली (त्रिवृत्) त्रिवृत्ति [म० १] (श्रयताम्) ठहरी रहे ॥ ४ ॥

भावार्थ—विद्वान् जन उपदेश करें कि सब मनुष्य उत्तम पुरुषार्थ, उत्तम प्रबन्ध और उत्तम कर्म से अन्न पुरुष और पशुओं को प्राप्त करके आनन्द भोगें ॥ ४ ॥

भूमिष्ट्वा पातु हरितेन विश्वभृदग्निः पिपर्त्वयसा सजोषाः । वीरुद्भिष्टे अर्जुनं संविदानं दक्षं दधातु सुमनस्यमानम् ॥ ५ ॥

भूमिः । त्वा । पातु । हरितेन । विश्व-भृत् । अग्निः । पिपर्तु । अयसा । स-जोषाः । वीरुत्-भिः । ते । अर्जुनम् । सम्-विदानम् । दक्षम् । दधातु । सु-मनस्यमानम् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(विश्वभृत्) सबको धारण करने वाली (भूमिः) भूमि (हरितेन) दरिद्रता हरने वाले पुरुषार्थ से (त्वा) तुझे (पातु) पाले, (सजोषाः) प्रीति युक्त (अग्निः) अग्नि (अयसा) प्राप्ति योग्य कर्म से (पिपर्तु) पूर्ण करे । (वीरुद्भिः) उगती हुयी लता रूप प्रजाओं से (संविदानम्) मिला हुआ (ते) तेरा (अर्जुनम्) अर्थ संग्रह (सुमनस्यमानम्) मन का शुभ करने वाला (दक्षम्) बल (दधातु) दान करे ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य भूमि, अग्नि आदि पदार्थों के व्यवहार से पुरुषार्थ के साथ उत्तम गुणों का संग्रह करके अपना बल बढ़ावें ॥ ५ ॥

पुरुषे (त्रिवृत्) हरितरजतायोरूपा त्रिवृत्तिः (श्रयताम्) तिष्ठतु (पोषयिष्णु) अ० ३ । १४ । ६ । पोषकम् ॥

५—(भूमिः) भूमिव्यापार इत्यर्थः (त्वा) त्वां मनुष्यम् (पातु) रक्षतु (हरितेन) म० १ । दारिद्र्यहारकेण पुरुषार्थेन (विश्वभृत्) सर्वस्य धारिका (अग्निः) शारीरिकवाह्याग्निः (पिपर्तु) पॄ पालनपूरणयोः । पूरयतु (अयसा) म० १ । प्राप्येन कर्मणा (सजोषाः) सप्रीतिः (वीरुद्भिः) अ० १ । ३२ । १ । विरोहणशीलाभिर्लतारूपाभिः प्रजाभिः (ते) तव (अर्जुनम्) अर्जेर्णिलुक् च । उ० ३ । ५८ । इति अर्ज सम्पादते णिचि-उनन् । अर्थसंग्रहः (संविदानम्) अ० २ । २८ । २ । संगच्छमानम् (दधातु) ददातु (सुमनस्यमानम्) अ० १ । ३५ । १ । मनसः शुभकरम् ॥

त्रेधा जातं जन्मनेदं हिरण्यमग्नेरेकं प्रियतमं बभूव सोमस्यैकं हिंसितस्य परापतत्। अपामेकं वेधसां रेत आहुस्तत् ते हिरण्यं त्रिवृदस्त्वायुषे ॥ ६ ॥

त्रेधा। जातम्। जन्मना। इदम्। हिरण्यम्। अग्नेः। एकम्। प्रिय-तमम्। बभूव। सोमस्य। एकम्। हिंसितस्य। परा। अपतत्। अपाम्। एकम्। वेधसाम्। रेतः। आहुः। तत्। ते। हिरण्यम्। त्रि-वृत्। अस्तु। आयुषे ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(इदम्) यह प्रसिद्ध (हिरण्यम्) कमनीय तेज [ब्रह्म] (त्रैधा) तीन प्रकार से (जन्मना) जन्म से (जातम्) उत्पन्न हुआ, (एकम्) एक (अग्नेः) अग्नि का (प्रियतमम्) अति प्रीति वाला (बभूव) हुआ, (एकम्) एक (हिंसितस्य) पीड़ित (सोमस्य) चन्द्रमा का [प्रियतमः] [अतिप्रिय होकर] (परा अपतत्) [सूर्य से] आकर गिरा। (एकम्) एक को (वेधसाम्) विधान करने वाली (अपाम्) जल धाराओं का (रेतः) बीज (आहुः) वे कहते हैं। (तत्) वह (हिरण्यम्) तेजःस्वरूप ब्रह्म (ते) तेरी) (आयुषे) आयु के लिये (त्रिवृत्) त्रिवृत्ति [तीनों जीवन साधन] (अस्तु) होवे ॥ ६ ॥

भावार्थ—परमात्मा का तेज तीन प्रकार से प्रकट होता है, १—भौतिक अग्नि में जो पृथिवी के पदार्थों को पकाता है, २-अन्धकार युक्त चन्द्रमा में जो सूर्यसे प्रकाशित होता है, ३-सूर्यमें, जो जल को खींचकर मेघमंडल से बरसाता है। मनुष्य उस तेजोमय परमेश्वर का नित्य ध्यान करके उत्तम पुरुषार्थ आदि त्रिवृत्ति [म० १] को बढ़ावें ॥ ६ ॥

६—(त्रेधा) त्रिप्रकारेण (जातम्) उत्पन्नम् (जन्मना) उत्पत्त्या (इदम्) (हिरण्यम्) अ० १। ६। २। कमनीयं तेजः। ब्रह्म (अग्नेः) भौतिकाग्नेः (एकम्) (प्रियतमम्) अतिशयप्रीतिकरम् (सोमस्य) चन्द्रस्य (एकम्) तेजः (हिंसितस्य) पीडितस्य। अन्धारयुक्तस्येत्यर्थः (परा) पृथग्भावे (अपतत्)

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्।
त्रेधामृतस्य चक्षणं त्रीण्यायूंषि तेऽकरम् ॥ ७ ॥

त्रि-आयुषम्। जमत्-अग्नेः। कश्यपस्य। त्रि-आयुषम्। त्रेधा। अमृतस्य। चक्षणम्। त्रीणि। आयूंषि। ते। अकरम् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(जमदग्नेः) प्रज्वलित अग्नि के समान तेजस्वी पुरुष के [अथवा, नेत्र अर्थात् नेत्र आदि इन्द्रियों के] (त्र्यायुषम्) तीन जीवन साधन म० १ [अथवा, शुद्धि, बल और पराक्रमयुक्त तीन गुण आयु], और (कश्यपस्य) तत्त्व दर्शी ऋषि के [अथवा, ईश्वर की व्यवस्था से सिद्ध] (त्र्यायुषम्) बालकपन, यौवन और बुढ़ापा, तीन प्रकार की आयु [अथवा, ब्रह्मचर्य, गृहस्थ और वानप्रस्थ आश्रमों का सुखकारक तीन गुण आयु], (त्रेधा) तीन प्रकार से [अर्थात् विद्या, शिक्षा और परोपकार सहित तीन गुण आयु से] (अमृतस्य) अमरपन वा मोक्ष का (चक्षणम्) दर्शक होवे। [हे पुरुषार्थी ! वे ही] (त्रीणि) तीन (आयूंषि) जीवन साधन (ते) तेरे लिये (अकरम्) मैंने किये हैं ॥ ७ ॥

भावार्थ—प्रतापी, दूरदर्शी मनुष्य तीन जीवन साधन अर्थात् पुरुषार्थ, प्रबन्ध और कर्म को[म० १], तथा शारीरिक और आत्मिक बल से तीन पदार्थ

अधोऽगच्छत् सूर्यमण्डलात् (अपाम्) जलधाराणाम् (एकम्) तेजः (वेधसाम्) विधात्रीणाम् उत्पादयित्रीणाम् (रेतः) बीजम् (आहुः) कथयन्ति विद्वांसः (तत्) पूर्वोक्तम् (हिरण्यम्) (त्रिवृत्) म० २। त्रिवृत्तिः। त्रिजीवनसाधनम् (अस्तु) भवतु (आयुषे) अ० १। ३०। ३। जीवनवर्धनाय ॥

७—(त्र्यायुषम्) अचतुरविचतुरसुचतुर०। पा० ५। ४। ७७। इति त्रि+आयुस्—अच् समासान्तः समाहारे। त्रयाणामायुषां जीवनसाधनानां समाहारः—म० १ [अथवा, शुद्धिबलपराक्रमयुक्तं त्रिगुणमायुः] (जमदग्नेः) अ० २। ३२। ३। प्रज्वलिताग्नेरिव तेजस्विनः पुरुषस्य [अथवा, चक्षुषः= चक्षुरादीन्द्रियाणाम्] (कश्यपस्य) अ० २। ३३। ७। पश्यकस्य। तत्त्वदर्शि-पुरुषस्य [अथवा, आदित्यस्येश्वरस्य व्यवस्थासिद्धम्] (त्र्यायुषम्) त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारः [अथवा, ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थाश्रमसुखसंपादकं त्रिगुणमायुः] (त्रेधा) त्रिप्रकारेण [अथवा, विद्याशिक्षापरोप-

अर्थात् अन्न, पुरुष और गौ आदि पशुओं को [म० ३] प्राप्त करके परोपकार करते हुये सदा सुखी रहें ॥ ७ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से यजुर्वेद में है—अ० ३ म० ६२। कोष्ठ के भीतर महर्षि दयानन्द भाष्य का अर्थ है, उनका मत है—उस मन्त्र में [त्र्यायुषम्] चार बार होने से यह तात्पर्य है कि विद्वान् पुरुष तिगुणी अर्थात् तीन सौ वर्ष से अधिक चार सौ वर्ष पर्यन्त भी आयु भोग सकता है ॥

त्र॒यः सु॑प॒र्णास्त्रि॒वृता॒ यदाय॑न्नेकाक्ष॒रम॑भिसं॒भूय॑ श॒क्राः ।
प्रत्यौ॑हन्मृ॒त्युम॒मृते॑न सा॒कम॑न्त॒र्दधा॑ना दुरि॒तानि॒ विश्वा॑ ॥८॥

त्र॒यः । सु॒-प॒र्णाः । त्रि॒-वृता॑ । यत् । आय॑न् । एक॒-अ॒क्ष॒रम् । अ॒भि॒-सं॒भूय॑ । श॒क्राः । प्रति॑ । औ॒ह॒न् । मृ॒त्यु॒म् । अ॒मृते॑न । सा॒कम् । अ॒न्तः॒-दधा॑नाः । दुः॒-इ॒तानि॑ । विश्वा॑ ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(त्रयः) तीन (शक्राः) समर्थ (सुपर्णाः) बड़े पोषक पदार्थ (त्रिवृता) त्रिवृत्ति [तीन जीवन साधन] के साथ (एकाक्षरम्) एक अविनाशी ब्रह्म को (अभिसंभूय) सब ओर से प्राप्त कर के (यत्) जब (आयन्) प्राप्त हुये। (विश्वा) सब (दुरितानि) अनिष्टों को (अन्तर्दधानाः) ढकते हुये उन्होंने (अमृतेन साकम्) मृत्यु से बचने के साधन के साथ [वर्तमान हो कर] (मृत्युम्) मृत्यु के कारण को (प्रति औहन्) मिटा दिया ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य पुरुषार्थ आदि [म० १] तीन उपायों से अन्न, पुरुष और पशु द्वारा [म० ३] दरिद्रता आदि कष्टों को हटाकर अपना जीवन सुफल करें ॥ ८ ॥

कारसहितेन त्रिगुणायुषा] (अमृतस्य) नास्ति मृतं मरणं यस्मात् तस्य । अमरणस्य । मोक्षस्य (चक्षणम्) दर्शकम् (त्रीणि) (आयूंषि) जीवनसाधनानि—म० १ तथा ३ (ते) तुभ्यम् (अकरम्) अहं कृतवान् ॥

८—(त्रयः) (सुपर्णाः) अ० १ । २४ । १ । सुपोषकपदार्थाः—म० ३ (त्रिवृता) म० २ । त्रिवृत्त्या त्रिजीवनवर्त्तनेन—म० १ (यत्) यदा (आयन्) इण-लङ् । अगच्छन् (एकाक्षरम्) न क्षरतीति अक्षरम् । क्षर संचलने-अच् । अद्वितीयं विनाशरहितं ब्रह्म (अभिसंभूय) भू प्राप्तौ-ल्यप् । सर्वतः प्राप्य (शक्राः) शक्ताः (प्रति) प्रतिकूलम् (औहन्) उहिर् अर्दने-लङ् । हतवन्तः (मृत्युम्) मरणसाधनं बुभुक्षादिरूपम् (अमृतेन) अमरणसाधनेन (साकम्) सहवर्तमानाः सन्तः (अन्तर्दधानाः) आच्छादयन्तः (दुरितानि) अनिष्टानि (विश्वा) सर्वाणि ॥

दिवस्त्वा पातु हरितं मध्यात् त्वा पात्वर्जुनम् ।
भूम्या अयुस्मयं पातु प्रागाद् देवपुरा अयम् ॥ ९ ॥

दिवः । त्वा । पातु । हरितम् । मध्यात् । त्वा । पातु । अर्जुनम् । भूम्याः । अयुस्मयम् । पातु । प्र । अगात् । देव-पुराः । अयम् ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(हरितम्) दरिद्रता हरने वाला पुरुषार्थ (त्वा) तुझको (दिवः) सूर्य से (पातु) बचावे और (अर्जुनम्) अर्थ संग्रह (मध्यात्) मध्यलोक से (त्वा) तुझे (पातु) बचावे । (अयस्मयम्) प्राप्तियोग्य कर्म (भूम्याः) भूमि से (पातु) बचावे । (अयम्) यह पुरुष (देवपुराः) विद्वानों की अग्रगतियों को (प्र) अच्छे प्रकार (अगात्) पहुंचा है ॥ ९ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य उत्तम पुरुषार्थ, प्रबन्ध और कर्म करते हैं वे आधिदैविक, आध्यात्मिक और आधिभौतिक विपत्तियों से बचकर विद्वानों के योग्य सुख भोगते हैं ॥ ९ ॥

इमास्तिस्रो देवपुरास्तास्त्वा रक्षन्तु सर्वतः ।
तास्त्वं बिभ्रद् वर्चस्व्युत्तरो द्विषतां भव ॥ १० ॥

इमाः । तिस्रः । देव-पुराः । ताः । त्वा । रक्षन्तु । सर्वतः । ताः । त्वम् । बिभ्रत् । वर्चस्वी । उत्तरः । द्विषताम् । भव ॥१०

भाषार्थ—(इमाः) यह समीपस्थ और (ताः) वे दूरस्थ (तिस्रः) तीनों (देवपुराः) विद्वानों की अग्र गतियां (त्वा) तुझे (सर्वतः) सब ओर

९—(दिवः) सूर्यात् (त्वा) यजमानम् (पातु) रक्षतु (हरितम्) म० १ । दारिद्र्यहारकः पुरुषार्थः (मध्यात्) मध्यलोकात् (त्वा) (पातु) (अर्जुनम्) म० ५ । अर्थसंग्रहः (भूम्याः) पृथिव्याः सकाशात् (अयस्मयम्) अयस् , म० १ । स्वार्थे मयट् । प्राप्यं कर्म (पातु) (प्र) प्रकर्षेण (अगात्) अगमत् (देवपुराः) पुर अग्रगमने-क्विप् । ऋक्पूरब्धू० । पा० ५ । ४ । ७४ । इति देव + पुर्—अप्रत्ययः, टाप् । विदुषाम् अग्रगतीः (अयम्) पुरुषार्थी जनः ॥

१०—(इमाः) समीपस्थाः (तिस्रः) (देवपुराः) म० ९ । विदुषामग्र-

से (रक्षन्तु) बचावें। (ताः) उनको (विभ्रत्) धारण करता हुआ (त्वम्) तू (वर्चस्वी) तेजस्वी और (द्विषताम्) वैरियों में (उत्तरः) उच्च पदवाला (भव) हो ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य समीप और दूर से पुरुषार्थ आदि [म० १] द्वारा अन्न आदि तीनों पदार्थों को [म०३] धारण करता हुआ दरिद्रता आदि शत्रुओं को दबा कर तेजस्वी हो ॥ १० ॥

पुरं देवानाममृतं हिरण्यं य आबेधे प्रथमो देवो अग्रे।
तस्मै नमो दश प्राचीः कृणोम्यनु मन्यतां त्रिवृदाबधे मे ॥११

पुरम्। देवानाम्। अमृतम्। हिरण्यम्। यः। आ-बेधे। प्रथमः। देवः। अग्रे। तस्मै। नमः। दश। प्राचीः। कृणोमि। अनु। मन्यताम्। त्रि-वृत्। आ-बधे। मे ॥ ११

भाषार्थ—(यः) जिस (प्रथमः) प्रख्यात (देवः) प्रकाशमय परमेश्वर ने (अग्रे) पहिले काल में (देवानाम्) विद्वानों के (पुरम्) आगे चलने वाले (अमृतम्) अमर (हिरण्यम्) कमनीय तेज को (आबेधे) सब ओर से बांधा था। (तस्मै) उस परमेश्वर को (दश) दस (प्राचीः) फैली हुयी दिशाओं में (नमः) नमस्कार (कृणोमि) मैं करता हूं। (त्रिवृत्) त्रिवृति

गतयः (ताः) दूरस्थाः (त्वा) पुरुषार्थिनम् (रक्षन्तु) (सर्वतः) (ताः) (त्वम्) (बिभ्रत्) धारयन् (वर्चस्वी) तेजस्वी (उत्तरः) उच्चतरः (द्विषताम्) शत्रूणां मध्ये (भव) ॥

११—(पुरम्) पुर अग्रगतौ—क। अग्रगम् (देवानाम्) विदुषाम् (अमृतम्) अमरम् (हिरण्यम्) कमनीयं तेजः (यः) (आबेधे) बध बन्धने लिट्। अहं समन्ताद् बबन्ध (प्रथमः) प्रख्यातः (देवः) प्रकाशमयः परमेश्वरः (अग्रे) पूर्वकाले (तस्मै) सर्वेश्वराय (नमः) सत्कारः (दश) (प्राचीः) अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। विस्तीर्णा दिशाः (कृणोमि) करोमि (अनुमन्यताम्)

[म० १, २] (अनु मन्यताम्) अनुकूल होवे [जिसे] (मे) अपने लिये (आबधे) मैं बांधता हूं ॥ ११ ॥

भावार्थ—जो अनादि, तेजोमय परमात्मा विद्वानों का मुक्तिदाता है, उसी को मनुष्य सब स्थान में साक्षात् करके (त्रिवृत् म० १, २) पुरुषार्थ आदि तीनों गुणों द्वारा आनन्द भोगे ॥ १ ॥

आ त्वा॑ चृतत्वर्य॒मा पू॒षा बृह॒स्पतिः॑ । अह॑र्जातस्य॒ यन्नाम॒ तेन॒ त्वाति॑ चृतामसि ॥ १२ ॥

आ । त्वा॒ । चृ॒त॒तु॒ । अ॒र्य॒मा । आ । पू॒षा । आ । बृह॒स्पतिः॑ । अहः॑ऽजातस्य । यत् । नाम॑ । तेन॑ । त्वा॒ । अति॑ । चृ॒ताम॒सि॒ १२

भाषार्थ—(अर्यमा) अरि अर्थात् हिंसकों का नियामक (आ) और (पूषा) पोषण करने वाला (आ) और (बृहस्पतिः) बड़े बड़ों का रक्षक पुरुष (त्वा) तुझ [परमेश्वर] को (आ) अच्छे प्रकार (चृततु) बांधे। [हृदय में रक्खे] (अहर्जातस्य) प्रति दिन उत्पन्न होने वाले [प्राणी] का (यत् नाम) जो नाम है, (तेन) उस [नाम से (त्वा) तुझ को (अति) अत्यन्त करके (चृतामसि=०—मः) हम बांधते हैं ॥ १२ ॥

भावार्थ--जिस प्रकार विद्वान् मनुष्य परमेश्वर का चिन्तन करते हैं, उसी प्रकार सब प्राणी परमात्मा का ध्यान करें ॥ १२ ॥

ऋ॒तुभि॑ष्ट्वार्त॒वैरायु॑षे॒ वर्च॑से त्वा । सं॒वत्सरस्य॒ तेज॑सा

अनुमतमनुकूलं भवतु (त्रिवृत्) म० २। त्रिवृत्तिः (आबधे) बध बन्धने—लट्, सम्यग्बध्नामि (मे) मह्यम् । आत्मने ॥

१२--(आ) समुच्चये । सम्यक् (त्वा) देवं परमेश्वरम्—म०११। (चृततु) चृती हिंसाग्रन्थनयोः । बध्नातु । हृदये धरतु (अर्यमा) अ० ३ । १४ । २ । अरीणां हिंसकानां नियामकः (पूषा) अ० १ । ६ । १ । पोषकः (बृहस्पतिः) अ० १ । ८ । २ । बृहतां वेदादिशास्त्राणां पालकः पुरुषः (अहर्जातस्य) अ० ३ ।१४। १ । अहन्यहनि जातस्योत्पन्नस्य प्राणिनः (यत्) (नाम) संज्ञा (तेन) नाम्ना (त्वा) हिरण्यम् (अति) अत्यर्थम् (चृतामसि) चृतामः । बध्नीमः, धरामः ॥

तेन संहनु कृण्मसि ॥ १३ ॥

ऋतु-भिः । त्वा । आर्त॒वैः । आयु॑षे । वर्च॑से । त्वा । सम्-

वत्सरस्य॑ । तेज॑सा । तेन॑ । सम्-ह॑नु । कृण्मसि ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(ऋतुभिः) ऋतुओं से (त्वा) तुझ परमेश्वर को, (आर्तवैः) ऋतुओं के विभागों से (त्वा) तुझ को और (संवत्सरस्य) सब के निवास देने वाले सूर्य के (तेन) उस (तेजसा) तेज से (आयुषे) अपने जीवन के लिये और (वर्चसे) तेज के लिये (संहनु) संयुक्त (कृण्मसि) हम करते हैं ॥ १३ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग ऋतु, मास आदि काल और सूर्य आदि रचनाओं के विचार से परमेश्वर की महिमा साक्षात् करते हैं ॥ १३ ॥

घृतादुल्लु॑प्तं मधु॑ना सम॑क्तं भूमिदृंहमच्यु॑तं पारयिष्णु ।

भिन्दत् सपत्नानध॑रांश्च कृण्वदा मा रोह महते सौभ॑गाय॥१४

घृतात् । उत्-लु॑प्तम् । मधु॑ना । सम्-अ॑क्तम् । भूमि-दृं॑हम् ।

अच्यु॑तम् । पारयिष्णु । भिन्दत् । स-पत्नान् । अध॑रान् । च ।

कृण्वत् । आ । मा । रोह । महते । सौभ॑गाय ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(घृतात) प्रकाश से (उल्लुप्तम्) ऊपर खींचा गया, (मधुना) ज्ञान से (समक्तम्) अच्छे प्रकार प्रगट किया गया, (भूमिदृंहम्) भूमि को दृढ़ करने वाला, (अच्युतम्) अटल, (पारयिष्णु) पार करने वाला,

---

१३—(ऋतुभिः) वसन्तादिकालविशेषैः (त्वा) ब्रह्म । परमेश्वरम् (आर्तवैः) ऋतुविभागैः (आयुषे) जीवनवर्धनाय (वर्चसे) तेजः प्राप्तये (त्वा) (संवत्सरस्य) अ० १ । ३५ । ४ । सम्यग्निवासकस्य सूर्यस्य (तेजसा) प्रकाशेन (तेन) प्रसिद्धेन (संहनु) शृस्वृस्निहि० । उ० १ । १० । इति हन हिंसागत्योः—उ । संगतम् । संयुक्तम् (कृण्मसि) कुर्मः ॥

१४—(घृतात्) प्रकाशात् (उल्लुप्तम्) उद्धृतम् (मधुना) ज्ञानेन (समक्तम्) अञ्जू व्यक्तौ—क्त । सम्यग्-व्यक्तीकृतम् (भूमिदृंहम) भूमि+दृहि वृद्धौ-अच् । भूमिदृढकरम् (अच्युतम्) च्युङ् गतौ—क्त । अचलम् (पारयिष्णु)

[ब्रह्म] (सपत्नान्) वैरियों को (भिन्दत्) छिन्न भिन्न करता हुआ (च) और (अधरान्) नीचा (कृण्वत्) करता हुआ तू [ब्रह्म] (मा) मुझको (महते) बड़े (सौभगाय) सौभाग्य के लिये (आ रोह) ऊंचा कर ॥१४॥

भावार्थ—मनुष्य सच्चिदानन्द स्वरूप परमात्मा की महिमा जानकर अपने विघ्नों का नाश करके सौभाग्य प्राप्त करें ॥ १४ ॥

सूक्तम् ॥ २८ ॥

१-१५ ॥ अग्निर्देवता ॥ १-११ त्रिष्टुप्; १२-१५ अनुष्टुप् ॥

शत्रूणां रोगाणांच नाशोपदेशः=शत्रुओं और रोगों के नाश का उपदेश ॥

पुरस्ताद् युक्तो वह जातवेदोऽग्ने विद्धि क्रियमाणं यथेदम् । त्वं भिषग् भेषजस्यासि कर्ता त्वया गामश्वं पुरुषं सनेम ॥ १ ॥

पुरस्तात् । युक्तः । वह । जात-वेदः । अग्ने । विद्धि । क्रियमाणम् । यथा । इदम् । त्वम् । भिषक् । भेषजस्य । असि । कर्ता । त्वया । गाम् । अश्वम् । पुरुषम् । सनेम ॥ १ ॥

भाषार्थ—(जातवेदः) हे विद्या में प्रसिद्ध (अग्ने) विद्वान् पुरुष ! (युक्तः) योग्य हो कर तू (पुरस्तात्) हमारे आगे (वह) प्राप्त हो, (यथा) जिस से (इदम्) इस (क्रियमाणम्) किये जाते हुये कर्म को (विद्धि) तू जान ले । (त्वम्) तू (भिषक्) वैद्य (भेषजस्य) औषध का (कर्ता) करने

रोहश्छन्दसि । पा० ३ । २ । १३७ । इति दार कर्मसमाप्तौ-इष्णुच् । पारकं ब्रह्म (भिन्दन्त) विदारयत् (सपत्नान) शत्रून् (अधरान्) नीचान् (च) (कृण्वत्) कुर्वत् (मा) माम् (आ रोह) रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, अन्तर्गतण्यर्थः । आरूढं कुरु (महते) विशालाय (सौभगाय) अ० १ । १८ । २ । सुभगत्वाय । शोभनैश्वर्याय ॥

१—(पुरस्तात्) अग्रतः (युक्तः) योग्यः । उद्युक्तः (वह) प्राप्नुहि । गच्छ (जातवेदः) हे प्रसिद्धविद्य (अग्ने) विद्वन् (विद्धि) जानीहि (क्रियमाणम्) अनुष्ठीयमानं कर्म (यथा) येन प्रकारेण (इदम्) (त्वम्) (भिषक)

वाला (असि) है। (त्वया) तेरे साथ (गाम्) गौ, (अश्वम्) घोड़ा (पुरुषम्) पुरुष को (सनेम) हम सेवन करें ॥ १ ॥

भावार्थ—राजा आदि प्रधान प्रबन्ध करें कि सब मनुष्य गौओं, घोड़ों और पुरुषों से यथावत् उपकार लेवें ॥ १ ॥

तथा तदग्ने कृणु जातवेदो विश्वेभिर्देवैः सह संविदानः। यो नो दिदेव यतमो जघास यथा सो अस्य परिधिष्पताति ॥ २ ॥

तथा। तत्। अग्ने। कृणु। जात-वेदः। विश्वेभिः। देवैः। सह। सम्। विदानः। यः। नः। दिदेव। यतमः। जघास। यथा। सः। अस्य। परि-धिः। पताति ॥ २ ॥

भाषार्थ—(तत्) सो (जातवेदः) हे विद्या में प्रसिद्ध (अग्ने) विद्वान् पुरुष ! (विश्वेभिः) सब (देवैः सह) उत्तम गुणों के साथ (संविदानः) मिलता हुआ तू (तथा) वैसा (कृणु) कर। (यथा) जिस से (अस्य) उस [शत्रु] का (सः परिधिः) वह परकोटा (पताति) गिरपड़े, (यः) जिस [शत्रु] ने (नः) हमें (दिदेव) सताया है, अथवा (यतमः) जिस किसी ने (जघास) खाया है ॥२॥

भावार्थ—प्रजा के सताने वाले शत्रुओं को राजा यथावत् दण्ड देवे ॥२॥

अ० २। ६। ३। चिकित्सकः (भेषजस्य) औषधस्य (असि) (कर्ता) अनुष्ठाता (त्वया) (गाम्) गोजातिम् (अश्वम्) अश्वजातिम् (पुरुषम्) पुरुषसमूहम (सनेम) षण सम्भक्तौ। सम्भजेम ॥

२—(तथा) तेन प्रकारेण (तत) तस्मात् (अग्ने) विद्वन् (कृणु) कुरु (जातवेदः) हे प्रसिद्धविद्य (विश्वेभिः) सर्वैः (देवैः) उत्तमगुणैः (सह) सहितः (संविदानः) संगच्छमानः (यः) शत्रुः (नः) अस्मान् (दिदेव) दिवु मर्दने—लिट्, चुरादिः। ममर्द (यतमः) यः कश्चित् (जघास) भक्षितवान् (यथा) येन प्रकारेण (सः) प्रसिद्धः (अस्य) शत्रोः (परिधिः) अ० ४। ६। १। प्राकारः (पताति) लेटि रूपम्। अधो गच्छेत् ॥

यथा सो अस्य परिधिष्पताति तथा तदग्ने कृणु जातवेदः । विश्वेभिर्देवैः सह संविदानः ॥ ३ ॥

यथा । सः । अस्य । परि-धिः । पताति । तथा । तत् । अग्ने । कृणु । जात-वेदः । विश्वेभिः । देवैः । सह । सम्-विदानः ॥३

भाषार्थ—(यथा) जिस प्रकार से (अस्य) उस [शत्रु] का (सः परिधिः) वह परकोटा (पताति) गिर पड़े, (तत्) सो (जातवेदः) हे विद्या में प्रसिद्ध (अग्ने) विद्वान् पुरुष ! (विश्वेभिः) सब (देवैःसह) उत्तम गुणों के साथ (संविदानः) मिलता हुआ तू (तथा) वैसा (कृणु) कर ॥ ३ ॥

भावार्थ—राजा शत्रु से प्रजा की रक्षा करने का उपाय सदा करता रहे ॥ ३ ॥

अक्ष्यौ३ नि विध्य हृदयं नि विध्य जिह्वां नि तृन्द्धि प्र दतो मृणीहि । पिशाचो अस्य यतमो जघासाग्ने यविष्ठ प्रति तं शृणीहि ॥ ४ ॥

अक्ष्यौ । नि । विध्य । हृदयम् । नि । विध्य । जिह्वाम् । नि । तृन्द्धि । प्र । दतः । मृणीहि । पिशाचः । अस्य । यतमः । जघास । अग्ने । यविष्ठ । प्रति । तम् । मृणीहि ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अक्ष्यौ) उसकी दोनों आंखें (नि विध्य) छेद डाल, (हृदयम्) हृदय (नि विध्य) छेद डाल, (जिह्वाम्) जीभ (नि तृन्द्धि) काट डाल, और (दतः) दांतों को (प्र मृणीहि) तोड़ दे । (यतमः) जिस किसी

३—गताम् । म० २ ॥

४—(अक्ष्यौ) अ० १ । २७ । १ । अक्षिणी (नि) नितराम् (विध्य) छिन्धि (हृदयम्) (जिह्वाम्) रसनाम् (नि) (तृन्द्धि) उतृदिर् हिंसानादरयोः । भिन्धि (प्र) प्रकर्षेण (दतः) दन्तान् (मृणीहि) मृ हिंसायाम् । नाशय (पिशाचः) अ० १ । १६ । ३ । मांसभक्षकः (अस्य) पुरुषस्य (यतमः) यः कश्चित् (जघास) भक्षणं कृतवान् (अग्ने) विद्वन् (यविष्ठ) युवन्-इष्ठन् ।

(पिशाचः) मांस खाने वाले पिशाच ने (अस्य) इसका (जघास) भक्षण किया है, (यविष्ठ) हे महाबलवान् (अग्ने) विद्वान् पुरुष ! (तम्) उसको (प्रति) प्रत्यक्ष (शृणीहि) टुकड़े टुकड़े करदे ॥ ४ ॥

भावार्थ—राजा हिंसक प्राणियों का यथावत् नाश करता रहे ॥ ४ ॥

यद॑स्य हृतं विहृ॑तं यत् परा॑भृतमात्मनो॑ जग्धं य॑त॒मत् पिशाचैः । तद॑ग्ने विद्वान् पुनरा भ॑र त्वं शरीरे मांसमसुमेरयामः ॥ ५ ॥

यत् । अस्य । हृतम् । वि-हृ॑तम् । यत् । परा-भृतम् । आत्मनः॑ । जग्धम् । यतमत् । पिशाचैः । तत् । अग्ने । विद्वान् । पुनः॑ । आ । भर । त्वम् । शरीरे । मांसम् । असु॑म् । आ । ई॒रयामः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(पिशाचैः) पिशाचों करके (अस्य) इसके (आत्मनः) शरीर से (यत्) जो (हृतम्) हरा गया, (विहृतम) लूटा गया, (यत्) जो (पराभृतम्) हटाया गया, और (यतमत्) जो कुछ (जग्धम्) खाया गया है। (अग्ने) हे तेजस्वी पुरुष ! (विद्वान्) विद्वान् (त्वम्) तू (तत्) उसको (पुनः) फिर (आ भर) लाकर भर दे, (शरीरे) इसके शरीर में (मांसम्) मांस और (असुम्) प्राण को (आ ईरयामः) हम स्थापित करते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—राजा और वैद्य गण दुःखी प्रजागणों को यथावत् सुख पहुंचावें ॥ ५ ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्व० । पा० ६ । ४ । १५६ । इति वन्लोपः, उकारस्य गुणश्च । हे अतिशयेन तरुण, बलवन् (प्रति) प्रत्यक्षम (तम्) शत्रुम् (शृणीहि) शॄ हिंसायाम् । नशाय ॥

५—(यत्) वस्तु (अस्य) पुरुषस्य (हृतम्) गृहीतम् (विहृतम्) अपहृतम् (यत्) (पराभृतम्)दूरे हृतम् (आत्मनः) शरीरात् (जग्धम्) भुक्तम् (यतमत्) यत्किञ्चित् (पिशाचैः) मांसभक्षकैः (तत्) नष्टम् (अग्ने) तेजस्विन् (विद्वान् (पण्डितः (पुनः) (आ भर) आ हर । आनय (त्वम्) (शरीरे) देहे (असुम्) प्राणम् (आ) सम्यक् (ईरयामः) प्रापयामः ॥

आमे सुपंक्वे शुबले विपंक्वे यो मा पिशाचो अशंने ददम्भं । तदात्मना प्रजया पिशाचा वि यातयन्तामगदो३ऽयमंस्तु ॥ ६ ॥

आमे । सु-पंक्वे । शबले । वि-पंक्वे । यः । मा । पिशाचः । अशंने । ददम्भं । तत् । आत्मना । प्र-जया । पिशाचाः । वि । यातयन्ताम् । अगदः । अयम् । अस्तु ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(यः) जिस (पिशाचः) पिशाच समूह ने (आमे) कच्चे, (सुपक्वे) अच्छे पक्के, (शबले) चितकबरे अथवा (विपक्वे) विविध प्रकार पके हुये (अशने) भोजन में (मा) मुझे (ददम्भ) धोखा दिया है । (तत्) उससे (पिशाचाः) वे मांस भक्षक (आत्मना) अपने जीव और (प्रजया) प्रजा के साथ (वि) विविध प्रकार (यातयन्ताम्) पीड़ा पावें, और (अयम्) यह पुरुष (अगदः) नीरोग (अस्तु) होवे ॥ ६ ॥

भावार्थ—भोजन आदि में कुवस्तु मिलाने वाले दुष्टों को दंड देकर प्रजा को स्वस्थ रखना चाहिये ॥ ६ ॥

क्षीरे मा मन्थे यंतमो ददम्भाकृष्टपच्ये अशने धान्ये३ऽयः । तदा० ॥ ७ ॥

क्षीरे । मा । मन्थे । यतमः । ददम्भं । अकृष्ट-पच्ये । अशंने । धान्ये । यः ॥ ० ॥ ७ ॥

६—(आमे) अपक्वे (सुपक्वे) यथाविधि कृतपाके (शबले) शपेर्वश्च । उ० १ । १०५ । इति शप आक्रोशे—कल, पस्य बः । कर्बुरे (विपक्वे) विविधं पक्वे (यः) (मा) माम् (पिशाचः) मांसभक्षकः (अशने) भोजने (ददम्भ) वञ्चितवान् (तत्) तस्मात् (आत्मना) स्वजीवेन (प्रजया) पुत्रपौत्रादिना सह (पिशाचाः) मांसभक्षकाः (वि) विविधम् (यातयन्ताम्) यत ताडने, चुरादिः । यातनां तीव्रपीडां प्राप्नुवन्तु (अगदः) नीरोगः (अयम्) पुरुषः (अस्तु) भवतु ॥

भाषार्थ—(यतमः) जिस किसी ने (क्षीरे) दूध में, अथवा (मन्थे) मट्ठे में, अथवा (यः) जिसने (अकृष्टपच्ये) बिना जुते खेत से उत्पन्न (अशने) भोजन में, अथवा (धान्ये) यव आदि धान्य में (मा) मुझे (ददम्भ) धोखा दिया है। (तत्) उससे ... ...म० ६ ॥ ७ ॥

भावार्थ—मन्त्र ६ देखो ॥ ७ ॥

अपां मा पाने यतमो ददम्भ क्रव्याद् यातूनां शयने शयानम्। तद्वा० ॥ ८ ॥

अपाम्। मा। पाने। यतमः। ददम्भ। क्रव्य-अत्। यातूनाम्। शयने। शयानम् ॥ ० ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(यतमः) जिस किसी (क्रव्यात्) मांसभक्षक ने (अपाम्) जल के (पाने) पान करने में (यातूनाम्) यात्रियों के (शयने) शयन स्थान में (शयानम्) सोते हुये (मा) मुझे को (ददम्भ) ठगा है। (तत्) उससे...... म० ६ ॥ ८ ॥

दिवा मा नक्तं यतमो ददम्भ क्रव्याद् यातूनां शयने शयानम्। तदात्मना प्रजया पिशाचा वि यातयन्तामगदो३ऽयमस्तु ॥ ९ ॥

दिवा। मा। नक्तम्। यतमः। ददम्भ। क्रव्य-अत्। यातूनाम्। शयने। शयानम्। तत्। आत्मना। प्र-जया। पिशा-

७—(क्षीरे) दुग्धे (मा) माम् (मन्थे) पेयभेदे। तक्रे (यतमः) यः कश्चित् (ददम्भ) वञ्चितवान् (अकृष्टपच्ये) राजसूयसूर्य०। पा०३। १। ११४। इति अकृष्ट+पच पाके—क्यप्। कृष्यादिकं विना स्वयं पक्वे नीवारादौ (अशने) भोजने (धान्ये) अ०३। २६। ३। यवाद्यन्ने ॥

८—(अपाम्) जलानाम् (मा) माम् (पाने) पानकरणे (यतमः) (ददम्भ) (क्रव्यात्) अ०२। २५। ५। मांसभक्षकाः (यातूनाम्) कमिमनिजनि०। उ०१। ७३। इति या प्रापणे—तु। गन्तॄणाम्। पथिकानाम् (शयने) शय्यास्थाने (शयानम्) स्वपन्तम् ॥

चाः । वि । यातयन्ताम् । अगदः । अयम् । अस्तु ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(यतमः) जिस किसी (क्रव्यात्) मांसभक्षक ने (दिवा) दिन में वा (नक्तम्) रात में (यातूनाम्) यात्रियों के (शयने) शयन स्थान में (शयानम्) सोते हुये (मा) मुझ को (ददम्भ) ठगा है। (तत्) उससे (पिशाचाः) वे मांसभक्षक (आत्मना) अपने जीव और (प्रजया) प्रजा के साथ (वि) विविध प्रकार (यातयन्ताम्) पीड़ा पावें, और (अयम्) यह पुरुष (अगदः) नीरोग (अस्तु) होवे ॥ ९ ॥

भावार्थ—म०६ देखो ॥

क्रव्यादमग्ने रुधिरं पिशाचं मनोहनं जहि जातवेदः । तमिन्द्रो वाजी वज्रेण हन्तु च्छिनत्तु सोमः शिरो अस्य धृष्णुः ॥ १० ॥

क्रव्य-अदम् । अग्ने । रुधिरम् । पिशाचम् । मनः-हनम् । जहि । जात-वेदः । तम् । इन्द्रः । वाजी । वज्रेण । हन्तु । छिनत्तु । सोमः । शिरः । अस्य । धृष्णुः ॥ १० ॥

भाषार्थ—(जातवेदः) हे विद्या में प्रसिद्ध (अग्ने) विद्वान् पुरुष ! (क्रव्यादम्) मांस खाने वाले, (रुधिरम्) रोकने वाले और (मनोहनम्) मन बिगाड़ देने वाले (पिशाचम्) राक्षस को (जहि) मार डाल। (तम्) उसको (वाजी) पराक्रमी (इन्द्रः) बड़े ऐश्वर्य वाले आप (वज्रेण) वज्र से (हन्तु) मारें, और (धृष्णुः) निर्भय (सोमः) प्रतापी आप (अस्य) इसका (शिरः) शिर (छिनत्तु) काटें ॥ १० ॥

भावार्थ—नीतिज्ञ राजा पराक्रम करके शत्रुओं को मारकर प्रजा को पाले ॥ १० ॥

९—(दिवा) दिने (नक्तम्) रात्रौ । अन्यद् यथा म० ८, ६ ॥

१०—(क्रव्यादम्) मांसभक्षकम् (अग्ने) विद्वन् (रुधिरम्) इषिमदिमुदि० । उ०१ । ५१ । इति रुधिर् आवरणे-किरच् । निरोधकम् (पिशाचम्) म०६ । राक्षसम् (मनोहनम्) चित्तहर्षहन्तारम् (जहि) नाशय (जातवेदः) हे प्रसिद्धविद्य ! (तम्) पिशाचम् (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् भवान् (वाजी) पराक्रमी (वज्रेण) शस्त्रेण (हन्तु) मारयतु (छिनत्तु) भिनत्तु (सोमः) प्रतापी भवान् (शिरः) मस्तकम् (अस्य) पिशाचस्य (धृष्णुः) आ०१ । १३ । ४ । निर्भयः ॥

सनादग्ने मृणसि यातुधानान् न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः । सहमूरानन दह क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ ११ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातु-धानान् । न । त्वा । रक्षांसि । पृतनासु । जिग्युः । सह-मूरान् । अनु । दह । क्रव्य-अदः मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे विद्वान् [वा भौतिक अग्नि] तू (यातुधानान्) पीड़ा देने हारे [प्राणियों वा रोगों] को (सनात्) नित्य (मृणसि) नष्ट करता है, (रक्षांसि) उन राक्षसों ने (त्वा) तुझे (पृतनासु) संग्रामों में (न) नहीं (जिग्युः) जीता है । (सहमूरान्) समूल (क्रव्यादः) उन मांस भक्षकों को (अनु दह) भस्म करदे । (ते) तेरे (दैव्यायाः) दिव्य गुण वाले (हेत्याः) वज्र से (मा मुक्षत) वे न छूटें ॥ ११ ॥

भावार्थ—मनुष्य विद्यापूर्वक शारीरिक अग्नि अर्थात् बल को स्थिर रख कर अपने वैरियों और रोगों को उनके कारणों सहित नाश करे ॥ ११ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋ० १० । ८७ । १९ और सामवेद पू० १ । ८ । ८ । में है ॥

समाहर जातवेदो यद्धृतं यत् पराभृतम् । गात्राण्यस्य वर्धन्तामंशुरिवा प्यायतामयम् ॥ १२ ॥

सम्-आहर । जात-वेदः । यत् । हृतम् । यत् । परा-भृतम् ।

११—(सनात्) चिरम्—निरु० १२ । ३६ । नित्यम्—(अग्ने) विद्वन् भौतिक वा (मृणसि) नाशयसि (यातुधानान्) अ० १ । ७ । १ । पीड़ाप्रदान् प्राणिनो रोगान् वा (न) निषेधे (त्वा) त्वामग्निम् (रक्षांसि) राक्षसाः प्राणिनो रोगा वा (पृतनासु) अ० ३ । २१ । ३ । संग्रामेषु (जिग्युः) जि जये लिट् । जयं प्रापुः (सहमूरान्) मूलेन कारणेन सहितान् (अनु) अनुक्रमेण (दह) भस्मीकुरु (क्रव्यादः) मांसभक्षकान् (मा मुक्षत) मुच्लृ मोक्षणे-लुङ्, अडभावो माङि । मुक्ता मा भूवन् । न मुक्ता भवन्तु ॥

गात्राणि । अस्य । वर्धन्ताम् । अंशुः-इव । आ । प्यायताम् । अयम् ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(जातवेदः) हे विद्या में प्रसिद्ध ! उसे ! (समाहर) भर दे (यत्) जो कुछ (हृतम्) हर लिया गया, अथवा (यत्) जो कुछ (पराभृतम्) हटाया गया है। (अस्य) इस [मनुष्य] के (गात्राणि) सब अंग (वर्धन्ताम्) बढ़ें। (अयम्) यह पुरुष (अंशुः इव) वृक्ष के अंकुर के समान (आ प्यायताम्) बढ़ता रहे ॥ १२ ॥

भावार्थ—सद्वैद्य रोगों को हटाकर प्राणियों को स्वस्थ रक्खें ॥ १२ ॥

सोमस्येव जातवेदो अंशुरा प्यायतामयम् । अग्ने विरप्शिनं मेध्यमयक्ष्मं कृणु जीवतु ॥ १३ ॥

सोमस्य-इव । जात-वेदः । अंशुः । आ । प्यायताम् । अयम् । अग्ने । वि-रप्शिनम् । मेध्यम् । अयक्ष्मम् । कृणु । जीवतु ॥ १३

भाषार्थ—(जातवेदः) हे विद्या में प्रसिद्ध ! (अयम्) यह पुरुष (सोमस्य अंशुः इव) चन्द्रमा की किरण अथवा सोमलता के अंकुर के समान (आ प्यायताम्) बढ़ता रहे। (अग्ने) हे विद्वान् पुरुष ! तू (विरप्शिनम्) विविध प्रकार से कथने योग्य महागुणी पुरुष को (अयक्ष्मम्) नीरोग और

१२—(समाहर) सम्यगानय पूरय (जातवेदः) प्रसिद्धविद्य (यत्) (हृतम्) गृहीतम् (यत्) (पराभृतम्) दूरे हृतम् (गात्राणि) अ० १।१२।४। गम्लृ—त्रन्, मस्य आकारः। अङ्गानि (अस्य) पुरुषस्य (वर्धन्ताम्) प्रवृद्धानि भवन्तु (अंशुः) मृगय्वादयश्च। उ० १।३७। इति अंश विभाजने—कु। वृक्षसूक्ष्माङ्कुरः (इव) यथा (आ) समन्तात् (प्यायताम्) प्रवृद्धो भवतु (अयम्) ॥

१३—(सोमस्य) चन्द्रस्य सोमवृक्षस्य वा (इव) यथा (अंशुः) (म० १२। किरणो अङ्कुरो वा (आ) सम्यक् (प्यायताम्) वर्धताम् (अयम्) पुरुषः (अग्ने) विद्वन् (विरप्शिनम्) वि+रप व्यक्तायां वाचि—शक्। विविधं रपणं विरपशः। तदस्यास्ति, इनि। विरप्शी, महन्नाम-निघ० ३।३। महागुणविशिष्टम् (मेध्यम्) उगवादिभ्यो यत्। पा० ५।१।२। इति मेधा-

(मेध्यम्) बुद्धि के लिये हितकारी (कृणु) कर, और (जीवतु) वह जीता रहे ॥ १३ ॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुष शारीरिक और आत्मिक रोगों को नाश करके सब को प्रसन्न रक्खे ॥ १३ ॥

एतास्ते॑ अग्ने स॒मिधः॑ पिशाच॒जम्भ॑नीः ।

तास्त्वं जु॑षस्व॒ प्रति॑ चैना गृहाण जातवेदः ॥ १४ ॥

ए॒ताः । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒म्-इधः॑ । पि॒शा॒च॒-जम्भ॑नीः । ताः । त्वम् । जु॒ष॒स्व॒ । प्रति॑ । च॒ । ए॒नाः । गृ॒हा॒ण॒ । जा॒त॒-वे॒द॒ १४

भाषार्थ—(अग्ने) हे विद्वान् पुरुष ! (ते) तेरे (एताः) यह (समिधः) विद्यादि की प्रकाश क्रियायें (पिशाचजम्भनीः) मांसभक्षक [प्राणियों वा रोगों] की नाश करने वाली हैं। (जातवेदः) हे विद्या में प्रसिद्ध ! (त्वम्) तू (ताः) उन से (जुषस्व) प्रसन्न हो, (च) और (एनाः) इनको (प्रति गृहाण) प्रतीति से अंगीकार कर ॥ १४ ॥

भावार्थ—विद्वान् पुरुष विद्या द्वारा दुःखदायी प्राणी और रोगों का नाश करे और धर्म कार्य में सदा प्रवृत रहे ॥ १४ ॥

ता॒र्ष्ट्या॒घीर॑ग्ने स॒मिधः॒ प्रति॑ गृह्णा॒ह्य॒र्चिषा॑ ।

जहा॑तु क्र॒व्याद्रू॒पं यो अ॑स्य मां॒सं जिहीर्ष॑ति ॥ १५ ॥

ता॒र्ष्टि-अ॒घी । अ॒ग्ने॑ । स॒म्-इधः॑ । प्रति॑ । गृ॒ह्णा॒हि॒ । अ॒र्चि॒षा॑ । जहा॑तु । क्र॒व्य॒-अत् । रू॒पम् । यः । अ॒स्य॒ । मां॒सम् । जिहीर्ष॑ति ॥ १५ ॥

यत् । मेधायै हितम् । मेधाविनम् (अयदमम्) नीरोगम् (कृणु) कुरु (जीवतु) सप्राणान् धारयतु ॥

१४—(एताः) प्रत्यक्षाः (ते) तव (अग्ने) विद्वन् (समिधः) विद्यादिप्रकाशक्रियाः (पिशाचजम्भनीः) मांसभक्षकानां प्राणिनां रोगाणां वा नाशयित्र्यः (ताः) समिधः (त्वम्) (जुषस्व) प्रीणीहि (प्रति) प्रतीत्य (च) (एनाः) समिधः (गृहाण) स्वीकुरु (जातवेदः) हे प्रसिद्ध विद्य ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे विद्वान् जन ! (तार्ष्टाघीः) तृष्णाओं की निन्दा करने वाली (समिधः) विद्यादि प्रकाश क्रियाओं को (अर्चिषा) पूजा के साथ (प्रति) निश्चय पूर्वक (गृहाण) तू अंगीकार कर ! (क्रव्यात्) वह मांस भक्षक [प्राणी वा रोग] (रूपम्) अपने रूप को (जहातु) छोड़ देवे, (यः) जो (अस्य) इस पुरुष का (मांसम्) मांस (जिहीर्षति) हरना चाहता है ॥ १५ ॥

भावार्थ—मनुष्य लोभादि तृष्णाओं को छोड़कर परीक्षा पूर्वक विद्याओं का प्रचार करके दुष्ट स्वभावों, रोगों और दुराचारों का नाश करें ॥ १५ ॥

सूक्तम् ३० ॥

१-१७ ॥ आत्मा देवता ॥ १ पथ्या पङ्क्तिः ; २-११, १३, १५-१७ अनुष्टुप्; १२ त्रिष्टुप् ; १४ बृहती छन्दः ॥

आत्मोन्नत्युपदेशः—आत्मा के उन्नति का उपदेश ।

आ॒वत॑स्त आ॒वतः॑ परा॒वत॑स्त आ॒वतः॑ । इ॒हैव भ॑व॒ मा नु गा॒ मा पूर्वा॒ननु॑ गाः पि॒तॄनसु॑ बध्नामि ते दृ॒ढम् ॥१॥

आ-वतः॑ । ते॒ । आ-वतः॑ । प॒रा-वतः॑ ते॒ । आ-वतः॑ । इ॒ह । ए॒व । भ॒व॒ । मा । नु । गाः॒ । मा । पूर्वा॑न् । अनु॑ । गाः॒ । पि॒तॄन् । असु॑म् । ब॒ध्ना॒मि॒ । ते॒ । दृ॒ढम् ॥१॥

भाषार्थ—(ते) तेरे (आवतः) समीप स्थान से, (आवतः) समीप से

१५—(तार्ष्टाघीः) ञितृषा पिपासायाम्-क । तृष्टस्य तृषितस्य भावस्तार्ष्टम् । तृष्ट—अण् । तार्ष्ट+अघि गत्याक्षेपयोः-अच्, ङीष् । आक्षेपो निन्दा । तार्ष्टस्य तृष्णाया लोभस्य निन्दिकाः (अग्ने) विद्वन् (समिधः) विद्यादिप्रकाशक्रियाः (प्रति) निश्चयेन (गृहाण) गृहाण (अर्चिषा) अ० १ । २५ । २ । पूजया (जहातु) नाशयतु (क्रव्यात्) मांसभक्षकः प्राणी दोषो वा (रूपम्) आकारं स्वभावं वा (यः) दुष्टः (अस्य) प्राणिनः (मांसम्) (जिहीर्षति) हर्तुमिच्छति ॥

१—(आवतः) उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । पा० ५ । १ । ११८ । इति उपसर्गाद् धात्वर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे वतिः । आगतात् समीपात् स्थानात्

(ते) तेरे (परावतः) दूर देश से और (आवतः) अति समीप से [मैं प्रार्थना करता हूं] । (इह एव) यहां ही (भव) रह, (नु) निश्चय करके (मा मा गाः) कभी भी मत जा, (पूर्वान्) पहिले (पितॄन्) पिता आदि लोगों के (अनु) पीछे (गाः = गच्छ) चल । (ते) तेरे (असुम्) प्राण को (दृढम्) दृढ़ (बध्नामि) मैं बांधता हूं ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य विचार पूर्वक उत्साही पुरुषों में रहकर माननीय माता पिता गुरु आदि का अनुकरण करके बल और कीर्ति बढ़ावें ॥ १ ॥

यत् त्वाभिचे॒रुः पुरु॑षः स्वो यदर॑णो जनः ।
उन्मो॒चन॒प्रमो॒च॒ने उ॒भे वा॒चा व॑दामि ते ॥ २ ॥

यत् । त्वा । अभि॒-चे॒रुः । पुरु॑षः । स्वः । यत् । अर॑णः । जनः ।
उ॒न्मो॒च॒न॒प्र॒मो॒च॒ने इत्यु॑न्मोचन-प्रमो॒च॒ने । उ॒भे इति॑ । वा॒चा ।
व॒दा॒मि॒ । ते॒ ॥ २ ॥

भाषार्थ—(यत्) चाहे (स्वः) अपनी ज्ञाति वाले (पुरुषः) पुरुष ने और (यत्) चाहे (अरणः) न बात करने योग्य, अबोध (जनः) जनने (त्वा) तुझसे (अभिचेरुः) दुष्कर्म किया है। (उभे) दोनों (उन्मोचनप्रमोचने) अलग रहना और छुटकारा (ते) तुझको (वाचा) वेद वाणी से (वदामि) मैं बतलाता हूं ॥ २ ॥

(ते) तव (आवतः) समीपात् (परावतः) परा-वति। दूरगतात् स्थानात् (ते) (आवतः) अतिसमीपात् (इह) उत्साहिनां मध्ये (एव) अवधारणे (भव) तिष्ठ। कीर्तिं प्राप्नुहि (नु) निश्चये (मा मा गाः) अ० ५ १६। ६। कदापि मा गच्छ (पूर्वान्) पूर्वजान् (अनु) अनुसृत्य (गाः) लोडर्थे लुङ्। गच्छ (पितॄन्) पितृवत् सत्करणीयान् (असुम्) प्राणम् (बध्नामि) स्थापयामि (ते) तव (दृढम्) दृह वृद्धौ—क्त। प्रगाढम् ॥

२—(यत्) यदा (त्वा) त्वाम् (अभिचेरुः) अभि+चर गतौ भक्षणे च—लिट्। अत एक हल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि। पा० ६। ४। १२०। इति एकारः। अभिचरितवन्तः। दुष्कृतवन्तः (पुरुषः) (स्वः) स्वकीयः (यत्) यदि वा (अरणः) अ० १। १६। ३। अ+रण शब्दे—अप्। अरणीयः। असंभाष्यः।

भावार्थ—मनुष्य दुष्टों के फंदों से अलग रहे, और फंस जाने पर उपाय करके निकल आवे ॥ २ ॥

यद् दुद्रोहिथ शेपिषे स्त्रियै पुंसे अचित्त्या । उन्मो० ॥३॥

यत् । दुद्रोहि । शेपिषे । स्त्रियै । पुंसे । अचित्त्या ॥०॥३॥

भाषार्थ—(यत्) जो (स्त्रियै) स्त्री के लिये वा (पुंसे) पुरुष के लिये (अचित्त्या) अचेतना से (दुद्रोहिथ) तू ने अनिष्ट चीता है वा (शेपिषे) शाप दिया है । (उभे) दोनों .. ..म०२ ॥ ३ ॥

भावार्थ--मनुष्य परद्रोह और पर निन्दा से पृथक् रहे और किसी प्रकार से हो जाने पर प्रायश्चित्त करे ॥ ३ ॥

यदेनसो मातृकृताच्छेषे पितृकृताच्च यत् ।

उन्मोचनप्रमोचने उभे वाचा वदामि ते ॥ ४ ॥

यत् । एनसः । मातृ-कृतात् । शेषे । पितृ-कृतात् । च । यत् ।

उन्मोचनप्रमोचने इत्युन्मोचन-प्रमोचने । उभे इति । वाचा ।

वदामि । ते ॥ ४ ॥

भाषार्थ--(यत्) यदि (मातृकृतात्) माता के किये हुये (च) और (यत्) यदि (पितृकृतात्) पिता के किये हुये (एनसः) अपराध से (शेषे) तू सोता है । (उभे) दोनों (उन्मोचनप्रमोचने) अलग रहना और छुटकारा (ते) तुझ को (वाचा) वेद वाणी से (वदामि) मैं बताता हूं ॥ ४ ॥

अबोधः (जनः) (उन्मोचनप्रमोचने) उन्मोचनं पृथक्त्वं प्रमोचनं विमोक्षंच (उभे) द्वे (वाचा) वेदवाण्या (वदामि) कथयामि (ते) तुभ्यम् ॥

३—(यत्) यदि (दुद्रोहिथ) द्रुह-लिट् । अनिष्टं चिन्तितवानसि (शेपिषे) शपितवानसि (स्त्रियै) (पुंसे) पुरुषाय (अचित्त्या) अचेतनया । अन्यद् गतम् ॥

४—(यत्) यदि (एनसः) अ०२ । १० । ८ । अपराधात् (मातृकृ-

भावार्थ—माता पिता आदि के दोष से जो मनुष्य निरुद्यमी होता हो तो वह उस दोष को त्याग दे ॥ ४ ॥

यत् ते॑ मा॒ता यत् ते॑ पि॒ता जा॒मिर्भ्राता॑ च सर्ज॑तः । प्र॒त्यक् से॑वस्व भेष॒जं ज॒रद॑ष्टिं कृणोमि त्वा ॥ ५ ॥

यत् । ते॒ । मा॒ता । यत् । ते॒ । पि॒ता । जा॒मिः । भ्राता॑ । च॒ । सर्ज॑तः । प्र॒त्यक् । से॒व॒स्व॒ । भे॒ष॒जम् । ज॒रत्-अ॒ष्टिम् । कृ॒णोमि॒ । त्वा॒ ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो [औषध] (ते) तेरे (माता) माता (पिता) पिता (च) और (यत्) जो (ते) तेरे (जामिः) मिलकर भोजन करने वाली बहिन और (भ्राता) पोषक वा पोषणीय भाई (सर्जतः) लाते हैं । (भेषजम्) उस औषध को (प्रत्यक्) प्रत्यक्ष (सेवस्व) सेवन कर, (त्वा) तुझ को (जरदष्टिम्) स्तुत के साथ व्याप्ति वा भोजन वाला (कृणोमि) मैं करता हूं ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य माता पिता, बहिन भाइयों से उत्तम शिक्षा पाकर उत्तम जीवन बनावें ॥ ५ ॥

इ॒हैधि॑ पुरुष॒ सर्वे॑ण॒ मन॑सा स॒ह ।
दू॒तौ य॒मस्य॒ मानु॑ गा अधि जीवपुरा इ॒हि ॥ ६ ॥

तात्) मात्रा निष्पादितात् (शेषे) स्वपिषि । आलस्यं करोषि (पितृकृतात्) जनकेन कृतात् । अन्यद् यथा म० २ ॥

५—(यत्) भेषजम् (ते) तव (माता) जननी (यत्) (ते) (पिता) जनकः (जामिः) अ० १ । ४ । १ । संगत्य भोजनशीला । भगिनी (भ्राता) अ० ४ । ४ । ५ । भरणशीलो भरणीयो वा । सहोदरः (च) (सर्जतः) सर्ज अर्जने-लट् । अर्जयतः । प्रापयतः (प्रत्यक्) प्रत्यक्षम् (सेवस्व) संभज (भेषजम्) अ० १ । ४ । ४ । औषधम् (जरदष्टिम्) अ० २ । २८ । ५ । जरता स्तुत्या सह अष्टिः कार्यव्याप्तिर्भोजनं वा यस्य तम् । तथाविधम् (कृणोमि) करोमि (त्वा) त्वाम् ॥

इह । एधि । पुरुष । सर्वेण । मनसा । सह । दूतौ । यमस्य ।
मा । अनु । गाः । अधि । जीव-पुराः । इहि ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(पुरुष) हे पुरुष ! (सर्वेण) संपूर्ण (मनसा सह) मन [साहस] के साथ (इह) यहां पर (एधि) रह । (यमस्य) मृत्यु के (दूतौ अनु) तपाने वाले प्राण और अपान वायु [उलटे श्वास] के पीछे (मा गाः) मत जा । (जीवपुराः) जीवित प्राणियों के नगरों में (अधि इहि) पहुंच ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य उत्साह करके आलस्य आदि मृत्यु के कारणों को छोड़कर जीते हुये अर्थात् पुरुषार्थी शूर वीर महात्माओं में अपना नाम करें ॥६॥

अनुहूतः पुनरेहि विद्वानुदयनं पथः ।
आरोहणमाक्रमणं जीवतोजीवतोऽयनम् ॥ ७ ॥

अनु-हूतः । पुनः । आ । इहि । विद्वान् । उत्-अयनम् । पथः ।
आ-रोहणम् । आ-क्रमणम् । जीवतः-जीवतः । अयनम् ॥७॥

भाषार्थ—(पथः) मार्ग के (उदयनम्) चढ़ाव को (विद्वान्) जानता हुआ, (अनुहूतः) प्रीति से बुलाया गया तू (पुनः) फिर (आ इहि) आ । (आरोहणम्) चढ़ना और (आक्रमणम्) आगे बढ़ना (जीवतोजीवतः) प्रत्येक जीव का (अयनम्) मार्ग है ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य उन्नति के उपायों को जानकर सदा बढ़ता रहे जैसे कि चिउंटी आदि छोटे छोटे जीव भी ऊँचे चढ़ने में लगे रहते हैं ॥ ७ ॥

६—(इह) अत्र पुरुषार्थिसमाजे (एधि) भव (पुरुष) अ० १ । १६ । ४ । हे पौरुषयुक्त (सर्वेण) समस्तेन (मनसा) मनोबलेन (सह) सहितः (दूतौ) अ० १ । ७ । ६ । संतापकौ प्राणापानौ (यमस्य) मृत्युकालस्य (मा गाः) म० १ । मा गच्छ (अनु) अनुसृत्य (अधि इहि) प्राप्नुहि (जीवपुराः) अ० २ । ६ । ३ । जीवितानां नगरीः ॥

७—(अनुहूतः) पुरुषार्थित्वात् प्रीत्या हूतः (पुनः) उत्साहं कृत्वा—इत्यर्थः (आ इहि) आगच्छ (विद्वान्) जानन् (उदयनम्) उद्गमनम् (पथः) मार्गस्य (आरोहणम्) ऊर्ध्वगमनम् (आक्रमणम्) अधिगमनम् । अतिक्रमः (जीवतोजीवतः) जीव प्राणधारणे-शतृ । सर्वस्य प्राणिनः (अयनम्) गतिः । मार्गः ॥

मा बिभे॒र्न म॑रिष्यसि ज॒रद॑ष्टिं कृणोमि त्वा ।
निर॑वोचम॒हं यक्ष्म॒मङ्गे॑भ्यो अङ्गज्व॒रं तव॑ ॥ ८ ॥

मा । बि॒भेः॒ । न । म॒रि॒ष्य॒सि॒ । ज॒रत्-अ॑ष्टिम् । कृ॒णो॒मि॒ । त्वा॒ । निः । अ॒वो॒च॒म् । अ॒हम् । यक्ष्म॑म् । अङ्गे॑भ्यः । अ॒ङ्ग॒-ज्वरम् । तव॑ ॥ ८

भाषार्थ—(मा विभेः) तू मत डरे, (न मरिष्यसि) तू नहीं मरेगा। (त्वा) तुझे (जरदष्टिम्) स्तुति के साथ व्याप्ति वा भोजन वाला (कृणोमि) मैं करता हूं। (तव) तेरे (अङ्गेभ्यः) अंगों से (अङ्गज्वरम्) अंग अंग में ज्वर करने वाले (यक्ष्मम्) राज रोग वा क्षय रोग को (निः=निःसार्य) निकाल कर (अहम्) मैं ने (अवोचम्) बचन कहा है ॥ ८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य निर्भय होकर धर्म करता है, वह मृत्यु अर्थात् अपकीर्ति से बचकर नाम करता है जैसे सद्वैद्य महारोग को निकाल कर यश पाता है ॥ ८ ॥

अ॒ङ्ग॒भे॒दो अ॑ङ्गज्व॒रो यश्च॑ ते हृदयाम॒यः ।
यक्ष्मः॑ श्ये॒न इ॑व॒ प्राप॑प्तद् वा॒चा सा॒ढः प॑रस्त॒राम् ॥९॥

अ॒ङ्ग॒-भे॒दः । अ॒ङ्ग॒-ज्व॒रः । यः । च॒ । ते॒ । हृ॒द॒य॒-आ॒म॒यः । यक्ष्मः॑ । श्ये॒नः-इ॑व । प्र । अ॒प॒प्त॒त् । वा॒चा । सा॒ढः । प॒रः॒-त॒राम् ॥९॥

भाषार्थ—(ते) तेरा (अङ्गभेदः) हड़फूटन, (अङ्गज्वरः) शरीर का ज्वर, (च) और (यः) जो (हृदयामयः) हृदय का रोग है वह और (यक्ष्मः) राज रोग, (वाचा) वेदवाणी से (साढ़ः) हारा हुआ [वह सब रोग]

८—(मा बिभेः) अ० २ । १५ । १ । शङ्कां मा कुरु (न) निषेधे (मरिष्यसि) प्राणान् मोदयसि (जरदष्टिम्) म० ५ । जरता स्तुत्या सह व्याप्तिवन्तं भोजनवन्तं वा (कृणोमि) करोमि (त्वा) पुरुषार्थिनम् (निः) निःसार्य (अवोचम्) उक्तवानस्मि (अहम्) (यक्ष्मम्) अ० २ । १० । ५ । राजरोगम् क्षयम् (अङ्गेभ्यः) अवयवेभ्यः (अङ्गज्वरम्) अङ्गेषु तापकरम् (तव) ॥

९—(अङ्गभेदः) शरीरावयवविदारः (अङ्गज्वरः) सर्वाङ्गतापः (यः) (च) (ते) तव (हृदयामयः) वृहोःषुग्दुकौ च । उ० ४ । १०० । इति हृञ्

(श्येनः इव) श्येन पक्षी के समान (परस्तराम्) बहुत दूर (प्र अपप्तत्) भाग गया है ॥ ९ ॥

भावार्थ—जैसे सद्वैद्य महाकठिन रोगों को अच्छा करता है वैसे ही मनुष्य वेद द्वारा आत्मदोष त्यागकर सुखी होवे ॥ ९ ॥

ऋषी बोधप्रतीबोधावस्वप्नो यश्च जागृविः ।

तौ ते प्राणस्य गोप्तारौ दिवा नक्तं च जागृताम् ॥१०॥

ऋषी इति । बोध-प्रतीबोधौ । अस्वप्नः । यः । च । जागृविः ।

तौ । ते । प्राणस्य । गोप्तारौ । दिवा । नक्तम् । च । जागृताम् १०

भाषार्थ—(ऋषी) दो देखने वाले (बोधप्रतीबोधौ) बोध और प्रतिबोध [अर्थात् विवेक और चेतनता] हैं, (यः) जो एक एक (अस्वप्नः) न सोने वाला (च) और (जागृविः) जागने वाला है । (ते) तेरे (प्राणस्य) प्राण के (गोप्तारौ) रख वाले (तौ) वह दोनों (दिवा) दिन (च) और (नक्तम्) रात (जागृताम्) जागते रहें ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य विवेक और चेतना पूर्वक नित्य सावधान रहकर रक्षा करे ॥ १० ॥

अयमग्निरुपसद्य इह सूर्य उदेतु ते ।

उदेहि मृत्योर्गम्भीरात् कृष्णाच्चित् तमसस्परि ॥११॥

हरणे-कयन्, दुगागमः । इति हृदयम् । वलिमलितनिभ्यः कयन् । उ० ४ । ९९ । इति अम पीडने चुरा०—कयन् । इति आमयो रोगः । मनोरोगः (यक्ष्मः) राजरोगः (श्येनः) शीघ्रगामी पक्षिविशेषः (इव) यथा (प्र) (अपप्तत्) पतॢ गतौ लुङि ऌदित्वात् च्लेरङादेशः । पतः पुम् । पा० ७ । ४ । १९ । इति पुमागमः । प्रागमत् (वाचा) वेदवाण्या (साढः) षह-क्त । अभिभूतः (परस्तराम्) दूरतराम् ॥

१०—(ऋषी) अ० २ । ६ । १ । ऋषिर्दर्शनात्--निरु० २ । ११ । दर्शकौ (बोधप्रतीबोधौ) विवेकचेतने (अस्वप्नः) निद्राहीनः (यः) यः प्रत्येकः (च) (जागृविः) जॄ शॄ जागृभ्यः क्विन् । उ० ४ । ५४ । इति जागृ निद्राक्षये-क्विन् । जागरूकः । नृपतिः (तौ) (ते) तव (प्राणस्य) जीवस्य (गोप्तारौ) रक्षकौ (दिवा) दिने (नक्तम्) रात्रौ (च) (जागृताम्) जागृतौ भवताम् ॥

अयम् । अग्निः । उप-सद्यः । इह । सूर्यः । उत् । एतु । ते । उत्-एहि । मृत्योः । गम्भीरात् । कृष्णात् । चित् । तमसः । परि ११

भाषार्थ—(अयम्) यह (अग्निः) सर्वव्यापक परमेश्वर (उपसद्यः) सेवा योग्य है। (इह) इस में (ते) तेरे लिये (सूर्यः) सूर्य (उदेतु) उदय होवे। (गम्भीरात्) गहरे (मृत्योः) मृत्यु से (चित्) और (कृष्णात्) काले (तमसः) अन्धकार से (परि) अलग होकर (उदेहि) तू ऊपर आ ॥ ११ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमात्मा की आज्ञा मानकर और आलस्यरूपी मृत्यु और अज्ञानरूपी अन्धकार मिटा कर उन्नति का सूर्य चमकावे ॥११॥

नमो यमाय नमो अस्तु मृत्यवे नमः पितृभ्य उत ये नयन्ति । उत्पारणस्य यो वेद तमग्निं पुरो दधे ऽस्मा अरिष्टतातये ॥ १२ ॥

नमः । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे । नमः । पितृभ्यः । उत । ये । नयन्ति । उत्-पारणस्य । यः । वेद । तम् । अग्निम् पुरः । दधे । अस्मै । अरिष्ट-तातये ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(यमाय) न्यायकारी परमात्मा को (मृत्यवे) मृत्यु नाश करने के लिये (नमः) (नमः) वारंवार नमस्कार (अस्तु) होवे, (उत) और (पितृभ्यः) उन रक्षक महापुरुषों को (नमः) नमस्कार हो (ये) जो [हमें] (नयन्ति) ले चलते हैं। (यः) जो परमेश्वर (उत्पारणस्य)

११—(अयम्) प्रत्यक्षः (अग्निः) सर्वव्यापकः परमेश्वरः (उपसद्यः) सेवनीयः (इह) अत्र। ईश्वरोपासनायाम् (सूर्यः) उन्नतिरूपः सूर्यः (उदेतु) उद्गच्छतु (ते) तुभ्यम् (उदेहि) उदागच्छ (मृत्योः) मरणात्। आलस्यात् (गम्भीरात्) अ० ४। २६। ३। गहनात् (कृष्णात्) कालवर्णात् (चित्) अपि (तमसः) अन्धकारात्। अज्ञानात् (परि) पृथग् भूत्वा ॥

१२—(नमः) (नमः) वारंवारं सत्कारः (यमाय) न्यायकारिणे परमात्मने (अस्तु) (मृत्यवे) क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। पा० २। ३। १४। इत्यप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि चतुर्थी। मृत्युं नाशयितुम् (नमः) (पितृभ्यः) रक्षकेभ्यो महापुरुषेभ्यः (उत) अपि (ये) पितरः (नयन्ति) प्रेरयन्ति

पार लगाना (वेद) जानता है, (तम्) उस (अग्निम्) ज्ञानवान् परमेश्वर को (अस्मै) इस जीव के लिये (अरिष्टतातये) कल्याण करने को (पुरः) आगे (दधे) रखता हूं [पूजता हूं] ॥ १२ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमात्मा की महिमा जानकर और विद्वान् परोपकारी महात्माओं का आदर करके सुखी रहें ॥

ऐतु॑ प्रा॒ण ऐतु॒ मन॒ ऐतु॒ चक्षु॒रथो॒ बल॑म् ।
शरी॑रमस्य॒ सं वि॒दां तत् प॒द्भ्यां प्रति॑ तिष्ठतु ॥ १३ ॥

आ । ए॒तु॒ । प्रा॒णः । आ । ए॒तु॒ । मनः॑ । आ । ए॒तु॒ । चक्षुः॑ । अथो॒ इति॑ । बल॑म् । शरी॑रम् । अ॒स्य॒ । सम् । वि॒दाम् । तत् । प॒त्-भ्याम् । प्रति॑ । ति॒ष्ठ॒तु॒ ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(प्राणः) प्राण, पुरुषार्थ [इसमें] (आ एतु) आवे, (मनः) मन (आ एतु) आवे, (अथो) और भी (चक्षुः) दृष्टि और (बलम्) बल (आ एतु) आवे । (तत्) उससे (अस्य) इस पुरुष का (शरीरम्) शरीर (विदां प्रति) बुद्धि की ओर (पद्भ्याम्) दोनों पैरों से (सम्) ठीक ठीक (तिष्ठतु) खड़ा होवे ॥ १३ ॥

भावार्थ—मनुष्य आत्मिक और शारीरिक बल प्राप्त करके और चैतन्य रहकर पुरुषार्थ करे ॥ १३ ॥

(उत्पारणस्य) पार कर्मसमाप्तौ-ल्युट् । उत्कर्षेण पारकरणस्य (यः) परमेश्वरः (वेद) वेत्तास्ति (तम्) (अग्निम्) ज्ञानवन्तं परमेश्वरम् (पुरः दधे) अग्रे धरामि । पूजयामि (अस्मै) पुरुषाय (अरिष्टतातये) अ० ३ । ५ । ५ । क्षेमकरणाय ॥

१३—(आ एतु) आगच्छतु (प्राणः) जीवनसामर्थ्यम् (मनः) मनोबलम् (आ एतु) (चक्षुः) दृष्टिः (अथो) अपि च (बलम्) शक्तिः (शरीरम्) देहः (अस्य) पुरुषस्य (सम्) सम्यक् (विदाम्) षिद्भिदादिभ्योऽङ् । पा० ३ । ३ । १०४ । इति विद ज्ञाने-अङ्, टाप् । बुद्धिम् (तत्) ततः पुरुषार्थात् (पद्भ्याम्) (प्रति) व्याप्य (तिष्ठतु) स्थितं समर्थं भवतु ॥

प्राणेनाग्ने चक्षुषा सं सृजेमं समीरय तन्वा३ सं बलेन । वेत्थामृतस्य मा नु गान्मा नु भूमिगृहो भुवत् ॥१४

प्राणेन । अग्ने । चक्षुषा । सम् । सृज । इमम् । सम् । ईरय तन्वा । सम् । बलेन । वेत्थ । अमृतस्य । मा । नु । गात् । मा । नु । भूमि-गृहः । भुवत् ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे ज्ञानमय परमात्मन् ! (इमम्) इस पुरुष को (प्राणेन) प्राण [जीवन सामर्थ्य] से और (चक्षुषा) दृष्टि से (सं सृज) संयुक्त कर, और [उसे] (तन्वा) शरीर से और (बलेन) बल से (सम् सम् ईरय) अच्छे प्रकार आगे बढ़ा । तू (अमृतस्य) अमरपन का (वेत्थ) जानने वाला है । वह [पुरुष] (नु) अब (मा गात्) न चला जावे, और (मा नु) न कभी (भूमिगृहः) भूमि में घर वाला [अर्थात् गुप्त निवास वाला] (भुवत्) होवे ॥ १४ ॥

भावार्थ—परमेश्वर से प्रार्थना करता हुआ मनुष्य सब प्रकार पुरुषार्थ करके कीर्तिमान् होवे, और ऐसा काम न करे जिस से समाज में उसे नीचा देखना पड़े ॥१४॥

मा ते प्राण उप दसन्मो अपानोऽपि धायि ते ।
सूर्यस्त्वाधिपतिर्मृत्योरुदायच्छतु रश्मिभिः ॥ १५ ॥

मा । ते । प्राणः । उप । दसत् । मो इति । अपानः । अपि । धायि । ते । सूर्यः । त्वा । अधि-पतिः । मृत्योः । उत्-आ-यच्छतु । रश्मि-भिः ॥१५॥

१४—(प्राणेन) जीवनसामर्थ्येन (अग्ने) ज्ञानमय परमात्मन् (चक्षुषा) दर्शनशक्त्या (सं सृज) संयोजय (इमम्) पुरुषम् (सम् ईरय) सम्यक् प्रेरय (तन्वा) शरीरेण (सम्) (बलेन) (वेत्थ) वेत्सि । ज्ञातासि (अमृतस्य) अमरणस्य । कीर्त्तिमत्त्वस्य (नु) इदानीम् (मा गात्) न गच्छेत् स पुरुषः (मा) न (नु) (भूमिगृहः) भूमौ गुप्तस्थाने गृहं निवासो अपकीर्त्या यस्य सह सः (भुवत्) भवेत् ॥

भाषार्थ—(ते) तेरा (प्राणः) प्राण [भीतर जाने वाला श्वास] (मा उप दसत्) नष्ट न होवे, और (ते) तेरा (अपानः) अपान [बाहिर जाने वाला श्वास] (मो अपि धायि) न ढक जावे । (अधिपतिः) प्रभु (सूर्यः) सर्व प्रेरक परमेश्वर (त्वा) तुझको (मृत्योः) मृत्यु से (रश्मिभिः) अपनी व्याप्तियों द्वारा (उदायच्छतु) उठावे ॥ १५ ॥

भावार्थ—मनुष्य अपनी शक्तियों को यथावत् काम में लाकर परमेश्वर के आश्रय से आलस्य, दरिद्रता आदि दुःखों को मिटा कर ऊपर उठे ॥ १५ ॥

इ॒यम॒न्तर्व॑दति जि॒ह्वा ब॒द्धा प॑निष्प॒दा ।
त्वया॒ यक्ष्मं॒ निर॑वोचं श॒तं रोपी॑श्च त॒क्मनः॑ ॥ १६ ॥

इ॒यम् । अ॒न्तः । व॒द॒ति॒ । जि॒ह्वा । ब॒द्धा । प॒नि॒ष्प॒दा । त्वया॑ । यक्ष्म॑म् । निः । अ॒वो॒च॒म् । श॒तम् । रोपीः॑ । च॒ । त॒क्मनः॑ ॥१६

भाषार्थ—(अन्तः) [मुख के] भीतर (बद्धा) बंधी हुई, (पनिष्पदा) थरथराकर चलती हुई (इयम्) यह (जिह्वा) जीभ (वदति) बोलती रहती है । (त्वया) तेरे साथ वर्त्तमान (यक्ष्मम्) राजरोग (च) और (तक्मनः) ज्वर की (शतम्) सौ (रोपीः) पीड़ाओं को (निः=निःसार्य) निकाल कर (अवोचम्) मैंने बचन कहा है ॥ १६ ॥

भावार्थ—जिस प्रकार जीभ को मुख में दबाकर वेद मन्त्र आदि पवित्र बचन बोलते हैं, उसी प्रकार मनुष्य इन्द्रियों को वश में करके अपने सब मलों को धोकर स्वस्थचित्त होवे ॥ १६ ॥

१५—(मा) निषेधे (ते) तव (प्राणः) नासाग्रवर्त्ती पूरको वायुः (उप दसत्) दसु उपक्षये । नश्येत् (मो) निषेधे (अपानः) रेचको वायुः (अपि धायि) अपि धा आच्छादने । आच्छादितो भवतु (ते) (सूर्यः) अ० १ । ३ । ५ । षू प्रेरणे-क्यप्, रुट् च । सर्वप्रेरकः परमेश्वरः (त्वा) (अधिपतिः) प्रभुः (मृत्योः) आलस्यदरिद्रतादिरूपात् मरणात् (उदायच्छतु) यमु उपरमे । उन्नयतु (रश्मिभिः) अ० २ । ३२ । १ । अशू व्याप्तौ-मि, रशादेशः । स्वव्याप्तिभिः ॥

१६—(इयम्) प्रसिद्धा (अन्तः) मुखमध्ये (वदति) उच्चारयति (जिह्वा) रसना (बद्धा) संयता (पनिष्पदा) अप+निः+पदा । अलोपः । अपगत्य निकृत्य नितरां गतिवती (त्वया) त्वया सह वर्तमानम् (यक्ष्मम्) राजरोगम् (निः) निःसार्य (अवोचम्) उक्तवानस्मि (शतम्) बह्वीः (रोपीः) रुप विमोहने-इन्, ङीष् । विमोहनानि । यातनाः (च) (तक्मनः) ज्वरस्य ॥

अयं लोकः प्रियतमो देवानामपराजितः ।
यस्मै त्वमिह मृत्यवे दिष्टः पुरुष जज्ञिषे ।
स च त्वानु ह्वयामसि मा पुरा जरसो मृथाः ॥ १७ ॥

अयम् । लोकः । प्रिय-तमः । देवानाम् । अपरा-जितः । यस्मै । त्वम् । इह । मृत्यवे । दिष्टः । पुरुष । जज्ञिषे । सः । च । त्वा । अनु । ह्वयामसि । मा । पुरा । जरसः । मृथाः ॥१७॥

भाषार्थ—(अयम्) यह (लोकः) संसार, (देवानाम्) विद्वानों का (अपराजितः) न जीता हुआ, (प्रियतमः) अति प्रिय है। (यस्मै) जिस [लोक] के लिये (इह) यहां पर (मृत्यवे) मृत्यु नाश करने को (दिष्टः) ठहराया हुआ (त्वम्) तू, (पुरुष) हे पुरुष ! (जज्ञिषे) प्रकट हुआ है। (सः) वह [लोक] (च) और हम (त्वा) तुझको (अनु ह्वयामसि) बुला रहे हैं। (जरसः) बुढ़ापे से (पुरा) पहिले (मा मृथाः) मत मर ॥ १७ ॥

भावार्थ—इस अनन्त संसार को विद्वान् सदा खोजते रहे हैं। मनुष्य आलस्य आदि छोड़ कर सदा परोपकार में लगा रहे, और स्वस्थ और सावधान रहकर पूर्ण आयु तक आनन्द भोगे ॥ १७ ॥

सूक्तम् ३१ ॥

१-१२ ॥ पुरुषो देवता ॥ अनुष्टुप् छन्दः ॥

राजधर्मोपदेशः—राजा के धर्म का उपदेश ॥

यां ते चक्रुरामे पात्रे यां चक्रुर्मिश्रधान्ये ।

१७—(अयम्) दृश्यमानः (लोकः) संसारः (प्रियतमः) अतिहितकरः (देवानाम्) विदुषाम् (अपराजितः) अनभिभूतः । सर्वदेवान्वेषणीयः (यस्मै) लोकप्राप्तये (त्वम्) हे मनुष्य (इह) अस्मिन् जन्मनि (मृत्यवे) म० १२ । मृत्युं नाशयितुम् (दिष्टः) आदिष्टः । नियतः (पुरुष) हे पुरुषार्थिन् (जज्ञिषे) प्रादुर्बभूविथ (सः) लोकः (च) वयं च (त्वा) पुरुषम् (अनु) अनुक्रमेण (ह्वयामसि) आह्वामः (मा) निषेधे (पुरा) अग्रे (जरसः) जरायाः (मृथाः) माङि लुङि अडभावः । प्राणान् त्यज ॥

आमे मांसे कृत्यां यां चक्रुः पुनः प्रति हरामि ताम् ॥१॥

याम् । ते । चक्रुः । आमे । पात्रे । याम् । चक्रुः । मिश्रधान्ये । आमे । मांसे । कृत्याम् । याम् । चक्रुः । पुनः । प्रति । हरामि । ताम् ॥ १ ॥

भाषार्थ—[हे राजन्] (याम्) जिस [हिंसा] को (ते) तेरे (आमे) भोजन में, वा (पात्रे) पानी में (चक्रुः) उन्होंने [हिंसकों ने] किया है, (याम्) जिसको [तेरे] (मिश्रधान्ये) एकट्ठे किये धान्य में (चक्रुः) उन्होंने किया है। (याम्) जिस (कृत्याम्) हिंसा को [तेरे] (आमे) चलने में वा (मांसे) ज्ञान वा काल वा मांस में (चक्रुः) उन्होंने किया है, (ताम्) उसको (पुनः) अवश्य मैं (प्रति) उलटा (हरामि) मिटाता हूं ॥ १ ॥

भावार्थ—राजा दुष्कर्मी विघ्नकारियों को सदा दण्ड देता रहे ॥ १ ॥

इस मन्त्र का मिलान अ० ४ । १७ । ४ से करो ॥ १

यां ते चक्रुः कृकवाकावजे वा यां कुरीरिणि । अव्यां ते कृत्यां यां० ॥ २ ॥

याम् । ते । चक्रुः । कृकवाकौ । अजे । वा । याम् । कुरीरिणि । अव्याम् । ते । कृत्याम् । ० ॥ २ ॥

भाषार्थ—(याम्) जिस [हिंसा] को (ते) तेरे (कृकवाकौ) गले से बोलने वाले कुक्कुट वा मोर पर (वा) अथवा (याम्) जिसको (कुरी-

१—(याम्) कृत्याम् (ते) तव (चक्रुः) कृतवन्तः शत्रवः (आमे) अम गतिभोजनानिषु— घञ् । भोजने (पात्रे) अ० ४ । १७ । ४ । पानीये । जलभाजने (मिश्रधान्ये) एकत्रीकृतान्ने (आमे) गमने (मांसे) अ० ४ । १७ । ४ । ज्ञाने काले मांसे वा (कृत्याम्) अ० ४ । ६ । ५ । हिंसाम् (पुनः) अवधारणे (प्रति) प्रत्यक्षं प्रतिकूलं वा (हरामि) नाशयामि (ताम्) कृत्याम् ॥

२—(कृकवाकौ) कृके वचः कश्च । उ० १ । ६ । इति कृक+वच परिभाषणे-ञुण् । कृकेण गलेन वक्तीति तस्मिन् कुक्कुटे मयूरे वा (अजे) गतिशीले छागे (वा) अथवा (कुरीरिणि) कृञ उच्च । उ० । ४ । ३३ । इति

रिणि) केश वाले (अजे) बकरे पर (चक्रुः) उन्होंने [शत्रुओं ने] किया है वा (याम्) जिस (कृत्याम्) हिंसा को (ते) तेरी (अव्याम्) भेड़ी पर … म० १ ॥ २ ॥

भावार्थ—राजा उपकारी पक्षियों और चौपायों की रक्षा करे ॥ २ ॥

यां ते चक्रुरेकशफे पशूनामुभयादति । गर्दभे कृत्यां यां० ॥ ३ ॥

याम् । ते । चक्रुः । एक-शफे । पशूनाम् । उभयादति । गर्दभे । कृत्याम् ० ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(याम) जिस [हिंसा] को (ते) तेरे (पशूनाम्) पशुओं के मध्य (एकशफे) एक खुर वाले और (उभयादति) दोनों ओर दांत वाले [अश्व आदि] पर (चक्रुः) उन्हों ने किया है। (याम्) जिस (कृत्याम्) हिंसा को (गर्दभे) गधे पर…म० १ ॥ ३ ॥

भावार्थ—घोड़े गधे आदि उपकारी पशुओं की राजा रक्षा करे ॥ ३ ॥

यां ते चक्रुरमूलायां वलगं वा नराच्याम् । क्षेत्रे ते कृत्यां यां० ॥ ४ ॥

याम् । ते । चक्रुः । अमूलायाम् । वलगम् । वा । नाराच्याम् । क्षेत्रे । ते । कृत्याम् ० ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(याम्) जिस [हिंसा] को (वलगम्) गुप्त कर्म से (ते) तेरे (अमूलायाम्) प्राप्ति योग्य (वा) अथवा (नराच्याम्) मनुष्यों से सत्कार

कृञ् करणे-ईरन्, तत इनि । कुरीराः केशाः, तद्वति, यथा सायणभाष्ये, अ० ६ । १३८ । २ (अव्याम्) मेष्याम् । अन्यद् गतम् । म० १ ॥

३—(एकशफे) एकखुरयुक्ते अश्वादौ (पशूनाम्) चतुष्पदां मध्ये (उभयादिति) छान्दसो दीर्घः । उभयदति । ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ते (गर्दभे) कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् । उ० ३ । १२२ । इति गर्द शब्दे-अभच् । खरे। अन्यद् गतम् ॥

४—(अमूलायाम्) खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ । उ० ४ । ९० । इति अम

योग्य [ओषधि] में (चक्रुः) उन्हों ने किया है । अथवा (याम्) जिस (कृत्याम्) हिंसा को (ते) तेरे (क्षेत्रे) ऐश्वर्य के हेतु खेत में......म० १ ॥ ४ ॥

भावार्थ—राजा प्रबन्ध करे कि औषधि आदि पदार्थ दूषित न होवें ॥४॥

यां ते॑ चक्रुर्गार्ह॑पत्ये पूर्वाग्नावुत दुश्चितः॑ । शालायां कृत्यां यां० ॥ ५ ॥

याम् । ते॒ । चक्रुः॑ । गार्ह॑-पत्ये । पूर्व॒-अग्नौ । उत । दुः॒ऽचितः॑ । शालायाम् । कृत्याम् ० ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(याम्) जिस [हिंसा] को (दुश्चितः) बुरा चीतने वालों ने (ते) तेरे (गार्हपत्ये) गृहस्थ काम में (उत) और (पूर्वाग्नौ) निवास के हेतु अग्नि आदि में (चक्रुः) किया है । अथवा (शालायाम्) शाला में (याम्) जिस (कृत्याम्) हिंसा को......म० १ ॥ ५ ॥

भावार्थ—राजा प्रबन्ध करे कि गृहस्थ लोगों के कामों और पदार्थों में कोई उपद्रव न करे ॥ ५ ॥

यां ते॑ चक्रुः स॒भायां॒ यां चक्रुर॑धि॒देव॑ने । अ॒क्षेषु॑ कृत्यां यां० ॥ ६ ॥

याम् । ते॒ । चक्रुः॑ । स॒भाया॑म् । याम् । चक्रुः॑ । अधि॒-देव॑ने । अ॒क्षेषु॑ । कृत्याम् । ० ॥ ६ ॥

गतौ भोजने-ऊलच्, टाप् । प्रापणीयायाम् (वलगम्) मुदिग्रोर्गग्गौ । उ० १ । १२८ । इति वल संवरणे-गप्रत्ययः; अकारागमः, तृतीयास्थाने प्रथमा । संवरणेन । आच्छादनेन (वा) (नराच्याम्) नर+अञ्चु गतिपूजनयोः-क्विन्, ङीप् । नरैः पूजनीयायाम् ओषध्याम् (क्षेत्रे) ऐश्वर्यहेतौ शस्याद्युत्पत्तिस्थाने । अन्यद् गतम् ॥

५—(गार्हपत्ये) गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः । पा० ४ । ४ । ६० । इति गृहपति-ञ्य । गृहपतिना संयुक्ते कर्मणि (पूर्वाग्नौ) पुर्व पूतौ निवासे च-अच् । निवास-हेतौ पावकादौ (उत) अपि (दुश्चितः) दुस्+चिती संज्ञाने-क्विप् । दुष्ट-चिन्तकाः (शालायाम्) गृहे । अन्यद् गतम् ॥

भाषार्थ—(याम्) जिस (हिंसा) को (ते) तेरी (सभायाम्) सभा में (चक्रुः) उन्हों ने (शत्रुओं ने) किया है, और (याम्) जिसको तेरे (अधिदेवने) क्रीड़ा स्थान उपवन आदि में (चक्रुः) उन्हों ने किया है। (याम्) जिस (कृत्याम्) हिंसा को (अक्षेषु) व्यवहारों में......म० १ ॥ ६ ॥

भावार्थ—राजा सभाओं, उपवन आदिकों और व्यवहारों में विघ्नकारी पुरुषों को दण्ड देता रहे ॥ ६ ॥

यां ते॑ चक्रुः सेना॑यां यां चक्रुरिष्वायुधे। दुन्दुभौ कृत्यां यां० ॥ ७ ॥

याम् । ते । चक्रुः । सेना॑याम् । याम् । चक्रुः । इषु-आयुधे । दुन्दुभौ । कृत्याम् । ० ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(याम्) जिस (हिंसा) को (ते) तेरी (सेनायाम्) सेना में (चक्रुः) उन [शत्रुओं] ने किया है, और (याम्) जिसको तेरे (इष्वायुधे) बाण आदि शस्त्रों में (चक्रुः) उन्होंने किया है। (याम्) जिस (कृत्याम्) हिंसा को तेरी (दुन्दुभौ) दुन्दुभि में...म० १ ॥ ७ ॥

भावार्थ—सेनापति अपनी सेना और अस्त्र शस्त्र बाजे आदि की सावधानी से रक्षा करे ॥ ७ ॥

यां ते॑ कृत्यां कूपे॑ऽवदधुः श्मशाने वा निचख्नुः ।
सद्मनि कृत्यां यां चक्रुः पुनः प्रति हरामि ताम् ॥ ८ ॥

याम् । ते । कृत्याम् । कूपे॑ । अव-दधुः । श्मशाने । वा । नि-चख्नुः । सद्मनि । कृत्याम् । याम् । चक्रुः । पुनः । प्रति । हरामि । ताम् ॥ ८ ॥

६—(सभायाम्) सह भान्ति यत्र। समाजे (अधिदेवने) दिवु क्रीड़ादिषु-ल्युट्। उपवनादौ क्रीड़ास्थाने (अक्षेषु) अ० ४। ३८। ५। व्यवहारेषु। अन्यद् गतम् ॥

७—(सेनायाम्) योद्धृसमूहे (इष्वायुधे) बाणादिशस्त्रे (दुन्दुभौ) बृहड्ढक्कायाम्। अन्यद् गतम् ॥

भाषार्थ—(याम्) जिस (कृत्याम्) हिंसा को (ते) तेरे (कूपे) कूये में (अवदधुः) उन [शत्रुओं] ने कर दिया है, (वा) अथवा (श्मशाने) मरघट में (निचख्नुः) उन्होंने खोद कर रक्खा है। (याम्) जिस (कृत्याम्) हिंसा को (सद्मनि) तेरे घर में (चक्रुः) उन्हों ने किया है, (ताम्) उसको (पुनः) अवश्य मैं (प्रति) उलटा करके (हरामि) मिटाता हूं ॥ ८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य कूये तालाब, आदि को मलिन करें, अथवा रोग-कारक वस्तुयें गाड़कर मरघटों को दूषित करें, अथवा घरों के पास दुर्गन्ध आदि फैलावें, राजा उसका यथावत् प्रबन्ध करे ॥ ८ ॥

यां ते॑ चक्रुः पु॑रुषास्थे अ॒ग्नौ संक॑सुके च॒ याम् ।
ओ॒कं नि॑र्दा॒हं क्र॒व्याद॒ं पुन॒: प्रति॑ हरामि॒ ताम् ॥ ९ ॥

याम् । ते॒ । च॒क्रुः । पु॒रु॒ष॒-अ॒स्थे । अ॒ग्नौ । सम्-क॑सुके । च॒ । याम् । ओ॒कम् । निः-दा॒हम् । क्र॒व्य॒-अदम् । पुन॑: । प्रति॑ । ह॒रा॒मि॒ । ताम् ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(याम्) जिस [हिंसा] को (ते) तेरे (पुरुषास्थे) पुरुषों की हड्डी में, (च) और (याम्) जिसको (संकसुके) भभकती (अग्नौ) आग में (चक्रुः) उन [शत्रुओं] ने किया है; (ताम्) उसको (ओकम्) घोर समान भयानक (क्रव्यादम्) मांस खाने वाले (निर्दाहम् प्रति) जला देने वाले अग्नि में (पुनः) अवश्य (हरामि) मैं नाश करता हूं ॥ ९ ॥

८—(कूपे) गम्यते जलार्थिभिः। कुयुभ्यां च। उ० ३। २७। इति कुङ् गतिशोषणयोः-प, स च किद् दीर्घश्च। जलाधारे (अवदधुः) अवधारितवन्तः (श्मशाने) श्मन्+शाने। शीङ् स्वप्ने-मनिन्, डिच्च। श्मानः शवाः शेरते यत्र। शीङ्-शानच्, डिच्च। शवदाहस्थाने (निचख्नुः) खनु अवदारणे लिट्। विदार्य धृतवन्तः (सद्मनि) गृहे। अन्यद् गतम्। म० १ ॥

९—(पुरुषास्थे) अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः। पा० ५। ४। ७५। इति पुरुष+अस्थि-अच्प्रत्ययः, अजिति योगविभागात्। पुरुषाणामस्थिनि (अग्नौ) पावके (संकसुके) वलेरूकः। उ० ४। ४०। इति सम्+कस गतौ शासने च-ऊक, छान्दसो ह्रस्वः। संगच्छमाने। जाज्वल्यमाने (ओकम्) अ०

भावार्थ—मृतक दाह क्रिया में विघ्नकारी दुष्टों को राजा यथावत् दण्ड देकर नष्ट करे ॥ ९ ॥

अपंथेना जंभारैणां तां पृथेतः प्र हिंण्मसि । अधीरो मर्याधीरेभ्युः सं जंभुराचित्या ॥ १० ॥

अपंथेन । आ । जुभार् । एनाम् । ताम् । पथा । इतः । प्र । हिन्मसि । अधीरः । मर्या-धीरेभ्यः । सम् । जुभार् । अचित्या १०

भाषार्थ—(अपथेन) कुमार्ग से (एनाम्) इस (हिंसा) को (आ जभार) वह लाया था, (ताम्) उसको (पथा) सुमार्ग से (इतः) इस स्थान से (प्र हिण्मसि) हम निकालते हैं । (अधीरः) वह अधीर [शत्रु] (मर्याधीरेभ्यः) मर्यादा धारण करने वाले पुरुषों के लिये (अचित्या) अपने अज्ञान से [उस] हिंसा को (सम् जभार) लाया था ॥ १० ॥

भावार्थ—जो कुमार्गी पुरुष सत्पुरुषों के साथ दोष करते हैं सत्पुरुष उनको कुमार्ग से छुड़ा कर सुमार्ग में ले आते हैं ॥ १० ॥

यश्चुकार् न शुशाक् कर्तुं शुश्रे पादंमङ्गुरिम् । चुकारं भुद्रमस्मभ्यंमभुगो भगंवद्भ्यः ॥ ११ ॥

यः । चुकारं । न । शुशाकं । कर्तुंम् । शुश्रे । पादंम् । अङ्गुरिम् । चुकारं । भुद्रम् । अुस्मभ्यंम् । अुभगः । भगंवत्-भ्यः ॥ ११ ॥

---

२ । २४ । ३ । चौरवद् भयानकम् (निर्दाहम्) नितरां दाहकं पावकम् (क्रव्यादम्) शवमांसभक्षकम् (पुनः) अवश्यम् (प्रति) अभिलक्ष्य (हरामि) नाशयामि (ताम्) हिंसाम् ॥

१०—(अपथेन) ऋकपूरब्धूः पथामानक्षे । पा० । ५ । ४ । ७४ । इति अ+पथिन्-अप्रत्ययः । कुमार्गेण (आ) (जभार) जहार । आनिनाय (एनाम्) कृत्याम् (ताम्) (पथा) सुमार्गेण (इतः) अस्मात् स्थानात् (प्र हिण्मसि) हि गतिवृद्ध्योः । हिनुमीना । पा० ८ । ४ । १५ । इति णत्वम् । प्रेषयामः । अपसारयामः (अधीरः) सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । उ० २ । २४ । इति डुधाञ् धारणपोषणयोः-क्रन् । अधारकः । अपण्डितः (मर्याधीरेभ्यः) मर्यादाधारकेभ्यः (सम्) सम्यक् (जभार) निनाय (अचित्या) अज्ञानेन ॥

भाषार्थ—(यः) जिस [दुष्ट] ने (कर्तुम्) हिंसा को (चकार) किया था, वह (न शशाक) समर्थ न था, उसने (पादम्) अपना पैर और (अङ्गुरिम्) अंगुरी (शश्रे) तोड़ डाली। उस (अभगः) अभागे पुरुष ने (अस्मभ्यम्) हम (भगवद्भ्यः) ऐश्वर्यवालों को (भद्रम्) आनन्द (चकार) किया ॥ ११ ॥

भावार्थ—दुर्बलात्मा पापी दण्ड पाकर अपने हाथ पैर में कष्ट पाकर धर्मात्माओं को नहीं सता सकता ॥ ११ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से अ० ४। १८। ६। में आया है ॥

कृत्याकृतं वलगिनं मूलिनं शपथेय्यम् ।
इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेनाग्निर्विध्यत्वस्तया ॥ १२ ॥

कृत्या-कृतम् । वलगिनम् । मूलिनम् । शपथेय्यम् । इन्द्रः । तम् । हन्तु । महता । वधेन । अग्निः । विध्यतु । अस्तया ॥१२

भाषार्थ—(इन्द्रः) प्रतापी राजा (वलगिनम्) गुप्त काम करने वाले (मूलिनम्) जड़ पकड़ने वाले, (शपथेय्यम्) कुवचन बोलने वालों के प्रधान, (कृत्याकृतम्) हिंसा करने वाले शत्रु को (महता) अपने बड़े (वधेन) वज्र से (हन्तु) मारे और (अग्निः) वही ज्ञानी राजा (अस्तया) अपने अस्त्र से

११—(यः) दुष्टः (चकार) कृतवान् (न) निषेधे (शशाक) शक्त आसीत् (कर्तुम्) अ० ४। १८। ६। कृञ् हिंसायाम्-तुन्। हिंसाम् (शश्रे) शीर्णवान् (पादम्) चरणम् (अङ्गुरिम्) अङ्गुलिम् (चकार) (भद्रम्) कल्याणम् (अस्मभ्यम्) धर्मात्मभ्यः (अभगः) अनैश्वर्यः (भगवद्भ्यः) ऐश्वर्यवद्भ्यः ॥

१२—(कृत्याकृतम्) अ० ४। १७। ४। हिंसाकारिणम् (वलगिनम्) म० ४। वलग-इनि । आच्छादनकर्माणम् (मूलिनम्) प्राप्तमूलम्। सुदृढम् (शपथेय्यम्) ढश्छन्दसि । पा० ४। ४। १०६। इति बाहुलकात् शपथ-ढ। शपथे साधुः शपथेयः। तत्र साधुः। पा० ४। ४। ९८। इति यत्। शपथेयेषु साधुस्तम्। महाकुवचनकारिणम् (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् राजा (तम्) शत्रुम्

(तम्) उस वैरी को (विध्यतु) बेध डाले ॥ १२ ॥

भावार्थ—शूर वीर विद्वान् राजा दुराचारियों को यथावत् खोजकर दण्ड देता रहे ॥ १२ ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

इति पञ्चमं काण्डम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजप्रथितमहागुणमहिम श्री सयाजी राव
गायकवाड़ाधिष्ठितबड़ोदेपुरीगतश्रावणमासपरीक्षा-
याम् ऋक्सामाथर्ववेदभाष्येषु लब्धदक्षिणेन
श्री पण्डित क्षेमकरणदास त्रिवेदिना
कृते अथर्ववेदभाष्ये पञ्चमं काण्डं समाप्तम् ॥

इदं काण्डं प्रयागनगरे श्रावणमासे रक्षाबन्धनतिथौ [शुक्लपञ्चदश्याम्]
१९७२ तमे विक्रमीये संवत्सरे धीरवीरचिरप्रतापिमहायशस्वि
श्री राजराजेश्वर पञ्चम जार्ज महोदयस्य
सुसाम्राज्ये सुसमाप्तिमगात् ॥

मुद्रितम्—अग्रहायणे कृष्णचतुर्थ्यां संवत् १९७२-ता० २५ नोवेम्बर १९१५ ॥

(हन्तु) नाशयतु (महता) विशालेन (वधेन) हननसाधनेन वज्रेण (अग्निः) ज्ञानी राजा (विध्यतु) ताडयतु (अस्तया) हसिमृग्रिण्० । उ० ३ । ८६ । इति असु क्षेपणे-तन्, टाप् । अस्त्रेण ॥

॥ ओ३म् ॥

आनन्द समाचार ।

[आप देखिये और अपने मित्रों को दिखाइये]

अथर्ववेदभाष्यम्—ब्रह्मा जी से लेकर सब बड़े २ ऋषि, मुनि और योगी जिन वेदों का महत्त्व गाते आये हैं, और विदेशीय विद्वान् जिनकी महिमा और अर्थ खोजने में लग रहे हैं, वे अब तक संस्कृत में होनेके कारणबड़े कठिन समझे जाते थे, और कुछ विद्वानों को छोड़ कर सर्वसाधरण उनका अर्थ नहीं समझ सकते थे अबतक ऋग्वेद, यजुर्वेद, औरसामवेद का भाषा में अर्थ हो चुका है। और लोगों को उनके मर्म जानने का सौभाग्य मिला है। परन्तु अथर्ववेद का अर्थ अभी तक नागरी भाषा में नहीं था, इस महा त्रुटि को पूरा करने के लिये प्रयाग निवासी पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी सरल भाषा और संस्कृत में वेद, निघण्टु, निरुक्त, व्याकरणादि सत्य शास्त्रों के प्रमाण से उसका भाष्य बड़े परिश्रम से बनाकर प्रकाशित कर रहे हैं।

भाष्य का क्रम इस प्रकार है, १—सूक्त के देवता, छन्द, उपदेश, २—सस्वर मूल मन्त्र, ३—सस्वर पदपाठ, ४—मन्त्र के शब्दों को कोष्ठ में देकर सान्वय भाषार्थ ५—भावार्थ ६—आवश्यक टिप्पणी, पाठान्तर, अनुरूप पाठादि, ७—प्रत्येक पृष्ठ मे लाइन देकर सन्देह निवृत्ति के लिये शब्दों और क्रियाओं की व्याकरण निरुक्तादि प्रमाणों से सिद्धि।

इस वेद में २० छोटे बड़े कांड हैं, एक एक कांड का भावपूर्ण संक्षिप्त स्त्री पुरुषों के समझने योग्य अति सरल भाषा और संस्कृत भाष्य अल्प मूल्य में छपकर ग्राहकों के पास पहुंचता है। वेद प्रेमी श्रीमान् राजे, महाराजे, सेठ, साहूकार, विद्वान् और सर्वसाधारण स्त्री पुरुष स्वाध्याय, पुस्तकालयों और पारितोषिकों के लिये भाष्य मंगावें और जगत्पिता परमेश्वर के पारमार्थिक और सांसारिक उपदेश, ब्रह्मविद्या, वैद्यक विद्या, शिल्प विद्या, राजविद्यादि अनेक विद्याओं का तत्त्व जानकर आनन्द भोगें और धर्मात्मा पुरुषार्थी होकर कीर्ति पावें। छपाई उत्तम और काग़ज़ बढ़िया रायल अठपेजी है।

स्थायी ग्राहकों में नाम लिखनेवाले सज्जनों को २०) सैकड़ा छूट देकर पुस्तक वी० पी० वा नगद दाम पर दिये जाते हैं।

काण्ड १—भूमिका सहित, २, ३, ४, ५ मूल्य ८)

काण्ड ६—छप रहा है।

काण्ड ७—शीघ्र प्रकाशित होगा।

हवनमन्त्राः—धर्म शिक्षा का उपकारी पुस्तक—चारों वेदों के संगृहीत मन्त्र ईश्वरस्तुति, स्वस्तिवाचन, शान्ति करण, हवनमन्त्र, वामदेव्यगान-सरल भाषा में शब्दार्थ सहित संशोधित बढ़िया रायल अठपेजी, पृष्ठ ६०, मूल्य ।)॥

रुद्राध्यायः—प्रसिद्ध यजुर्वेद अध्याय १६ (नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः) ब्रह्म निरूपक अर्थ संस्कृत, भाषा और अंगरेज़ी में, बढ़िया रायल अठपेजी, पृष्ठ १४८ मूल्य ।=)

रुद्राध्यायः—मूल मात्र बढ़िया रायल अठपेजी पृष्ठ १४ मूल्य)॥

२५ नवम्बर १९१५।

पता—पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी,
५२ लूकरगञ्ज प्रयाग (Allahabad)

अथर्ववेद भाष्य की सम्मतियां ।

चिट्ठी संख्या २७० तिथि १०—१२—१५१४ । कार्यालय श्रीमती आर्य-प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त आगरा व अवध, बुलन्दशहर ।

आपका पत्र संख्या १०१ तथा अथर्ववेद भाष्य का तृतीय कांड मिला । इस कृपा के लिये अनेक धन्यवाद है । वास्तव में आप आर्यसमाज के साहित्य को समृद्धि शाली बनाने में बड़ा कार्य्य कर रहे हैं, आपकी विद्वत्ता और कृपा के लिये आर्य्य संसार ही नहीं, प्रत्युत प्रत्येक शिखा सूत्र धारी को आभारी होना चाहिये । ईश्वर आपकी उत्तरोत्तर उस महत्व पूर्ण कार्य्य के सम्पादन और समाप्त करने के लिये शक्ति प्रदान करें, ऐसे उपयोगी ग्रन्थ प्रकाशन को आप सदैव जारी रक्खें यही प्रार्थना है ।

भवदीय

मदमोहन सेठ,

(एम० ए० एल० एल० बी०)

मन्त्री सभा ।

श्रीमान् पण्डित तुलसीराम स्वामी-प्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा संयुक्तप्रान्त, सामवेद भाष्यकार, सम्पादक वेद प्रकाश, मेरठ —मार्च १९१३ ।

ऋग्यजुर्वेद का भाष्य श्री स्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने संस्कृत और भाषा में किया है, सामवेद का श्री पं० तुलसीराम स्वामी ने किया है, अथर्ववेद के भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी । पं० क्षेमकरणदास जी प्रयाग निवासी ने इस अभाव को दूर करना आरम्भ कर दिया है । भाष्य का क्रम अच्छा है । यदि इसी प्रकार समस्त भाष्य बन गया जो हमारी समझ में कठिन है, तो चारों वेदों के भाषा भाष्य मिलने लगेंगे, आर्यों का उपकार होगा !

श्रीयुत महाशय नारायणप्रसाद जी—मुख्याधिष्ठाता गुरुकुल वृन्दावन मथुरा—उपप्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त । आर्यमित्र आगरा २४ जनवरी १९१३ ।

श्री पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी प्रयाग निवासी, ऋक्, साम तथा अथर्ववेद सम्बन्धी परीक्षोत्तीर्ण अथर्ववेद का भाषा भाष्य करते हैं, ..मैंने सम्पूर्ण [प्रथम] कांड का पाठ किया । त्रिवेदीजी का भाष्य ऋषि दयानन्दजी की शैली के अनुसार भावपूर्ण, संक्षिप्त और स्पष्टतया प्रकट करने वाला है कि मन्त्र के किस शब्द के स्थान में भाषा का कौनसा शब्द आया, फिर नोटों में व्याकरण तथा निरुक्त के प्रमाण, प्रारम्भ में एक उपयोगी भूमिका दे देने से भाष्य की उपयोगिता और भी बढ़गई है, निदान भाष्य अत्युत्तम, आर्यसमाज का पक्षपोषक और इस योग्य है कि प्रत्येक आर्यसमाज उसकी एक २ पोथी (कापी) अपने पुस्तकालय में रक्खें ।

त्रिवेदीजी ने इस भाष्य का आरम्भ करके एक बड़ी कमी के पूर्ण करने का उद्योग किया है । ईश्वर उनको बल तथा वेद प्रेमी आवश्यक सहायता प्रदान करें निर्विघ्नता के साथ वह शुभ कार्य पूरा हो...छपाई और कागज़ भी अच्छा है ।...

श्रीयुत महात्मा मुन्शीरामजी—जिज्ञासु-मुख्याधिष्ठाता, गुरुकुल कांगड़ी हरिद्वार—पत्र संख्या ९४ तिथि २७-१०-१९०९।

अथर्ववेद भाष्य आपका दिया व किया हुआ अवकाशानुसार तीसरे हिस्से के लग भग देख चुका हूं आपका परिश्रम सराहनीय है।

तथा—पत्र संख्या ११४ तिथि २२-१२-१९०९।

अवलोकन करने से भाष्य उत्तम प्रतीत हुआ।

श्रीयुत पं० शिवशंकर शर्मा काव्यतीर्थ—छान्दोग्योपनिषद् भाष्यकार, वेदतत्त्वादि ग्रन्थकर्त्ता, वेदाध्यापक कांगड़ी गुरुकुल महाविद्यालय, आदि आदि सम्पादक आर्यमित्र—८ फ़रवरी १९१३।

अथर्ववेदभाष्य। श्री पं० क्षेमकरण दास त्रिवेदी जी का यह परिश्रम प्रशंसनीय है।......आप बहुत दिनों तक सरकारी नौकरी कर और अब वहां से पेन्शन पाके अपना सम्पूर्ण समय संस्कृत पढ़ने में लगाने लगे। अन्ततः आपने वेदों में विशेष परिश्रम कर बड़ोदा राजधानी में वेदों की परीक्षा दी और उनमें उत्तीर्ण हो त्रिवेदी बने हैं। आप परिश्रमी और अनुभवी वृद्ध पुरुष हैं। आपका अथर्ववेदीय भाष्य पढ़ने योग्य है।

श्रीयुत पंडित भीमसेन शर्मा इटावा—उपनिषद् गीतादि भाष्यकर्ता, वेदव्याख्याता कलकत्ता यूनीवर्सिटी, सम्पादक ब्राह्मण सर्वस्व इटावा फर्वरी १९१३।

अथर्ववेदभाष्य—इसे प्रयाग के पंडित क्षेमकरणदास त्रिवेदी ने प्रकाशित किया है। इसका क्रम ऐसा रक्खा गया है कि प्रथम तो प्रत्येक सूक्त के प्रारम्भ में......अभिप्राय यह है कि भाष्य का ढंग अच्छा है...भाष्यकर्ता के मानसिक विचारों का झुकाव आर्यसमाजिकसिद्धान्तों की तरफ है, अतएव भाष्य भी आर्यसमाजिक शैली का हुआ है। तब भी कई अंशों में स्वामी दयानन्द के भाष्य से अच्छा है। और यह प्रणाली तो बहुत ठीक है॥

श्रीमती पंडिता शिवप्यारी देवी जी, १३७ अतरसुइया, प्रयाग, पत्र ता० २१- १०१९१५॥

श्रीयुत पंडित जी नमस्ते॥

महेवा के पते से आपका भेजा हुआ पत्र और अथर्ववेद भाष्य चौथा कांड मिला, मैंने चारों कांड पढ़े, पढ़कर अत्यन्त आनन्द प्राप्त हुआ। आपने हम सभों पर अत्यन्त कृपा की है, आपको अनेकों धन्यवाद हैं। आशा है कि पांचवां कांड भी शीघ्र तैयार होकर वी० पी० द्वारा मुझे मिलेगा॥

दो पुस्तक हवनमंत्राः की जिसका मूल्य ।)॥ है कृपाकर भेज दीजिये मेरी एक बहिन को आवश्यकता है॥

श्रीयुत पंडित महावीरप्रसाद द्विवेदी—कानपुर, सम्पादक सरस्वती प्रयाग, फ़र्वरी १९१३॥

अथर्ववेद भाष्यम्—श्रीयुत क्षेमकरणदास त्रिवेदी जी के वेदार्थज्ञान और श्रम का यह फल है आपने अथर्ववेद का भाष्य लिखना और क्रम क्रम से प्रकाशित करना आरम्भ किया है...बड़ी विधिसे आप भाष्य की रचना कर रहे हैं। स्वर सहित मूल मन्त्र, पद पाठ, हिन्दी में सान्वय अर्थ, भावार्थ, पाठान्तर, टिप्पणी आदि से आपने अपने भाष्य को अलंकृत किया है...आपकी राय है कि "वेदों में सार्वभौम विज्ञान का उपदेश है"। आपका भाष्य स्वामी दयानन्द सरस्वती के वेद भाष्य के ढंग का है

श्रीयुत पंडित **गणेशप्रसाद शर्मा**—सम्पादक भारतसुदशाप्रवर्त्तक फ़तहगढ़ ता० १२ अप्रेल १९१३।

हर्ष की बात है कि जिस वेद भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी उसकी पूर्त्ति का आरम्भ होगया। वेद भाष्य बड़ी उत्तम शैली से निकलता है। प्रथम मन्त्र पुनः पदार्थ युक्त भाषार्थ, उपरान्त भावार्थ, और नोट में सन्देह निवृति के लिये धात्वर्थ भी व्याकरण वा निरुक्त के आधार पर किया गया है, वैदिक धर्म के प्रेमियों को क्रम से कम यह समझकर भी ग्राहक होना चाहिये कि उनके मान्य ग्रन्थ का अनुवाद है और काम पड़े पर उससे कार्य लिया जा सकता है।

बाबू **कालिका प्रसाद जी**—सिल्कमर्चेंट कमनगढ़ा, बनारस सिटी, संख्या ५८६ ता० २७-३-१३।

आपका भेजा अथर्ववेद भाष्य का वी० पी० मिला, मैं आपका भाष्य देख कर बहुत प्रसन्न हुआ, परमेश्वर सहाय करे कि आप इसे इसी प्रकार पूर्ण करें। आप बहुत काम एक साथ न छेड़कर इसी की तरफ़ अपनी समाधि लगाकर पूर्ण करेंगे। मेरा नाम ग्राहकों में लिख लीजिये, जब २ अङ्क छपें मेरे पास भेज देना।

श्रीयुत महाशय **रावत हरप्रसाद सिंह जी वर्मा**,—मु० एकडला पोस्ट किशुनपुर, ज़िला फ़तेहपुर हसवा, पत्र ६ दिसंबर १९१३।

वास्तव में आपका किया हुआ "अथर्ववेद भाष्य" निष्पक्षता का आश्रय लिया चाहता है। अपने यह साहस दिखाकर साहित्य भण्डार की एक बड़ी भारी न्यूनता को पूर्ण करदिया है। ईश्वर आपको वेद भण्डारे के आवश्यकीय कार्यों के सम्पादन करने का बल प्रदान करें॥

श्रीयुत विख्यात **पंडित श्रीधर पाठक जी, (सभापति हिन्दी साहित्य सम्मेलन लखनौ)**—मनोविनोद आदि अनेक ग्रन्थों के कर्ता सुपरिन्टेन्डेन्ट गवर्नमेन्ट सेक्रेटरियट, पी० डब्ल्यू० डी० ओ प्रयागराज, पत्र ता० १७-६-१३।

अपका अथर्ववेद भाष्य अवलोकन कर चित्त अत्यन्त सन्तुष्ट हुआ। आप की यह पांडित्य-पूर्ण कृति वेदार्थ जिज्ञासुओं को बहुत हितकारिणी होगी आपका व्याख्याक्रम परम मनोरम तथा प्रांजल है, और ग्रन्थ सर्वथा उपादेय है

The VIDYADHIKARI (Minister of Education), *Baroda State, Letter No. 624 dated 6th February* 1913.

......It has been decided to purchase 20 copies of your book entitled अथर्ववेद भाष्यम् It has been sanctioned for use of the library and the prize distribution. Please send them...also add on the address lable " For Encouragement Fund.

RAI THAKUR DATTA, RETIRED DISTRICT JUDGE, Dera Ismail Khan.

Letter dated March 25th, 1914.

The Atharva Veda Bhashya.—It is a gigantic task and speaks volumes for your energies and perseverance that you should have unnertaken at an advanced age. I wish I had a portion of your will-power.

Letter dated 30th April 1914

I very much admire your labour of lore and hope...the venture will not fail for want of pecuniary support.

THE MAGISTRATE OF ALLAHABAD,

Letter No. 912 dated 21st May 1915.

Has the honour to request him to be so good as to send a copy each of the 1st and 3rd Kandas of Atharva Veda Bhashya to this office for transmission to the India Office, London.

THE ARYA PATRIKA, LAHORE, APRIL 18, 1914.

THE *Atharva Veda Bhashya* or Commentary on the *Atharva Veda*, which is being published in parts by Pandit Khem Karan Das Trivedi, does great credit to his energy, perseverance and scholarship. The first part contains the Introduction and the first *Kanda* or Book. There is a learned disquisition on the origin of the Vedas and the pre-eminent position in Sanskrit literature...The arrangement is good, the original *Mantra* is followed by a literal translation and their *bhavarth* or purport in Arya Bhasha. The footnotes are copious ; they give the derivation and meaning in Sanskrit of the various words, quoting the authority of *Ashtadhyayi* of Panini, *Unadikosha* of Dayananda, *Nirukta* of Yaska, *Yoga Darshana* of Patanjali and other standard ancient works......The *Pandit* appears to have laboured very hard and the Book before us does credit to his erudition ; scholars may not agree with certain of his renderings, but like a true Arya, who venerates the Vedas, he has made an honest attempt to find in the Vedic verses something which will elevate and ennoble mankind. Cross references to verses where the word has already occurred in this Veda are also given to enable the reader to compare notes. There can be no finality in Vedic interpretation, but honest attempts like these which shall render the task easy to others are commendable. We are glad to call public attention to this scholarly work and hope that Pandit Khem Karan Das Trivedi will get the encouragement which he so richly deserves.......Our earnest request is that the revered Pandit will go with this noble work and try to finish the whole before he is called to eternal rest......

N. B.—The printing and paper are good, the price is moderate.

हवनमन्त्राः—सम्मतियां ।

पंडित शिव शंकरशर्मा काव्यतीर्थ-छान्दोग्योपनिषद् भाष्यकार, पंजाब आर्यप्रतिनिधिसभोपदेशक, इत्यादि सम्पादक आर्य मित्र आगरा ८ फ़रवरी १९१३ । ...आर्य पुरुष हवन कालमें जिन मन्त्रों को पढ़ते हैं उनका सरल भाषा में अर्थ उक्त त्रिवेदी जी ने किया है । प्रत्येक पद का पृथक् २ अर्थ इसमें किया गया है । अर्थ के ज्ञान विना केवल मन्त्र पढ़ने से लाभ नहीं होता । अतः प्रत्येक आर्य को ऐसा ग्रन्थ अवश्य ख़रीदना चाहिये ।

सद्धर्म-प्रचारक गुरुकुल कांगड़ी १७ फाल्गुण सं० १९६८...आजकल लोग हवनमन्त्र उच्चारण करते हैं, परन्तु प्रायः मन्त्रों के अर्थ नहीं जानते । उन्हें यह पुस्तक अवश्य मंगवा कर पढ़नी चाहिये ।

अभ्युदय, प्रयाग—ता० २८ अप्रैल १९१२......इस में ईश्वरस्तुति, स्वस्तिवाचन, शान्ति करण और हवन मन्त्र वेद से लेकर सरल हिन्दी भाषा में अनुवादित किये हैं ।...पुस्तक प्रत्येक आर्य पुरुष के रखने योग्य है ।

वेदप्रकाश मेरठ,—मई १९१२ ।...इन सब मन्त्रों का अर्थ भाषामें अब तक नहीं था, इस कमी को इस पुस्तक ने पूर्ण कर दिया है ।

महाशय खुशीराम जी,—गवर्नमेन्ट पेन्शनर, देहरादून, २५ फाल्गुण ६८ ...आप ने हवन मन्त्रों का भाषानुवाद करके बड़ा उपकार किया है ! आप मेरा नाम अथर्ववेद भाष्य के ग्राहकों मेंलिख लेवें, जब प्रकाशित हो रुद्राध्याय भाषा अङ्गरेज़ी अनुवाद सहित वी० पी० द्वारा भेज देवें ।

मिलने का पता—पं० क्षेमकरणदासत्रिवेदी

२५ नोवेंबर १९१५ । ५२ लूकरगंज, प्रयाग (Allhabad)

पं० ओंकारनाथ बाजपेयी के प्रबन्ध से ओंकार प्रेस प्रयाग में मुद्रित हुआ

विभाग	संख्या

श्रेणी——— क्रम संख्या———

स्थाई रूप से रक्खा जाय

पी० एस० यू० पी० ०७१ प्राविंशियल—बी।

১০।৴ = 1/- price hole
৭৫॥৴ = 1/- " horse.